

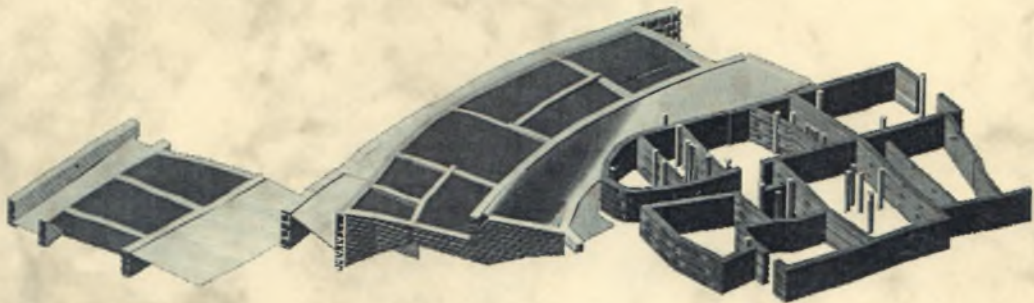
**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ**

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΘΗΝΑ ΚΟΥΦΑ

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ

ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2004

ΒΟΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ.....	iii
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	iv
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η κοινωνικοποίηση του δομημένου χώρου.....	8
--	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

2.1 Η Προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία.....	10
2.2 Τα νεότερα δεδομένα για την Εποχή του Χαλκού στην Κ. Μακεδονία από το 1980 ως σήμερα.....	12
2.3 Οι οικισμοί της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου της Κεντρικής Μακεδονίας: αποτύπωση της διακοινοτικής χωροοργάνωσης.....	13
2.3.1 Κατάλογος των προϊστορικών θέσεων της Κ. Μακεδονίας.....	16

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΑΝΑΣΚΑΜΜΕΝΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΥΕΧ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

I. Άσσηρος Τούμπα.....	24
I. 1 Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία.....	26
I. 2 Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία.....	27
I. 3 Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού.....	27
II. Τούμπα Θεσσαλονίκης.....	37
II. 1 Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία.....	38
II. 2 Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία.....	38
II. 3 Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού.....	38

Π.4 Κατασκευές διαμόρφωσης της πλαγιάς της τούμπας.....	45
ΠΙ. Τούμπα του Καστανά.....	48
ΠΙ. 1 Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία.....	49
ΠΙ. 2 Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία.....	50
ΠΙ. 3 Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού.....	51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΕΧ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΣ

4.1 Πρακτικές παραγωγής και αποθήκευσης του αγροτικού προϊόντος.....	59
4.2 Ανάλυση των δεδομένων.....	65
4.3 Συμπεράσματα.....	71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΕΧ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΣ ΣΤΗΝ Κ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

5.1 Ενδοκοινοτική χωροοργάνωση και μορφές εξουσίας στους προϊστορικούς οικισμούς της Ασσήρου τούμπας, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και της τούμπας του Καστανά κατά την ΥΕΧ.....	73
5.2 Η μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ στους προϊστορικούς οικισμούς της Ασσήρου τούμπας, της Τούμπας Θεσσαλονίκης και της τούμπας του Καστανά: Συνέχεια ή Αλλαγή;	78
5.3 Αναγνώσεις του υλικού πολιτισμού: η παρουσία «μυκηναϊκής» κεραμικής τοπικής προέλευσης στην Κεντρική Μακεδονία και η ερμηνεία της.....	81
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	89
ΕΙΚΟΝΕΣ 1-52	94

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους καθηγητές μου Γεωργία Στρατούλη και Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάν, που δέχτηκαν να αναλάβουν την εποπτεία αυτής της εργασίας. Τον κ. Μαζαράκη τον ευχαριστώ γιατί με διευκόλυνε στην συγκέντρωση βασικής βιβλιογραφίας, αλλά και για την κατανόηση, που υπέδειξε σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την κ. Στρατούλη για την υπομονή της και τις παρατηρήσεις της στις διάφορες φάσεις της οργάνωσης, της δόμησης και της συγγραφής· επίσης, γιατί με μύησε στο συναρπαστικό κόσμο της Προϊστορικής Αρχαιολογίας.

Ξεχωριστά θέλω να ευχαριστήσω τους Δέσποινα Βαή, Αλεξάνδρα Σιώτου και Αναστάσιο Μπεκιάρη για την ουσιαστική βοήθειά τους και επιπλέον, την ηθική και ψυχολογική τους στήριξη. Οι συζητήσεις μου μαζί τους αποδείχτηκαν πολύτιμες στην οργάνωση των προβληματισμών και των σκέψεων, που παρουσιάζονται στην εργασία. Την Αλεξάνδρα Σιώτου ευχαριστώ, επίσης, και για τις υποδείξεις της στη βιβλιογραφία της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΜΘ:	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AJA:	American Journal of Archaeology
BCH:	Bulletin de Correspondence Hellenique
BSA:	Annual of the British School at Athens
ΠΕΧ:	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕΧ:	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΥΕΧ:	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΠΕΣ:	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από το 19ο αι. ήδη η αρχαιολογική έρευνα είχε διαπιστώσει τη στενή σχέση που υπάρχει στον τρόπο με τον οποίο δομούνται και κατανέμονται στο χώρο οι ανθρώπινες δραστηριότητες –άρα και το αρχαιολογικό υλικό- και τα κοινωνικοοικονομικά, πολιτισμικά και πολιτικά πλαίσια, τα οποία διέπουν την υπό έρευνα κοινωνική ομάδα. Η μελέτη, λοιπόν, της χωροοργάνωσης ενός οικισμού (ενδοκοινοτική οργάνωση) ή ενός δικτύου οικισμών (διακοινοτική οργάνωση), παρά τα μεθοδολογικά προβλήματα, που ενδεχομένως ανακύπτουν, αποτελεί απαραίτητη παράμετρο της αρχαιολογικής προβληματικής για την καλύτερη κατανόηση του αρχαιολογικού υλικού και έχει ως τελικό στόχο την ανασύνθεση όψεων της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης μιας θέσης (Ανδρέου – Κωτσάκης 1987: 57-59).

Στο χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας, δηλαδή στο γεωγραφικό χώρο που ορίζεται στα δυτικά από τον ποταμό Αξιό και στα ανατολικά από τον Στρυμόνα, συμπεριλαμβανομένης και της χερσονήσου της Χαλκιδικής, η αρχαιολογική έρευνα των όψιμων φάσεων της Εποχής του Χαλκού είχε αρκετά κενά, καθώς ελάχιστες ήταν οι έρευνες, που έγιναν στην περιοχή αυτή. Μόλις τα τελευταία 10 χρόνια διεξήχθησαν εντατικές επιφανειακές έρευνες στη Μακεδονία, ενώ στην Κ. Μακεδονία έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα μόνο τρεις θέσεις της YEX (Άσσηρος τούμπα, Τούμπα Θεσσαλονίκης, τούμπα του Καστανά).

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η κατά το δυνατόν μελέτη του αρχαιολογικού υλικού των τριών θέσεων της YEX στην Κ. Μακεδονία, συγκεκριμένα της **Άσσηρου Θεσσαλονίκης**, της **Τούμπας Θεσσαλονίκης** και του **Καστανά Κιλκίς**, που αφενός έχουν ανασκαφεί συστηματικά και αφετέρου οι αρχιτεκτονικές φάσεις τους χρονολογούνται στα τέλη της Εποχής του Χαλκού και στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου. Η ανάλυση θα επικεντρωθεί τόσο στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δηλαδή στις σταθερές αρχιτεκτονικές κατασκευές όσο και στην κατανομή των κινητών ευρημάτων σε αυτές. Θα συζητηθούν ορισμένες κατηγορίες του υλικού πολιτισμού -συγκεκριμένα η κεραμική, το αρχαιοβοτανολογικό και οστεολογικό υλικό- οι οποίες προσδίδουν στις αρχιτεκτονικές κατασκευές τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους και υποδεικνύουν τις χρήσεις του δομημένου χώρου.

Η μελέτη των αρχιτεκτονικών κατασκευών, αλλά και της οικιστικής ανάπτυξης και χωροοργάνωσης του ενδοκοινοτικού χώρου αποσκοπεί στη διερεύνηση όψεων της κοινωνικής οργάνωσης των προαναφερθέντων οικισμών. Πρωτίστως, όμως, στοχεύει στη διατύπωση καίριων ερωτημάτων, που θα βοηθούσαν τη μελλοντική έρευνα, καθώς από το υπάρχον αρχαιολογικό υλικό της YEX, που προέρχεται από τις τρεις ανασκαμμένες θέσεις της Κ. Μακεδονίας, δεν είναι δυνατό να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα τόσο για την κοινωνική και οικονομική οργάνωση των οικισμών, όσο και για το ρόλο, που κατείχε ο κάθε οικισμός στο πολιτικό σύστημα της Κ. Μακεδονίας κατά την YEX και την ΠΕΣ. Η πλειοψηφία του αρχαιολογικού υλικού προέρχεται από επιφανειακές έρευνες, ενώ όσον αφορά στις ελάχιστες θέσεις, που έχουν ανασκαφεί, είτε η δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού δεν έχει ολοκληρωθεί, όπως συμβαίνει στην Άσσηρο, είτε συνεχίζονται οι εργασίες, όπως στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, είτε οι ανασκαφικές εργασίες ήταν περιορισμένες τόσο σε χρονική διάρκεια όσο και σε έκταση, όπως στην τούμπα του Καστανά.

Στο *πρώτο κεφάλαιο* της εργασίας συζητείται η έννοια του χώρου στην Προϊστορία, δηλαδή με ποιο τρόπο προσεγγίζεται θεωρητικά και μεθοδολογικά η έννοια αυτή από τους ερευνητές και ποια ζητήματα τίθενται υπό μελέτη με βάση την οργάνωση του χώρου των οικισμών, αλλά και την κατανομή των ευρημάτων σε σχέση με τις αρχιτεκτονικές κατασκευές.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* παρουσιάζεται η ιστορία της έρευνας για τις ύστερες περιόδους της Προϊστορίας στο γεωγραφικό χώρο της Κ. Μακεδονίας. Επίσης, παρατίθενται τα νεώτερα στοιχεία που προκύπτουν κυρίως από επιφανειακές έρευνες στο χώρο της Κ. Μακεδονίας τόσο για την Εποχή του Χαλκού όσο και για τις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Σιδήρου. Τέλος, συζητούνται όψεις της διακοινοτικής οργάνωσης των οικισμών της YEX στην Κ. Μακεδονία, κυρίως με βάση τη μορφή των προϊστορικών οικισμών (τούμπες) και το ύψος των επιχώσεών τους σε κάθε φάση.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* γίνεται η αναλυτική παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων της Ασσήρου, της Τούμπας και του Καστανά ανά αρχιτεκτονική φάση.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* θα ασχοληθούμε με την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής και με τις αποθηκευτικές πρακτικές, που εφάρμοζαν οι κάτοικοι της Κ. Μακεδονίας κατά την YEX, έτσι όπως αυτές προκύπτουν κυρίως από τη μελέτη του αρχαιοβοτανολογικού υλικού των σιταποθηκών της Ασσήρου (Φάση 9), οι οποίες

εξαιτίας της καταστροφής τους από πυρκαγιά, παρείχαν σημαντικές πληροφορίες τόσο για τα είδη των φυτών, που καλλιεργούνταν, όσο και για τη διαχείριση της αγροτικής παραγωγής.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η διερεύνηση όψεων της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης των τριών θέσεων, που εξετάζονται εδώ, με βάση την ενδοκοινοτική χωροοργάνωση και την κατανομή των ευρημάτων στο χώρο. Επίσης, εξετάζεται μια ειδική κατηγορία του αρχαιολογικού υλικού, η «μυκηναϊκή» κεραμική τοπικής παραγωγής, ως φορέας συμβολικών και ιδεολογικών @ μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η κοινωνικοποίηση του δομημένου χώρου

Ο χώρος είναι μια έννοια πολύ οικεία στον άνθρωπο, όσο και αυτονόητη ως βιωμένη εμπειρία αιώνων· συγχρόνως διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή του καθενός – χωρίς, όμως, αυτό να γίνεται πάντα αντιληπτό. Ίσως ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους, ο χώρος άργησε πολύ να γίνει αντικείμενο έρευνας και να αρθρωθεί επιστημονικός λόγος, που να τον ορίζει, να τον περιγράφει, να τον αναλύει. Από τότε, όμως, που αυτό έγινε αντιληπτό, σχεδόν όλοι οι επιστημονικοί κλάδοι, που εντάσσονται στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, ασχολήθηκαν εντατικά με όλες τις παραμέτρους που άπτονται αυτού που ονομάστηκε *δομημένος χώρος*.

Ο άνθρωπος επεμβαίνει στο περιβάλλον και παράγει χώρο· και επειδή η ανθρώπινη συμπεριφορά εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα πολιτισμικά στοιχεία κάθε κοινωνίας, ο χώρος χρησιμοποιείται διαφορετικά από διαφορετικούς πολιτισμούς. Η ανθρώπινη συμπεριφορά, λοιπόν, διαμορφώνει και τη δομή του χώρου. Από την άλλη, όμως, ο χώρος, όπου κινούμαστε, επηρεάζει τη συμπεριφορά μας. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα φαινόμενο εξαιρετικά σύνθετο, που εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες: βιολογικούς, ψυχολογικούς, κοινωνικούς. Αυτό δε σημαίνει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται από το χώρο, αλλά ότι η δομή και η οργάνωση του χώρου, όπου διεξάγεται η ανθρώπινη δραστηριότητα, μπορεί κάτω από προϋποθέσεις να διευκολύνει ή αντίθετα να παρεμποδίσει την κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου (Νικολαΐδου 1993: 218-9).

Στην Αρχαιολογία η οργάνωση του χώρου, είτε πρόκειται για μια οικία, είτε για τον οικιστικό σχεδιασμό ενός οικισμού, είτε ακόμα για μια ομάδα οικιστικών συνόλων μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής, έχει συνδεθεί άμεσα με τη δομή της κοινωνίας, που την παρήγαγε. Έχει γίνει πια αποδεκτό από τους μελετητές ότι στο χώρο εγγράφονται με κάποιο τρόπο οι ανθρώπινες δραστηριότητες (Clarke 1977: 9) και ο ρόλος του αρχαιολόγου είναι να διαβάσει σωστά τα αρχιτεκτονικά, κυρίως, κατάλοιπα, αλλά και να μελετήσει την κατανομή των ευρημάτων σε σχέση με αυτά, ώστε να οδηγηθεί με αντίστροφη κίνηση από το αποτύπωμα στη δράση.

Και φυσικά εδώ έγκειται και η δυσκολία. Πόσο εύκολο είναι άραγε να επιτευχθεί αυτή η αναγωγή; Και με ποιο τρόπο; Οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις, που προτάθηκαν, είναι πολλές και οι αρχαιολόγοι στράφηκαν στις άλλες κοινωνικές

επιστήμες για να δανειστούν αναλυτικά και μεθοδολογικά εργαλεία: στην Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Εθνογραφία, την Ψυχολογία, την Αρχιτεκτονική. Βέβαια, οι δανεισμοί αυτοί πρέπει να προσαρμοστούν στις ανάγκες αλλά και τους περιορισμούς της Αρχαιολογίας, εφόσον αυτή μελετά ανθρώπινες κοινωνίες του παρελθόντος και δεν είναι δυνατή η αυτόματη αναγωγή θεωριών του παρόντος σε διαφορετικά πολιτισμικά μορφώματα, τα οποία έδρασαν σε διαφορετικό χωροχρόνο.

Στη δεκαετία του 1960 κάνει την εμφάνισή της η λεγόμενη Νέα Αρχαιολογία, με κύριο εκφραστή της τον L. Binford. Για πρώτη φορά χρησιμοποιούνται οι νέες τεχνολογίες και εισάγεται η Εθνοαρχαιολογική έρευνα ως ένα μέσο ελέγχου της δομής του αρχαιολογικού υλικού (Binford 1983: 25). Στη δεκαετία του 1970 ο D. Clarke πρότεινε τη μελέτη της ανθρώπινης δραστηριότητας σε τρία επίπεδα ανάλυσης: το *μικροεπίπεδο*, στο οποίο μελετάται η ανθρώπινη δραστηριότητα εντός των κτιρίων, δηλαδή πώς η κατανομή των αντικειμένων μέσα στο κτίριο υποδηλώνει και τις δραστηριότητες στους συγκεκριμένους χώρους, το *μεσοεπίπεδο*, στο οποίο περιλαμβάνονται οι σχέσεις και οι δραστηριότητες μέσα στα ευρύτερα όρια του οικισμού, και το *μακροεπίπεδο*, όπου μελετώνται οι σχέσεις, που αναπτύσσονται σ' ένα δίκτυο οικισμών, στη βάση της θεωρίας ότι ο άνθρωπος αναζητά το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος με το μικρότερο ενεργειακό κόστος (Clarke 1977: 11-15).

Μια δεκαετία αργότερα, εμφανίζεται η Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία ως αντίλογος στη Νέα Αρχαιολογία με πρωτεργάτη της τον I. Hodder. Η έμφαση δίνεται πλέον στην ιδεολογία και στους συμβολισμούς, που ενσωματώνονται τόσο στους αρχιτεκτονικούς τύπους και την οργάνωση του χώρου, όσο και στα τέχνηρα, που παράγονται από μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (Pearson- Richards 1994).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

2.1 Η Προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία

Η αρχαιολογική έρευνα επηρεάστηκε στη Μακεδονία όσο πουθενά αλλού στην Ελλάδα από τις κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Οι ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες στην περιοχή της Βαλκανικής στον 20ο αι. ώθησε πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς της χώρας στην αναζήτηση και απόδειξη της αδιάρρηκτης συνέχειας και παρουσίας του ελληνικού έθνους στο βορειοελλαδικό κυρίως χώρο, ως ασπίδα προστασίας της εδαφικής κυριαρχίας της χώρας, αλλά και της ελληνικής ιστορίας. Μεγάλο μέρος σε αυτή την προσπάθεια ανέλαβαν τόσο οι φορείς του αρχαιολογικού έργου όσο και οι ιστορικοί (Kotsakis 1999 : 49).

Η ανάγκη να τεκμηριωθεί με αδιάσειστα στοιχεία η αδιάκοπη ελληνική παρουσία στην περιοχή της Μακεδονίας είχε ως αποτέλεσμα να επικεντρωθεί η αρχαιολογική έρευνα στη διερεύνηση, κυρίως, των ιστορικών χρόνων και μάλιστα στην περίοδο της μεγάλης ακμής του Μακεδονικού βασιλείου για να αποδειχθεί η ελληνικότητα των Μακεδόνων (Kotsakis 1999 :56). Η παγκόσμια απήχηση της προσωπικότητας του Μ. Αλεξάνδρου υπήρξε πολύτιμος βοηθός σ' αυτό το εγχείρημα. Εάν αναλογιστεί κανείς τόσο τον πλούτο των αρχαιολογικών ευρημάτων της Μακεδονικής Περιόδου, όπως οι βασιλικοί τάφοι της Βεργίνας, εκ των οποίων ο ένας έχει αναγνωρισθεί από τον ανασκαφέα Μ. Ανδρόνικο ως ο τάφος του Φιλίππου Β' (Ανδρόνικος 1993: 230), όσο και το θαυμασμό, που συνήθως προκαλούν στην κοινή γνώμη τέτοιου είδους ευρήματα, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί η μελέτη της Προϊστορίας άρχισε να αναπτύσσεται στη Μακεδονία μόλις τα τελευταία 50-60 χρόνια στη σκιά των λαμπρών αποκαλύψεων στη Νότια και Κεντρική Ελλάδα. Και αναφερόμαστε, βέβαια, στα μινωικά και μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα, αλλά και στα σημαντικά ευρήματα της νεολιθικής Θεσσαλίας, όπως είναι οι νεολιθικές θέσεις του Σέσκλου και του Διμηνίου.

Οι πρώτες προϊστορικές έρευνες στην Κεντρική Μακεδονία διενεργήθηκαν στα τέλη του 19ου αι. κυρίως από τις ξένες Αρχαιολογικές Σχολές. Στην πλειονότητά τους είχαν ως στόχο τον εντοπισμό των προϊστορικών θέσεων και τη χρονολόγησή τους.

Οι Μακρίδης, Schmidt, Träger, B. Wace (1913-1914) και άλλοι αρχαιολόγοι εντόπισαν αρκετές προϊστορικές θέσεις, οι οποίες είχαν μορφή γηλόφου (τούμπες, όπως ονομάζονται στη Μακεδονία). Η πρώτη προϊστορική συλλογή δημιουργήθηκε από τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη των χαρακωμάτων από τις βρετανικές και γαλλικές στρατιωτικές δυνάμεις στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην περιοχή από τον Αξιό ως το Στρυμόνα. Τα ευρήματα αυτά συγκεντρώθηκαν προσωρινά στο Λευκό Πύργο και μετά το τέλος του πολέμου μελετήθηκαν από τους Picard, L. Rey (1917-19), A. Gardiner & S. Casson (1918-9) (Wardle 1980: 230).

Συστηματικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή τη δεκαετία 1920-30 υπό τη διεύθυνση του S. Casson στην Τσαουσίτσα και στη Καλίνδρια (Καλιντίρ). Επίσης, από τον W. Heurtley στο Αξιοχώρι (Βαρδαρόφτσα), στον Λιμότοπο (Βάρδινο), στο Περιβολάκι (Σαράτσι), στα Κριτσανά, στον Αγ. Μάμα και στο Μολυβόπυργο. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δημοσιεύτηκαν από τον W. Heurtley στο έργο του *Prehistoric Macedonia*, που δημοσιεύτηκε το 1939. Λίγο νωρίτερα, ο Γ. Μυλωνάς (Mylonas 1929) δημοσίευσε τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στα νεολιθικά στρώματα της Ολύνθου (Wardle 1980: 230).

Για τα επόμενα περίπου 30 χρόνια, καμία προϊστορική έρευνα δεν διεξάχθηκε στο χώρο της Μακεδονίας, και μόνο το 1961 ξεκίνησαν πάλι οι ανασκαφικές έρευνες στη Ν. Νικομήδεια από τις αποστολές των Πανεπιστημίων Cambridge και Harvard (Andreou *et al.* 1996: 561). Το 1967 ο D. H. French (French 1967) δημοσιεύει έναν κατάλογο με όλες τις μέχρι τότε γνωστές προϊστορικές θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας, ενώ ο N. G. L. Hammond (1972) στο έργο του “*A History of Macedonia. Vol 1: Historical geography and prehistory*” παρουσιάζει τα νεότερα δεδομένα για όλες τις περιοχές της Μακεδονίας (Wardle 1980: 229-230). Στις επόμενες δεκαετίες η ανασκαφική δραστηριότητα στη Μακεδονία υπήρξε έντονη. Συστηματικές ή σωστικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν σε αρκετές προϊστορικές θέσεις, όπως στα Σέρβια Κοζάνης από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, σε οικισμούς της περιοχής των Γιαννιτσών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και το Α.Π.Θ., στους Σιταγρούς από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή και στο Ντίκιλι Τας από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (Γραμμένος 1996).

Τα νεότερα δεδομένα για την προϊστορική έρευνα στην Κ. Μακεδονία, και κυρίως για την Εποχή του Χαλκού, που μας ενδιαφέρει εδώ θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

2.2 Τα νεότερα δεδομένα για την Εποχή του Χαλκού στην Κ. Μακεδονία από το 1980 ως σήμερα

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά διεξάγονται νέες επιφανειακές έρευνες σε όλη τη Μακεδονία με εντυπωσιακά αποτελέσματα. Μικρής έκτασης επιφανειακές έρευνες με εντατικό χαρακτήρα διεξήχθησαν στη λεκάνη των Σερρών (Fotiadis 1985) και στην Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης (Φωτιάδης 1988, 1991, Ζιώτα- Καλογήρου-Φωτιάδης & Χονδρογιάννη 1993). Μεγαλύτερης έκτασης και διάρκειας ήταν οι επιφανειακές έρευνες στη λεκάνη του Λαγκαδά Θεσσαλονίκης (Κωτσάκης 1990), και της Α. Μακεδονίας (Γραμμένος – Φωτιάδης 1980). Πιο πρόσφατες είναι επιφανειακές έρευνες τόσο στη Δ. Μακεδονία (Kokkinidou - Trandalidou 1992, Τρανταλίδου 1993), όσο και στην Κ. Μακεδονία (Γραμμένος - Μπέσιος & Κώτσος 1997). Η δημοσίευση των ερευνών αυτών διαφοροποίησε την εικόνα για την Προϊστορία στη Μακεδονία: ο αριθμός των προϊστορικών θέσεων αυξήθηκε σημαντικά: ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο κατάλογος του D. H. French (1967) για την Κεντρική Μακεδονία έχει πια υπερδιπλασιαστεί (Γραμμένος 1999: 99).

Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στο χώρο της Κ. Μακεδονίας υπό τη διεύθυνση του Δ. Γραμμένου και του Μ. Μπέσιου (βλ. σχετικά Κεφ. 2.3.1.) έδειξαν ότι από τους 220 γνωστούς προϊστορικούς οικισμούς, οι 158 ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού, δηλαδή ποσοστό που φτάνει το 86,70%. Σε 137 από τους 220 οικισμούς (ποσοστό 62,27%) έχουν εντοπιστεί και φάσεις της YEX, ενώ στους 22 από τους 137 οικισμούς (ποσοστό 16,05%) αντιπροσωπεύεται αποκλειστικά η YEX, δηλαδή αποτελούν νέες θέσεις εγκατάστασης. Επίσης, οι 97 από τις 137 θέσεις βρίσκονται σε περιοχές, όπου έχουν εντοπιστεί νεολιθικές εγκαταστάσεις ή που θα μπορούσαν να εντοπιστούν, ενώ οι 40 φαίνεται ότι ανήκουν στην κατηγορία των νεοϊδρυθέντων οικιστικών συνόλων, εφόσον στην περιοχή δεν υπάρχουν στοιχεία προγενέστερης εγκατάστασης ή δεν αναμένεται να εντοπιστούν. Για τον υπολογισμό αυτό οι ερευνητές στηρίχτηκαν στα εξής κριτήρια: στη δυνατότητα επέκτασης του οικισμού στο γύρω χώρο, στο εάν η έκταση που

περιβάλλει τον οικισμό είναι εύφορη, με τα σημερινά δεδομένα, και στο αν είναι εύκολη η πρόσβαση σε πηγές νερού. Τέλος, η Εποχή του Σιδήρου εκπροσωπείται σε 116 από τους 220 οικισμούς, ποσοστό 52,72% (Γραμμένος 1999: 99-102).

2.3 Οι οικισμοί της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της διακοινοτικής χωροοργάνωσης

Οι οικισμοί της YEX στην Κεντρική Μακεδονία ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοντέλο όσον αφορά τόσο στην επιλογή της γεωγραφικής θέσης τους όσο και στη μορφή τους. Η περιοχή στο μεγαλύτερο τμήμα της είναι λοφώδης· ποτάμια σχηματίζουν κοιλάδες, ενώ πολυάριθμοι είναι οι μικροί χείμαρροι, που διατρέχουν την περιοχή και συνήθως ξεραίνονται κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Οι οικισμοί εντοπίζονται, κυρίως, στις κατώτερες αναβαθμίδες των κοιλάδων και στις χαμηλές λοφοσειρές, που δεν απέχουν πολύ από τη θάλασσα. Σπάνια εμφανίζονται οικισμοί σε υψόμετρο πάνω από τα 250 μ. (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987: 61). Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η γεωμορφολογία της περιοχής διέφερε κατά πολύ από τη σημερινή, κυρίως στην περιοχή του Αξιού. Γεωλογικές έρευνες που διενεργήθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες στον Καστανά από τον H. D. Schulz έδειξαν ότι η μεγάλη έκταση από τη σημερινή πεδιάδα κατά μήκος του ποταμού Αξιού καλύπτονταν από θάλασσα, σχηματίζοντας έναν κόλπο έναν κόλπο (Hänsel 1989: 365-6).

Οι οικισμοί της Κ. Μακεδονίας, που ανήκουν χρονολογικά στην Εποχή του Χαλκού αλλά και όσοι από αυτούς παρέμειναν σε χρήση και κατά την Εποχή του Σιδήρου, έχουν τη μορφή τεχνητού γηλόφου περιορισμένης έκτασης, τις λεγόμενες *τούμπες*, των οποίων η περίμετρός δεν ξεπερνά συνήθως τα 100 μ. Οι τούμπες είναι αποτέλεσμα της συνήθειας των προϊστορικών κατοίκων να κατασκευάζουν τα νέα οικοδομήματα ακριβώς στο ίδιο σημείο, όπου βρίσκονταν τα παλιά. Σύμφωνα με υπολογισμούς, η κατάρρευση ενός οικοδομήματος κατασκευασμένου με ωμά πλιθιά και πασσάλους για τη στήριξη της στέγης -κατασκευαστική τεχνική που χρησιμοποιείται στην YEX- δημιουργεί επίχωση πάχους περίπου 0,30μ. ή ανάλογου με το 1/3 του αρχικού ύψους του οικοδομήματος. Η διάρκεια ζωής ενός κτιρίου κατασκευασμένου με την παραπάνω τεχνική δεν πρέπει να ξεπερνά τη μία γενιά (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987: 63). Εξάλλου, συχνό είναι το φαινόμενο της καταστροφής των οικισμών από πυρκαγιά περισσότερες από μια φορά, όπως θα

δούμε παρακάτω στη λεπτομερή παρουσίαση των αρχιτεκτονικών φάσεων των τριών ανασκαμμένων θέσεων, που μας απασχολούν εδώ, γεγονός που καθιστούσε απαραίτητες τις αλληπάλλληλες ανακατασκευές.

Αυτή η πρακτική της επισώρευσης των ερειπίων εξαιτίας των αλληπάλλληλων ανακατασκευών, που ως αποτέλεσμα είχε την καθ' ύψος επέκταση των οικισμών της EX, αποτελεί μια κοινή πρακτική, που απαντά τόσο στην υπόλοιπη Βαλκανική χερσόνησο, όσο και στη Μέση Ανατολή (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987: 63). Δυστυχώς, τα στοιχεία, που παρέχει το αρχαιολογικό υλικό από την Κ. Μακεδονία, δεν επαρκούν για τη διατύπωση εμπεριστατωμένων ερμηνευτικών προτάσεων, που να εξηγούν τους λόγους, για τους οποίους οι χρήστες των οικισμών εμμένουν επί αιώνες σε αυτή την πρακτική. Πάντως, η σκόπιμη αυτή συμπεριφορά θα πρέπει να διερευνηθεί μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτισμικών παραμέτρων, οι οποίες καθόρισαν και την ενδοκοινοτική οργάνωση και χρήση του χώρου αυτών των οικιστικών συνόλων (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987: 64).

Θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να διαγνώσουμε στην επιθυμία των κατοίκων των προϊστορικών οικισμών να παραμένουν και να χρησιμοποιούν τον ίδιο ακριβώς χώρο, μια μορφή συμβολικής διατύπωσης της φυσικής τους παρουσίας για πολλές γενιές στο χώρο αυτό; Αν μια τέτοια υπόθεση ευσταθεί, τότε μήπως η προσκόλληση στην πατρική γη αποτελεί και έναν τρόπο νομιμοποίησης των δικαιωμάτων ή διεκδικήσεών τους επί της περιοχής έναντι των άλλων γειτονικών οικισμών;

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι στις φάσεις της YEX στις τούμπες της Γκόνας, Θέρμης, Βαρδαρόφτσας, Ασσήρου και Τούμπας της Θεσσαλονίκης (εκ των οποίων μόνο οι δύο τελευταίες έχουν ανασκαφεί συστηματικά) παρατηρήθηκε η κατασκευή μεγάλων ανδέρων, τα οποία συνοδεύονταν από αναλημματικούς ή οχυρωματικούς τοίχους (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987: 64). Τα άνδρα αυτά κατασκευάζονταν από ένα δίκτυο τοίχων, το οποίο εν συνεχεία επιχωματωνόταν, με αποτέλεσμα να αυξάνει ακόμα περισσότερο το ύψος του οικισμού.

Από την πορεία αυτής της συζήτησης, φαίνεται ότι το ύψος των επιχώσεων των γηλόφων αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση της οργάνωσης του ενδοκοινοτικού, αλλά και του διακοινοτικού χώρου των οικισμών. Με βάση, λοιπόν, το ύψος των επιχώσεων των γηλόφων της NN και της Εποχής του Χαλκού στην Κ. Μακεδονία, την έκταση που καταλαμβάνουν αυτοί και τη χρονική τους διάρκεια, οι

Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκης προσπάθησαν να προσεγγίσουν τα ζητήματα της οργάνωσης του χώρου (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 57-88).

Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης έδειξαν ότι στο χώρο της Κ. Μακεδονίας δεν υπάρχουν οικισμοί, στους οποίους να παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση της έκτασής τους, ώστε να θεωρηθεί ότι αποτελούν κεντρικές θέσεις κάποιων δικτύων διακοινοτικής οργάνωσης των οικισμών. Αντίθετα, το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε στη Θεσσαλία, όπου οι οικισμοί της YEX με μεγαλύτερη έκταση φαίνεται ότι κατέχουν κεντρική θέση σ' ένα ιεραρχικά δομημένο διακοινοτικό δίκτυο οργάνωσης (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 85).

Επίσης, στην Κ. Μακεδονία κατά την YEX παρατηρήθηκε, όπως επισημίναμε και παραπάνω, ότι σε ορισμένους οικισμούς το ύψος των επιχώσεων τους είναι πολύ μεγαλύτερο από τους υπόλοιπους οικισμούς, γεγονός που οφείλεται στην κατασκευή μεγάλων ανδέρων. Η ύπαρξη αυτών των δημόσιων έργων μεγάλης κλίμακας, γίνεται κατανοητό, σύμφωνα με τους μελετητές, μέσα στο πλαίσιο της παρουσίας μιας αριστοκρατίας, “η οποία είναι σε θέση να κινητοποιήσει το απαραίτητο εργατικό δυναμικό” (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 85). Επομένως, στη διακοινοτική οργάνωση των οικισμών της Εποχής του Χαλκού στην Κ. Μακεδονία, όπως αυτή παρουσιάστηκε στην έρευνα των Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκη, αποτυπώνεται ένα δίκτυο ιεραρχικής οργάνωσης των οικισμών, στο οποίο κεντρική θέση πρέπει να κατέχουν οι οικισμοί με το μεγαλύτερο ύψος επιχώσεων (Ανδρέου-Κωτσάκης 1987: 85).

Δυστυχώς, στη μελέτη αυτή δεν συζητείται τί συμβαίνει στους οικισμούς της YEX, οι οποίοι παρουσιάζουν αδιάκοπη συνέχεια εγκατάστασης και κατά την Πρώιμη, τουλάχιστον, Εποχή του Σιδήρου. Εξαιρετικό ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η επέκταση αυτής της μελέτης και κατά την ΠΕΣ, ώστε να διαπιστωθεί εάν η μετάβαση στην ΕΣ σηματοδοτεί και ριζικές διαφοροποιήσεις, όσον αφορά στην οργάνωση του διακοινοτικού δικτύου των οικισμών και αν οι διαφοροποιήσεις αυτές αντανακλούν, ταυτόχρονα, και διαφοροποιήσεις στην οργάνωση των κοινωνικών δομών των οικισμών.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα επιχειρηθεί η διάγνωση αυτών των παραμέτρων, κυρίως μέσα από τη μελέτη των διαφοροποιήσεων του οικιστικού σχεδιασμού κατά τη μετάβαση από την YEX στην ΠΕΣ.

2.3.1. Κατάλογος των Προϊστορικών θέσεων της Κ. Μακεδονίας

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Αγ. Παρασκευή Τούμπα Αγγελάκη						+		αρχ. κλασ.
2. Άγ. Αντώνιος						;	;	;
3. Άγ. Βασίλειος Α							+	+
4. Άγ. Βασίλειος Β				+		+		
5. Αγχιάλος Α			;	+		+	+	γεωμ. αρχ. κλασ. ρωμ.
6. Αγχιάλος Β				+				
7. Αδαμιάτισσα						+		ρωμ. ύστ. αρχαιότητα
8. Ακροπόταμος			+					
9. Ανάληψη						+μυκ.		
10. Αρέθουσα Α		+	+					βυζαντ.
11. Αρέθουσα Β							;	
12. Ασβεστοχώρι						;	;	
13. Ασκός						+		
14. Άσπρες Πέτρες							+	+
15. Ασπροβρύση						+μυκ.		
16. Άσσηρος Α				;	;	+μυκ.	+	
17. Άσσηρος Β							+	
18. Άσσηρος Γ						;		+
19. Άσσηρος Δ							+	+
20. Άσσηρος Ε						+	+	
21. Βαθύλακκος							+	+
22. Βαλτοχώρι			+		+	+μυκ.	+	+
23. Βασιλικά Α				+			+	;
24. Βασιλικά Β				+				
25. Βασιλικά C		+	+	+				βυζαντ.
26. Βασιλούδι Α							;	κλασ. ρωμ
27. Γέφυρα			+					+
28. Γόνα				+	+	+		γεωμ. ρωμ. παλαιοχριστ.
29. Δουρμουσλί				+	+	+μυκ.		
30. Δρακόντιο						+	+	γεωμ. ελλ. ρωμ.
31. Δρυμός			+	+		+	+	
32. Εξαμίλι						;		;
33. Επανομή Α							+	+
34. Επανομή Γ							+	+
35. Επανομή Δ			+					
36. Επιβάται				+	+	+μυκ.		

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	YEX	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
37. Ευαγγελισμός Α						+	+	
39. Ζαγκλιβέρι Τούμπα Μελισσά						+	+	
40. Θέρμη Α			+	+		+μυκ	+	μεσ. Βυζ.
41. Θέρμη Β			+					
42. Καβαλάρη Α			+	+				
43. Καβαλάρη Β						+	+	
44. Καρδία						+μυκ.		+
45. Καστανάς				+	+	+μυκ.	+	γεωμ. αρχ.
46. Κολχικό						+		
47. Κουφάλια Α			+			+	+	+
48. Κουφάλια Β							+	ελλ. κλασ.
49. Κουφάλια Τούμπα			;	+	+	+		
50. Κριθιά						+		
51. Κριτσανά			+	+			+	
52. Λαχανόκηπος						+μυκ.		
53. Λεμπέτ				+	+	+μυκ	+	
54. Λευκοχώρι						+	+	+
55. Λητή Α			+					
56. Λητή Β						+		
57. Λιβάδι							;	
58. Λιβάδι Περαιάς				+	+			
59. Λιβάδι Τούμπα					+	+μυκ.		
60. Λουτρά Θέρμης				+	+μυκ.	βυζαντ.		
61. Λοφίσκος					+			
62. Μαυρούδα							+	;
63. Μεγ. Καραμπουρνάκι							+	ελλ.
64. Μελισσοχώρι Α						+	+	+
65. Μελισσοχώρι Β						+		
66. Μεσημέρι Α			+	+				
67. Μεσημέρι Β							+	+
68. Μικρό Καραμπουρνάκι						+	+	γεωμ. αρχ. κλασ. ελλ.
69. Μονόλοφος Τούμπα						+		
70. Νέα Απολλωνία Α				+		+		ρωμ.
71. Νέα Απολλωνία Β						+μυκ.		+
72. Νέα Απολλωνία Γ			+					
73. Νέα Μεσημβρία						+	+	γεωμ.

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
74. Νέα Μεσημβρία Σαρί Ομέρ							+	+
75. Νέα Ραιδεστός			+	+	+	+		
76. Νέα Χαλκηδών			;					
77. Νέο Ρύσσιο							+	+
78. Νεοχωρούδα						+	+	+
79. Νικόπολη Α						+		+
80. Νυμφόπετρα Α			+					ελλ. ρωμ.
81. Νυμφόπετρα Β							+	+
82. Ξηροχώρι Α						+	;	ρωμ. ;
83. Ξηροχώρι Β							+	+
84. Ευλούπολη								
85. Όσσα Α						+		ρωμ.
86. Όσσα Β						+	+	ρωμ.
87. Πανόραμα						+	+	
88. Πεντάλοφος Α				+		+	+	+
89. Πεντάλοφος Β				+		+	+	+
90. Πέντε Βρύσες			+	+				+ρωμ.
91. Περιβολάκι			+	+	+	+	+	
92. Περιστερά						+		
93. Περιστερώνας							+	
94. Πετρωτό						+	;	γεωμ. αρχ. ρωμ.
95. Πλαγιάρι Α							+	+
96. Πλαγιάρι Β				+			+	+
97. Πλατεία						+		+
98. Πρόχωμα							+	αρχ. κλασ. ελλ. ρωμ.
99. Πυλαία			+			+	;	
100. Ρεντίνα							;	
101. Σαπουντζή μύλος						+		
102. Σαρακίνα							;	ρωμ.
103. Σταυρούπολη			+	+				
104. Στίβος Α			+					
105. Στίβος Β			+					
106. Στίβος Γ						+	+	+
107. Στίβος Δ						+		ελλ.;
108. Σχολάρι						+		
109. Σωχός Τούμπα Ούρδα						+μυκ.		
110. Τούμπα Θεσ/νίκης				+	+	+μυκ.	+	+
111. Τρίλοφος Α		+	+	+			+	+

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	YEX	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
112. Τρίλοφος Β		+	+	+		+μυκ.	+	+
113. Φιλαδελφινά Α				+	+	+μυκ.		
114. Φιλαδελφινά Β							+	+
115. Χορτιάτης						+μυκ.		+
116. Χρυσανγή				+		+μυκ.		
117. Ωραιόκαστρο Α							+	+
118. Ωραιόκαστρο Β						+	+	+
119. Βαμβακιά						+	+	
120. Βασιλούδι Β						+	+	μεσ. βυζ.
121. Θέρμη Γ							;	
122. Νικόπολη Β						;	;	
123. Νικόπολη Γ						;	;	βυζ.
124. Αρέθουσα Άγ. Αθανάσιος							+	βυζ.
125. Ασπροβάλτα Α				+			;	
126. Ασπροβάλτα Άγ. Λυδία			+			+	+	+
127. Ασπροβάλτα Β							;	
128. Ασπροβάλτα Ζεστά νερά				+			;	
129. Ασπροβάλτα Παλιά Ασπροβάλτα							+	+
130. Βαλτοχώρι				;			;	+
131. Βαμβακιά Μύλου Λάκκος							+	
132. Βρασνά Της Ελιάς πέτρα							+	+
133. Βρασνά Πετροβούνι						+	+	
134. Ζαγκλιβέρι			+					
135. Λίμνη			+					+
136. Μεγάλη Βόλβη							+	+
137. Μόδι Τζιτζιριάκος							+	+
138. Προφήτης Άσπρα Χώματα			+					
139. Προφήτης Νταουτλής				+				+
140. Ρεντίνα Άγ. Μαρίνα							+	
141. Σκεπαστό Μελίσσια			+					+
142. Σταυρός Γήπεδο							+	+
143. Σταυρός Μηλιές							+	βυζ.

144. Σταυρός Παλιόμετοχο								+	+
--------------------------	--	--	--	--	--	--	--	---	---

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Άγ. Γεώργιος Τορώνης							?	ύστ. Βυζ.
2. Άγ. Ιωάννης				+	+	+		
3. Άγ. Κήρυκος						+		
4. Άγ. Μάμας			+	+	+	+		βυζ.
5. Άγ. Νικόλαος Βέτρινο			+			+		
6. Άγ. Νικόλαος Πύργος				;		;		βυζ.
7. Αζάπικο Τορώνης						+		
8. Άθυτος				+			+	
9. Αρναία Α						+	+	
10. Αρναία Β						+	+	+
11. Βεριά				+	+	+	+	βυζ.
12. Βραστά						+	+	+
13. Γαλαρινός						+		ελλ. ρωμ.
14. Γαλάτισσα Α		+	+					
15. Γαλάτισσα Β				+		+		
16. Γαλάτισσα Γ				+		+	+	
17. Γαλάτισσα Δ						+μυκ.		
18. Γαλάτισσα Ε						;	+	
19. Γομάτι Α				+		+		
20. Γομάτι Β				+		+		+
21. Ελαιοχώρια							+	+
22. Επανομή Β								
23. Καλλιθέα Σωλήνας				+				
24. Καστράκι			+					

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
25. Κρήνη						;		
26. Μαραθούσα						+		+
27. Μένδη							+	πρωτογεωμ.
28. Μικρή Κύψα				+		+		κλασ. ελλ. ρωμ.
29. Μολυβόπυργος				+	+	+		
30. Ν. Καλλικράτεια			+	+	+	+μυκ.	+	γεωμ. κλασ. ελλ. ρωμ.
31. Ν Σύλλατα Α				+	+	+μυκ.	+	γεωμ. ελλ.
32. Ν. Σύλλατα Β		+	+					
33. Ν. Τρίγλια			+				+	γεωμ. ελλ.
34. Ν. Φώκαια			+	+		+		+βυζ.
35. Νικήτη Α				+	+	+μυκ.	+	+
36. Νικήτη Β							+	+
37. Νικήτη Γ							+	
38. Νικήτη Δ							+	
39. Όλυθος			+	+			+	+βυζ.
40. Ορμύλια Α			+	+	+		+	κλασ. βυζ.
41. Ορμύλια Β					+	+	+	+
42. Ορμύλια Γ						+		
43. Ορμύλια Δ							+	+
44. Πολύγυρος			+					
45. Πολύχρονο				+				
46. Πυργαδίκια						+	+	
47. Σανά Α						+		
48. Σανά Β						+		ρωμ.
49. Σάνη Α			+					
50. Σάνη Β				+		+		
51. Σίβηρη Α						+		
52. Σίβηρη Β				+		+		ρωμ.

	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
53. Συκιά Α			+		+			
54. Συκιά Β							+	
55. Τορώνη				+	+	+μυκ.	+	+
56. Φλογητά			+	+		+μυκ.	+	
57. Ολυμπιάδα Μεταλλεία							+	+
58. Ολυμπιάδα Τούμπα				+				

ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΠΕΧ	ΜΕΧ	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Ανθόφυτος Α				+		+μυκ.		
2. Ανθόφυτος Β						+μυκ.		
3. Άνω Απόστολοι							+	+
4. Αξιοχώρι				+	+	+μυκ.	+	
5. Άσπρος Τούμπα				+	+	+	+	+γεωμ.
6. Άσπρος Τράπεζα							+	+
7. Βαπτιστής							?	
8. Βαφειοχώρι Α						+	+	
9. Βαφειοχώρι Β						+		
10. Γάβρα						+		
11. Γαλλικός				+		+μυκ.	+	+ελλ.
12. Γερακαριό						+	+	
13. Γυναικοκαστρο							+	+βυζ.
14. Επτάλοφος						+		ρωμ.
15. Ευκαρπία						+	+	ρωμ.
16. Ευρωπός			+	;			+	+
17. Καλίνδρια				+	+	+		
18. Κοτύλη						+	+	

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
19. Λιμνότοπος			+		+	+		
20. Μεταλλικό Α							+	+γεωμ.
21. Μεταλλικό Β			+					
22. Μεταλλικό Γ						+	;	
23. Μεταλλικό Δ				+		+		
24. Μεταλλικό ε				+		+		
25. Ευροκρατία			+			+μυκ.		
26. Παιονίας Τσόμπα					+	+	+	
27. Πεδινό							+	
28. Πλαγιά Κιλκίς				;		+		ελλ. ρωμ.
29. Τσαουσίτσα						+	+	
30. Φιλλυριά			+	+				+
31. Χωρύγι						+	+	ελλ. ρωμ.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΠΕΡΙΑΣ

	AN	MN	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ	ΕΣ	ΙΣΤΟΡ.ΧΡ.
1. Κονταριώτισσα			+					
2. Λόφος Αδριανός							+	ελλ. βυζ.
3. Μακρύγιαλος Α			+					ελλ. βυζ.
4. Μακρύγιαλος Β						;	;	
5. Μεθώνη Κούτσουρο				+		+	+	+
6. Ν. Αγαθούπολη				+		+	+	+
7. Παλιάμπελα	+	+	+					
8. Σφενδάμη Προφ. Ηλίας			+					
9. Ρητίνης Παλιόκαστρο						+	+	
10. Σεβαστή			+	+				

(Γραμμένος – Μπέσιος 1997: 79-86).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΑΝΑΣΚΑΜΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ YEX ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

I. Ασσηρος

Οι ανασκαφικές εργασίες στην τούμπα της Ασσήρου (Εικ. 1) ξεκίνησαν το 1975 υπό τη διεύθυνση του Κ. Α. Wardle και τη χρηματοδότηση της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Το 1979 ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση των εργασιών, οι οποίες συνεχίστηκαν συστηματικά από το 1986 ως το 1989.

Πρωταρχικός σκοπός των ερευνών ήταν η μελέτη όσο το δυνατόν μεγαλύτερης έκτασης της αρχαιολογικής θέσης, ώστε να διασαφηνιστούν με ακρίβεια οι οικιστικές φάσεις της. Επίσης, βασικός στόχος των ερευνητών υπήρξε η κατανόηση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων των κατοίκων της περιοχής τόσο με τον μυκηναϊκό κόσμο στο νότο, όσο και με τους γείτονές τους στο βορρά. Ταυτόχρονα, οι ανασκαφείς είχαν ως στόχο να ανιχνεύσουν στο πεδίο την παρουσία ή όχι πολιτισμικών στοιχείων που να στηρίζουν μια άποψη, που είχε διατυπωθεί στο παρελθόν και υποστηρίχτηκε από αρκετούς, ότι δηλαδή στα τέλη της YEX σημειώθηκαν μετακινήσεις πληθυσμών, κυρίως από το βορρά προς το νότο. Η πιο γνωστή μετακίνηση είναι η λεγόμενη *Κάθοδος των Δωριέων*, τους οποίους πολλοί θεωρούσαν υπεύθυνους για την κατάρρευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού, παρόλο που η *κάθοδος* – εισβολή τους ποτέ δεν επιβεβαιώθηκε αρχαιολογικά (για σχετική βιβλιογραφία βλ. Μαζαράκης 2000).

Η πλήρης δημοσίευση της θέσης δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, αλλά τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι καλά γνωστά, καθώς ο ανασκαφέας και οι συνεργάτες του έχουν σε μεγάλο βαθμό δημοσιοποιήσει τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής σκαπάνης στο *Annals of the British School at Athens* και σε διάφορα επιστημονικά συνέδρια και περιοδικά, όπως στο *Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* (Wardle 1980, 1983, 1987, 1988, 1989, 1997, Jones et al. 1986, Jones 1987). Η μελέτη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, αλλά και της κεραμεικής πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο τον ανασκαφέα, του Κ. Α. Wardle, ενώ τη μελέτη των φυτικών

καταλοίπων και του οστεολογικού υλικού ανέλαβαν οι Glynis Jones και Paul Haisstead αντίστοιχα.

1.1. Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία

Η Άσσηρος τούμπα βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα της λεκάνης του Λαγκαδά, 25 χλμ. βόρεια της Θεσσαλονίκης και 2 χλμ. ΝΔ του σύγχρονου χωριού Άσσηρος, δίπλα στο σημερινό δρόμο Θεσσαλονίκης - Σερρών. Από το σημείο εκείνο, ξεκινά η σειρά των λόφων, που περιβάλλει τη λεκάνη του Λαγκαδά, και ουσιαστικά οριοθετεί και τα βόρεια όρια του σημερινού νομού Θεσσαλονίκης. Από την περιοχή αυτή διέρχεται ο αρχαίος δρόμος, που οδηγούσε από το Θερμαϊκό κόλπο στην κοιλάδα του Στρυμόνα και από κει στη σημερινή Δυτική Βουλγαρία.

Η σημερινή γεωμορφολογία του εδάφους προφανώς είναι αποτέλεσμα της σύγχρονης παρέμβασης του ανθρώπου. Στους χαμηλούς λόφους καλλιεργούνται σήμερα κυρίως δημητριακά, ενώ στα πεδινά, όπου το χώμα είναι και πιο γόνιμο, κηπευτικά είδη. Ίσως τη χρησιμοποίηση μηχανικών μέσων για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών, αρκετά μεγάλο ποσοστό της περιοχής καλύπτονταν από βελανιδιές, ενώ εκτεταμένη ήταν και η αμπελοκαλλιέργεια (Wardle 1980: 231-234).

Η παρουσία δύο χειμάρρων, οι οποίοι ενώνονται στα νότια της τούμπας, σαφέστατα θα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο τόσο ως προς την αρχική επιλογή της θέσης, όσο και καθ' όλη τη διάρκεια ζωής του οικισμού, καθώς θα εξασφάλιζαν στους οικιστές την απαραίτητη ποσότητα νερού για την κάλυψη των αναγκών τους, ακόμα και κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού – όπως συμβαίνει και σήμερα, αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό εξαιτίας της άρδευσης για τις ανάγκες των καλλιεργειών (Wardle 1983: 293).

Τέλος, σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων, η περιοχή νότια και ανατολικά της τούμπας δεν καλλιεργούνταν μέχρι πρόσφατα, εξαιτίας της παρουσίας μικρών ελών, τα οποία όμως σταδιακά επιχωματώθηκαν. Τα έλη αυτά είτε αποτελούν τα κατάλοιπα ενός άλλου χειμάρρου, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου έχει αποξηραθεί, είτε πρόκειται για λάκκους, που διάνοιξε το 1916 ο ελληνικός στρατός για τη δημιουργία στρατιωτικής σιδηροδρομικής γραμμής (Wardle 1980: 230).

Η τούμπα υψώνεται σήμερα 14μ. από το επίπεδο του εδάφους, αποτέλεσμα της καθ' ύψος ανάπτυξης του οικισμού, αλλά και της κατασκευής ανδρών στην

περιφέρειά της, τα οποία είχαν ως στόχο να υποστηρίξουν τις πλαγιές. Το σημερινό σχήμα της τούμπας είναι ελλειψοειδές. Φαίνεται ότι διαμορφώθηκε από τις αρχικές ήδη φάσεις του οικισμού και διατηρήθηκε μέχρι σήμερα. Αντίθετα οι διαστάσεις της μεταβλήθηκαν στη διάρκεια του χρόνου, εξαιτίας των αλληπάλληλων ανακατασκευών. Οι αρχικές διαστάσεις της υπολογίζονται σε 70x110μ., ενώ με την αύξηση του ύψους της τούμπας μειώθηκε ο διαθέσιμος οικοδομήσιμος χώρος. Έτσι, την περίοδο της εγκατάλειψης της θέσης η οικοδομήσιμη έκταση περιορίστηκε μόνο σε 40x70μ., γεγονός, που, όπως εικάζεται, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους, αν όχι το βασικότερο, που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της θέσης (Wardle 1980: 231-234).

1.2. Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην Τούμπα της Ασσήρου απέδειξαν ότι πρόκειται για έναν εξ' ολοκλήρου τεχνητό γήλοφο, αποτέλεσμα της εμμονής των κατοίκων του προϊστορικού οικισμού να παραμένουν για αιώνες στον ίδιο χώρο, διατηρώντας μάλιστα – όπως θα δούμε παρακάτω- σχεδόν αναλλοίωτο το χωροτακτικό σχέδιο του οικισμού.

Διαγνώστηκαν εννιά οικοδομικές φάσεις. Από αυτές οι πέντε, συγκεκριμένα οι Φάσεις 9 - 4 ανήκουν στην Ύστερη Έποχή του Χαλκού, ενώ τέσσερις, δηλαδή οι Φάσεις 4 -1 στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Η συμβατική χρονολόγηση αυτών των φάσεων βασίστηκε στην αναγνωρίσιμη κεραμική της Ύστεροελλαδικής iii και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Η τοπική κεραμική παραγωγή, που ως επί το πλείστον αντιπροσωπεύεται από τύπους χειροποίητης καστανής κεραμικής, δεν διαφοροποιείται για μεγάλα χρονικά διαστήματα, γι' αυτό και είναι ακατάλληλη για συμβατική χρονολόγηση. Όμως, οι τύποι της ΥΕ και iii' κεραμικής αποτελούν εισαγόμενα αντικείμενα, σ' ένα χώρο αρκετά απομακρυσμένο από τα κέντρα παραγωγής τους, δηλαδή τη Ν. Ελλάδα, όπου η μελέτη τους θα ήταν σαφώς πιο εύκολη, καθώς σε πολύ μεγάλο βαθμό έχει αποκαταστηθεί η χρονική διαδοχή των διαφόρων στυλ της κεραμικής. Επιπλέον, αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό του αρχαιολογικού υλικού της θέσης. Μάλιστα, παρατηρήθηκε μια σταδιακή μείωση της παρουσίας τους, καθώς τη θέση τους κατέλαβαν οι τοπικές απομιμήσεις τους (Wardle 1997: 447-449).

I. 3. Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού

Ανατολική παρειά

Οι έρευνες στην τούμπα ξεκίνησαν από την ανατολική πλαγιά με τη διάνοιξη τομής πλάτους 2μ., με σκοπό να διερευνηθούν οι κατασκευές που υποστήριζαν τις παρειές.

Ακριβώς πάνω από το παρθένο έδαφος εντοπίστηκε το πρώτο αρχαιολογικό στρώμα, το οποίο δεν περιλάμβανε κανένα ίχνος αρχιτεκτονικής κατασκευής, παρά μόνο μικρές ποσότητες οστράκων, ξυλανθράκων και άλλων απορριμμάτων, που καταδεικνύουν την ανθρώπινη παρουσία στο χώρο – χωρίς, όμως, να καθιστούν δυνατή την αποσαφήνιση του χαρακτήρα της, ούτε να παρέχουν στοιχεία χρονολόγησης αυτού του στρώματος. Αυτό, που ίσως έχει ενδιαφέρον, είναι ότι στα λιγοστά όστρακα που περισυλλέχθηκαν, δεν αντιπροσωπεύεται η τυπική μακεδονική κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως συμβαίνει στη γειτονική θέση Σαράτσι (σημερινό Περιβολάκι), αλλά και σε άλλες θέσεις (Wardle 1983:295).

Στο αμέσως επόμενο αρχαιολογικό στρώμα σημειώνεται η έναρξη της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας στη θέση. Την περίοδο αυτή κατασκευάζεται ανάχωμα από καθαρό κόκκινο πηλό στις πλαγιές της τούμπας για τη δημιουργία ενός ανδρήρου, το οποίο σώζεται σε ύψος 1,5 μ., ενώ η θεμελίωσή του φτάνει ως και τα 4μ. πλάτος. Σαφέστατα, πρόκειται για μια ισχυρή κατασκευή, που ο χαρακτήρας της ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως *αμυντικός*. Δεν αποκαλύφθηκε, όμως, κανένα άλλο ίχνος κατασκευής (π.χ. τάφος), που να εγείρει υποψίες ότι υπήρχε πρόνοια αμυντικής προστασίας της θέσης (Wardle 1983:295). Παρόμοιες κατασκευές –και μάλιστα ακόμα πιο ισχυρές- εντοπίστηκαν και στην Τούμπα Θεσ/νίκης, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, τις οποίες όμως οι μελετητές της θέσης ερμήνευσαν διαφορετικά.

Στην ίδια χρονολογική φάση, εσωτερικά του ανδρήρου, στο δυτικό τμήμα της τούμπας εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων και μικρός αριθμός πασσαλοτρυπών. Οι τοίχοι, στους οποίους αναγνωρίστηκαν έξι οικοδομικές φάσεις, ήταν κατασκευασμένοι από μονές σειρές πλιθίων, τα οποία εναλλάσσονταν με ζώνες λάσπης, ίδιου πάχους με τα πλιθιά. Τα πλιθιά ήταν διαστάσεων περίπου 0,30 x 0,30 μ. και πάχους 0,08-0,10μ., ενώ ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους ήταν διαφορετικής προέλευσης από αυτόν της λάσπης, με αποτέλεσμα η χρωματική τους αντίθεση να δημιουργεί ένα ριγωτό μοτίβο στους τοίχους. Δύο τοίχοι με κατεύθυνση B-N οριοθετούν ένα *δωμάτιο*, –όπως το χαρακτηρίζει ο ανασκαφέας-,

περίπου 3,5μ. πλάτους, του οποίου ο δυτικός τοίχος εφάπτεται στον τοίχο του ανδρήρου (Wardle 1983:295).

Τόσο η χρονολόγηση, όσο και η χρήση των κτισμάτων αυτή της φάσης δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί εκείνα τα αρχαιολογικά ευρήματα –όπως για παράδειγμα εστίες-, που θα επέτρεπαν στους ερευνητές να διευκρινίσουν, αν πρόκειται για κατοικίες ή για αποθηκευτικούς χώρους (Wardle 1983: 294-5).

Μετά την κατάρρευση των οικοδομημάτων αυτών, τα δωμάτια επιχωματώθηκαν και στο ίδιο σημείο ανεγέρθηκαν νέα κτίσματα, για τα οποία μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν ως θεμέλια τα υπολείμματα των παλαιότερων τοίχων, διατηρώντας έτσι το χωροτακτικό σχεδιασμό της θέσης (Wardle 1980: 236-239).

Εξωτερικά του ανδρήρου και σ' ένα επίπεδο υψηλότερο των πλίνθινων τοίχων, εντοπίστηκε ένας άλλος τοίχος που σώζεται σε ύψος περίπου 1,5 μ. Ανάμεσα σε αυτό τον τοίχο και στον τοίχο του ανδρήρου εντοπίστηκε στρώμα με μεγάλες ποσότητες χαλικιών, οστράκων χονδροειδούς κεραμικής, θραύσματα οστών και ξυλάνθρακες, το οποίο προφανώς αντιπροσωπεύει τα κατάλοιπα ενός δρόμου, που οδηγούσε στην κορυφή της τούμπας. Ο ανασκαφέας θεωρεί αυτόν τον εξωτερικό τοίχο ως αμυντικό, όπως ακριβώς και το άνδηρο (Wardle 1983:295-6).

Φάση 9 (1300- 1250π.Χ.)

Στην κορυφή της τούμπας η πρωιμότερη αρχιτεκτονική φάση είναι η φάση 9 (Εικ. 2), η οποία χρονολογείται περίπου στα 1300 π.Χ. Από πολύ νωρίς στη διάρκεια της ανασκαφής έγινε αντιληπτό από τη μεγάλη συγκέντρωση απανθρακωμένων καρπών σ' ένα συγκεκριμένο χώρο (Δωμάτιο 9), ότι εκεί πρέπει να εκπροσωπείται μια σιταποθήκη, γι' αυτό και οι εργασίες της ανασκαφής συνεχίστηκαν με μεγάλη προσοχή.

Το Δωμάτιο 9, λοιπόν, διαστάσεων 4x9μ., είναι ο μεγαλύτερος κλειστός χώρος σ' αυτή την οικιστική φάση. Οι τοίχοι του διασώζονται σε ύψος 0,30μ.· στον βόρειο εντοπίστηκαν δύο είσοδοι στο χώρο, η μία στη ΒΔ και η άλλη στη ΒΑ γωνία. Η στέγη υποστυλωνόταν με πασσάλους από βελανιδιά, που ήταν τοποθετημένοι ακανόνιστα στο χώρο: τρεις κοντά στο νότιο τοίχο, τρεις στο μέσον του δωματίου και τρεις στο βόρειο τοίχο. Διάσπαρτα στο δάπεδο βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες καμένων πηλομαζών με αποτυπώματα δοκαριών, που προφανώς ανήκαν στη στέγη (Wardle 1988).

πιστεύει ότι το Δωμάτιο 5 αποτελεί έναν ανοιχτό χώρο, δηλαδή μια αυλή (Wardle 1988: 386-387).

Στο κεντρικό τμήμα της τούμπας αποκαλύφθηκε και ένα άλλο συγκρότημα αποτελούμενο από τρία δωμάτια (Δωμάτια 25, 24, 28). Τόσο το Δωμάτιο 24 όσο και το Δωμάτιο 25 αποτελούσαν και αυτά αποθηκευτικούς χώρους, καθώς οι υποδοχές για τη στήριξη πύλων στα δάπεδα και των δύο δωματίων, αλλά και δύο πήλινες λεκανίδες, που βρέθηκαν στο Δωμάτιο 24, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Αντίθετα, στο Δωμάτιο 28 δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος καρπών, ούτε αποθηκευτικών πιθαριών (Wardle 1988:387).

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στη Φάση 9 το 75% περίπου του τμήματος της τούμπας, που έχει ερευνηθεί, αποτελεί χώρο αποθήκευσης της αγροτικής παραγωγής. Από το συνολικό εμβαδόν της κορυφής της τούμπας αυτή την περίοδο, που ήταν περίπου 1700 μ², οι αποθηκευτικοί χώροι καταλαμβάνουν 145 μ². Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω στοιχεία, υπάρχει μια δυσαναλογία του χώρου που καταλαμβάνουν οι σιταποθήκες σε σχέση με την υπόλοιπη έκταση του οικισμού για την ανέγερση των οικιών. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί μια παράμετρο, που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στη συζήτηση τόσο για τον τύπο της εγκατάστασης στην Άσσηρο τούμπα, όσο και για τις όψεις της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης στις πρώτες φάσεις του οικισμού (Wardle 1988: 386-7).

Φάση 8 (1250 – 1200 π.Χ.)

Η εικόνα του οικισμού κατά τη Φάση 8 (Εικ. 3) διαφοροποιείται ελάχιστα σε σχέση με τη Φάση 9. Η μεγάλη σιταποθήκη (Δωμάτιο 9) ανακατασκευάζεται μετά την καταστροφική πυρκαγιά, με μόνη διαφορά ότι τώρα σφραγίζεται η μια είσοδος στην ΒΔ γωνία του δωματίου. Μάλιστα, στο δυτικό τοίχο επαναχρησιμοποιήθηκαν ορισμένα από τα καμένα πλιθιά, που ασφαλώς θα σώζονταν σε καλύτερη κατάσταση (Wardle1987: 323- 325).

Νότια των Δωματίων 3 και 5, τα οποία συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και σ' αυτή τη φάση, εντοπίστηκε ο δρόμος 2/4, ο οποίος είναι σχεδόν παράλληλος με το δρόμο 10.

Το συγκρότημα των Δωματίων 24, 25 και 28 ήταν, επίσης, σε χρήση την περίοδο αυτή, όμως, η απουσία μεγάλων ποσοτήτων κεραμικής και καρπών υποδηλώνει μια διαφοροποίηση στη χρήση του. Από το Δωμάτιο 24, μάλιστα, περισυλλέχθηκαν τεράστιες ποσότητες πυρήνων σταφυλιού, οι οποίοι προφανώς είναι

απορρίμματα της επεξεργασίας των καρπών για την παραγωγή κρασιού (Wardle 1988: 384-385).

Στο βόρειο οικοδομικό συγκρότημα της Φάσης 9 (12, 14, 18) το Δωμάτιο 12 φαίνεται ότι ενοποιήθηκε με το Δωμάτιο 18. Ο δυτικός τοίχος του Δωματίου 14 εκτείνεται ως το δρόμο 10 και έτσι σχηματίζεται ένας άλλος χώρος στα δυτικά, το Δωμάτιο 11, το οποίο δεν είχε οροφή και ίσως πρόκειται για μια αυλή, στην οποία η πρόσβαση δεν είναι εμφανής. Δυστυχώς, δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες για τα ευρήματα, που αποκαλύφθηκαν στα δωμάτια αυτά (Wardle 1987: 325).

Φάση 7 (1200 – 1150 π.Χ.)

Κατά την περίοδο αυτή συντελούνται κάποιες διαφοροποιήσεις στην αρχιτεκτονική διάταξη του οικισμού, που έχουν να κάνουν περισσότερο με την εσωτερική οργάνωση των κτιρίων και όχι τόσο με το γενικό σχεδιασμό της οργάνωσης του οικισμού.

Το μεγάλο Δωμάτιο 9 των προηγούμενων φάσεων τώρα διαιρείται σε τέσσερα μακρόστενα Δωμάτια (6, 7, 8, 9) με διαστάσεις περίπου 4x6μ. το καθένα, των οποίων η χρήση δεν έχει αποσαφηνιστεί. Μόνο στο Δωμάτιο 8 βρέθηκε ένας πίθος, γεγονός που σε τίποτα δε θυμίζει την προηγούμενη χρήση του χώρου αυτού ως σιταποθήκη. Νότια, οι χώροι 3 και 5 λειτουργούσαν και τώρα ως περιφραγμένες αυλές, όπου βρέθηκαν όστρακα μυκηναϊκής προέλευσης, που χρονολογούνται στα 1200 π.Χ. (Wardle 1980: 242).

Στο νότιο και ανατολικό τοίχο του Δωματίου 28 βρέθηκαν δύο κτιστές εστίες για την παραγωγή τροφής. Αργότερα, όμως ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για αποθηκευτικούς λόγους, όπως υποδεικνύουν οι τρεις πίθοι που αποκαλύφθηκαν εκεί. Μια άλλη εστία βρέθηκε στο Δωμάτιο 24, ενώ στο Δωμάτιο 27 βρέθηκαν ίχνη ενός αποθηκευτικού λάκκου (Wardle 1987: 323).

Το ΒΔ τμήμα της τούμπας φαίνεται ότι την περίοδο αυτή αποτελεί ελεύθερο χώρο ανάμεσα στο περιμετρικό τείχος, που προφανώς διέτρεχε την κορυφή της τούμπας, και του οικοδομήσιμου χώρου. Εδώ εντοπίστηκαν αρκετοί σβώλοι αμμώδους υλικού, που είχαν προσκολλημένα διαβρωμένο χαλκό. Επίσης, βρέθηκε ένα μεγάλο λίθινο μπλοκ μήκους περίπου 0,20μ., το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί ως πρώτη ύλη για την κατασκευή ενός λειασμένου λίθινου πελεκιού.

Τέλος, στο ΒΔ τμήμα της κορυφής της τούμπας, εντοπίστηκε τμήμα λιθόκτιστου περιβόλου, με σωζόμενες διαστάσεις 0,40-0,50 μ. πλάτος και 0,50μ.

ύψος. Ο περίβολος αυτός φαίνεται ότι οριοθετούσε τους στεγασμένους χώρους του οικισμού αυτής της περιόδου (Wardle 1988:382). 10μ. δυτικά του περιβόλου αποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόκτιστων και πλινθόκτιστων τοίχων, οι οποίοι αποτελούσαν τα υπολείμματα κατασκευών, που εφάπτονταν στο εξωτερικό πρόσωπο του τείχους (Wardle 1988: 384).

Φάση 6 (1150-1100 π.Χ.)

Ελάχιστες είναι οι διαφορές που παρατηρούμε στο οικιστικό πλέγμα του οικισμού στη Φάση 6 (Εικ. 4) σε σχέση με την προηγούμενη. Τόσο η διαίρεση των οικοδομικών συγκροτημάτων σε επιμέρους δωμάτια, τα οποία δε φαίνεται να έχουν άμεση πρόσβαση στους δρόμους, που οριοθετούν τα συγκροτήματα από βορρά και νότο, όσο και η χρήση των χώρων αυτών παραμένει η ίδια. Η Φάση 6, όπως και η Φάση 9 στο παρελθόν, καταστρέφεται από πυρκαγιά, γεγονός που δικαιολογεί τη σύντομη διάρκειά της.

Σχεδόν σε όλα τα δωμάτια έχουν εντοπιστεί ένας ή δύο – σπάνια περισσότεροι - αποθηκευτικοί χώροι, είτε πρόκειται για πίθους, είτε για πήλινες λεκάνες. Μεγαλύτερη συγκέντρωση πιθαρίων, σε σχέση με άλλους χώρους, εντοπίστηκε στα Δωμάτια 8, 11 και 14, εκ των οποίων το 11 πρέπει να ήταν ανοιχτός χώρος. Στο Δωμάτιο 7 βρέθηκε μια κυκλική κατασκευή, η οποία ερμηνεύεται ως φούρνος (Wardle 1980: 242-244).

Ο δρόμος 2/4, που βρισκόταν σε χρήση ήδη από τη Φάση 8, τώρα συνεχίζει προς τα δυτικά (22), ενώ επεκτείνεται και ο οικισμός προς τα νότια με άλλα δύο συγκροτήματα, τα οποία διαιρούνται από έναν τρίτο δρόμο (49/48). Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι ανάμεσα στα ευρήματα του νοτίου συγκροτήματος ξεχωρίζουν το πόμα μιας οστέινης πυξίδας, που βρέθηκε στο Δωμάτιο 44, και μια λίθινη μήτρα για την κατασκευή επίτεδων πελεκιών στο Δωμάτιο 52. Πρόκειται για ένα σπάνιο τύπο πελεκιών, γνωστών από τη Λίνδο της Ρόδου (ΥΕΧ) και το Καρφί της Κρήτης (ΠΕΣ). Επίσης, τμήμα παρόμοιας μήτρας βρέθηκε και στην Τροία VII (Wardle 1989: 458).

Στο βόρειο οικοδομικό συγκρότημα ξεχωρίζει ιδιαίτερα το Δωμάτιο 20, το οποίο είναι ασυνήθιστα επίμηκες για την περίοδο αυτή. Σε αυτό έχουν αποκαλυφθεί ένας πίθος και δύο πήλινες λεκάνες, γεγονός που θυμίζει περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κτίριο του οικισμού σιταποθήκη. Πάντως, σε όλο τον οικισμό οι ποσότητες του αποθηκευμένου προϊόντος που περισυλλέχθηκαν είναι πολύ περιορισμένες σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις, εάν αναλογιστούμε και την

έκταση του οικισμού στην παρούσα φάση, που είναι σαφώς πιο εκτεταμένη. Η δυσαρμονία αυτή θα μπορούσε να ερμηνευτεί, αν θεωρήσουμε ότι πυρκαγιά κατέστρεψε τον οικισμό, πριν γίνει η συγκομιδή και η αποθήκευση της γεωργικής παραγωγής (Wardle 1989: 459).

Φάση 5 (1100-1050 π.Χ.)

Η Φάση 5 (Εικ. 5) αποτελεί χρονολογικά και την τελευταία φάση της YEX στην τούμπα της Ασσήρου και σηματοδοτεί μεγάλες αλλαγές στην οικιστική διάρθρωση του οικισμού και, ενδεχομένως, και στο χαρακτήρα του. Η οικιστική διάταξη αλλάζει δραστικά και αγνοείται τελείως η χωροοργάνωση των προηγούμενων περιόδων, που είχε παραμείνει αναλλοίωτη στα βασικά του σημεία μέχρι και τη Φάση 6.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται μια διαφοροποίηση στην κατεύθυνση των κτιρίων, τα οποία τώρα έχουν κατεύθυνση Β – Ν (βλ. Δωμάτιο 11). Επίσης, οι τοίχοι δεν είναι εξ' ολοκλήρου πλίνθινοι, εφόσον η θεμελίωσή τους είναι λίθινη. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις, όπου οι συνθήκες το επέτρεπαν, επαναχρησιμοποιούνται οι τοίχοι της προηγούμενης φάσης. Αγνοείται παντελώς ακόμα και το προηγούμενο σύστημα δρόμων, ενώ χαράζεται νέος στο σημείο που υπήρχαν τα Δωμάτια 23 και 24 (Wardle 1988: 380-382).

Και αυτή η φάση του οικισμού καταστρέφεται από πυρκαγιά. Στο στρώμα καταστροφής εντοπίστηκε μικρός αριθμός αποθηκευτικών αγγείων, καθώς και λίθινες μήτρες για τη σμιλευση χάλκινων εργαλείων και τέχνηργων, όπως εγχειρίδια, σμίλες, βελόνες και αιχμές δοράτων (Wardle 1983:300).

Φάση 4 (1050-1000 π.Χ.) - Φάση 3 (1000-950 π.Χ.)

Οι Φάσεις 4 (Εικ. 6) και 3 αντιπροσωπεύουν τις πρωιμότερες περιόδους της ΠΕΣ στην τούμπα της Ασσήρου. Η Φάση 4 σώζεται τελείως αποσπασματικά και ουσιαστικά αποτελεί την πρώτη περίοδο της Φάσης 3, γι αυτό και εξετάζονται ως μία. Η στρωματογραφία είναι εξαιρετικά διαταραγμένη, αποτέλεσμα της δραστηρότητας άγγριων ζώων, κυρίως ασβών και αλεπούδων στην περιοχή.

Όσον αφορά στην οικιστική διάταξη του οικισμού αυτή την περίοδο, παρατηρείται μεγάλη αύξηση των ελεύθερων χώρων κυρίως στο ΒΔ και ΝΑ τμήμα, γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί ως μείωση του πληθυσμού. Στο βόρειο οικοδομικό συγκρότημα για πρώτη φορά στην ιστορία του οικισμού εμφανίζεται ένα μικρό (περίπου 3,5μ. μήκος και 2-2,5μ. πλάτος) πλινθόκτιστο αψιδωτό κτίριο (5). Το κτίριο,

που εκτείνεται στα ανατολικά του 5, αν και εφάπτεται σ' αυτό, δε φαίνεται να είναι επέκταση του αψιδωτού κτιρίου, επομένως, δεν αποτελούν ένα ενιαίο οικοδόμημα.

Ο δρόμος 24, στο νότιο τμήμα της τούμπας, συνεχίζει να βρίσκεται σε χρήση. Μάλιστα, οι τοίχοι, που ορίζουν το δρόμο από βορρά και νότο, αποτελούν ανακατασκευή των πλινθόκτιστων τοίχων της Φάσης 5. Η διάρκεια χρήσης του δρόμου αυτού από την ΥΕΧ ως και την ΠΕΣ, θα λέγαμε ότι αποτελεί ισχυρή απόδειξη της αδιάκοπης χρήσης της θέσης ή έστω, ότι ακόμα κι αν υπήρξε κάποια διακοπή στην κατοίκηση του οικισμού, αυτή ήταν πολύ σύντομη.

Στο κεντρικό τμήμα της τούμπας τόσο τα λείψανα ενός τοίχου (91), όσο και η σύσταση του αρχαιολογικού στρώματος στο σημείο εκείνο, υποδεικνύουν την κατασκευή ενός ακόμα ανδρήρου, ενώ δυτικότερα εντοπίστηκαν τμήματα του περιμετρικού περιβόλου, ο οποίος τώρα είναι πλινθόκτιστος (Wardle 1988:380).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι την περίοδο αυτή διαπιστώνεται μια ποικιλία τόσο στα οικοδομικά υλικά, όσο και στις κατασκευαστικές τεχνικές. Χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα και η παλαιότερη τεχνική των πλινθόκτιστων τοίχων με ξύλινο πλαίσιο, αλλά γενικεύεται και η χρήση της πέτρας κυρίως στη θεμελίωση των κτιρίων. Και αυτή η φάση του οικισμού καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Φάση 2 (950-900 π.Χ.)

Ο οικιστικός σχεδιασμός της Ασσήρου την περίοδο αυτή θυμίζει σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του οικισμού κατά την ΥΕΧ. Έχουν αποκαλυφθεί μεγάλα οικοδομικά συγκροτήματα, διαιρεμένα σε μακρόστενα δωμάτια, με μεγαλύτερες όμως διαστάσεις (6 x 4μ.) σε σύγκριση με παλαιότερες φάσεις (Εικ. 7).

Στο βόρειο συγκρότημα, στα Δωμάτια 4 και 13 βρέθηκαν πήλινες κυκλικές κατασκευές, προφανώς εστίες. Στο Δωμάτιο 5 βρέθηκε ένα σύνολο από 16 υφαντικά βάρη, ενώ άλλα εντοπίστηκαν διάσπαρτα στην περιοχή. Στο βόρειο και τον ανατολικό τοίχο του ίδιου δωματίου εντοπίστηκαν τα λείψανα λίθινων κατασκευών, οι οποίες χρησίμευαν προφανώς ως υποδοχές για την τοποθέτηση διάφορων αντικειμένων. Δύο παρόμοιες κατασκευές βρέθηκαν και στο Δωμάτιο 8.

Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι τα δωμάτια, στα οποία εντοπίστηκαν υφαντικά βάρη (3, 5, 8,10), πρέπει να είναι στεγασμένοι χώροι, ενώ οι χώροι, όπου εντοπίστηκαν εστίες ή φούρνοι και λίγη ή καθόλου κεραμική, πρέπει να θεωρηθούν ανοιχτοί αστέγαστοι χώροι, που παρεμβάλλονται ανάμεσα στα δωμάτια του συγκροτήματος (Wardle 1988: 378).

Φάση 1 (800-750 π.Χ.)

Η τούμπα, ύστερα από ένα κενό 100 ετών οικιστικής δραστηριότητας στη θέση, κατοικείται ξανά γύρω στο 800 π.Χ. (Εικ. 8). Στο διάστημα αυτό, η θέση φαίνεται ότι δεν διαγράφεται από τη μνήμη των απογόνων των παλαιότερων κατοίκων, γεγονός που υποδεικνύεται από τον εντοπισμό μιας ταφής σε πιθάρι (εγχυτρισμός). Η ταφή βρέθηκε κάτω από το νότιο ανιδωτό κτίριο της φάσης 1 – που θα δούμε παρακάτω και η ύπαρξή της υποδηλώνεται από μια σειρά λίθων σε σχήμα, μάλλον εν είδει σήματος. Ο ταφικός πίθος είχε μήκος 2μ. και σφραγίστηκε με μια μεγάλη επίπεδη πέτρα. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι η ταφή δεν διαταράχθηκε από την μετέπειτα οικοδομική και άλλη δραστηριότητα του οικισμού και, μάλιστα, ο μεγάλος λίθος που τη σφράγιζε χρησιμοποιήθηκε στα θεμέλια του ανιδωτού κτιρίου, χωρίς να μετακινηθεί από τη θέση του (Wardle 1989: 449).

Ο πίθος περιελάμβανε τα οστά ενός ενήλικα, τα οποία ήταν θρυμματισμένα και τοποθετημένα σ' ένα στρώμα από όστρακα. Παρόμοιες ταφές εναπόθεσης των νεκρών σε στρώμα από όστρακα βρέθηκαν μόνο στη Βεργίνα. Εκτός από τα οστά του ενήλικα, αποκαλύφθηκαν το κρανίο και τμήματα δοντιών ενός νεαρού ατόμου. Φαίνεται, λοιπόν, - όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας- ότι ο πίθος χρησιμοποιήθηκε αρχικά για την ταφή του νεαρού ατόμου, ενώ αργότερα τα οστά του αφαιρέθηκαν για τον ενταφιασμό του ενήλικα (Wardle 1989: 449).

Στην τελευταία οικιστική φάση στην Άσσηρο Τούμπα εξαιτίας της μικρής επίχωσης, αλλά και της διάβρωσης του εδάφους, κυρίως στο νότιο τμήμα της θέσης, τα αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά και τα κινητά ευρήματα είναι φτωχά για να έχουμε σαφή εικόνα της οικιστικής διάταξης της θέσης.

Στο κεντρικό τμήμα της κορυφής της τούμπας αποκαλύφθηκαν τα λείψανα της λιθόκτιστης θεμελίωσης δύο μεγάλων ανιδωτών κτιρίων με προσανατολισμό Α-Δ. Τα δύο κτίρια, εκ των οποίων το βόρειο έχει διαστάσεις περίπου 12 x 8,5 μ., ενώ το νότιο 14 x 8-8,5 μ., βρίσκονται τόσο κοντά, ώστε ο ανασκαφέας θεώρησε ότι την περίοδο εκείνη η τούμπα είχε πυκνή οικιστική διάρθρωση, μια γενίκευση μάλλον επισφαλής. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα άλλων κατασκευών εντοπίστηκαν στο ΒΑ τμήμα της τούμπας, αλλά είναι τελείως αποσπασματικά και, επομένως, δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση της κάτοψης και της χρήσης τους. Η περιοχή ανάμεσα και γύρω από τα δύο ανιδωτά κτίρια ήταν λιθόστρωτη. Εντός των κτιρίων εντοπίστηκαν

κυρίως όστρακα αποθηκευτικών αγγείων, αλλά και άλλων τύπων κεραμικής οικιακής χρήσης, καθώς και κατασκευές –εστίες και φούρνοι- που υποδεικνύουν τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, τα κτίσματα πρέπει να λειτουργούσαν ως κατοικίες, παρά το μεγάλο τους μέγεθος. Πάντως, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι θα κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση στον οικισμό εξαιτίας της επιβλητικότητας που τους προσδίδει το μέγεθός τους, αλλά, ενδεχομένως, και εξαιτίας της κεντρικής θέσης που καταλαμβάνουν στον οικισμό (Wardle 1987: 315-317).

Με το πέρας της Φάσης 1, δηλαδή γύρω στα 750 π.Χ., ο οικισμός εγκαταλείπεται οριστικά, ίσως εξαιτίας της έλλειψης χώρου, που προήλθε από τη διαρκή ανύψωση της τούμπας και τη ταυτόχρονη μείωση της οικοδομήσιμης έκτασης.

II. Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η ανάγκη να μελετηθεί σε βάθος, αλλά και με τα σύγχρονα αναλυτικά εργαλεία η ανθρώπινη δραστηριότητα στο γεωγραφικό χώρο της Κ. Μακεδονίας, οδήγησε στην οργάνωση της συστηματικής ανασκαφής της προϊστορικής θέσης στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης ή Τούμπα Καλαμαριάς, όπως έγινε αρχικά γνωστή στη βιβλιογραφία (Rey 1917-19). Ο πρώτος διευθυντής της ανασκαφικής έρευνας στην Τούμπα σημειώνει για τους σκοπούς της έρευνας «αναζητούνται τα στοιχεία εκείνα που αποκαλύπτουν την παρουσία του προϊστορικού ανθρώπου, όχι ως μηχανισμού παραγωγής στοιχείων προσαρμογής στο περιβάλλον..., αλλά ως ύπαρξης με οργανωμένη σκέψη και δυνατότητα ανάπτυξης οικονομικών προγραμμάτων, τεχνολογικών δραστηριοτήτων, αρχιτεκτονικής οργάνωσης και συγκεκριμένης ιδεολογικής συμπεριφοράς» (Χουρμουζιάδης 1988: 221).

Η ύπαρξη της θέσης αυτής (Εικ. 15), όπως και ένα μεγάλο ποσοστό άλλων προϊστορικών θέσεων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης (Εικ.14), ήταν ήδη γνωστή από τις αρχές του περασμένου αιώνα. Για μεγάλο, όμως, χρονικό διάστημα η αρχαιολογική έρευνα δεν αφιέρωσε το απαραίτητο ενδιαφέρον στη μελέτη των θέσεων της Προϊστορικής περιόδου, καθώς η προσοχή είχε επικεντρωθεί σε μεγάλο βαθμό στην περίοδο της μεγάλης ανάπτυξης του Μακεδονικού βασιλείου κατά τους ιστορικούς χρόνους, γεγονός, πιστεύουμε, άρρηκτα δεμένο με τις ιστορικές συγκυρίες (βλ. Κεφ. 2.1).

Η ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε το 1984 από τον Τομέα Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αρχικά υπό τη διεύθυνση του Γ. Χουρμουζιάδη, ενώ αργότερα υπεύθυνοι της ανασκαφής ανέλαβαν οι Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκης. Η δημοσίευση της ανασκαφής δεν έχει πραγματοποιηθεί, καθώς συνεχίζεται η μελέτη της θέσης, τα αποτελέσματα, όμως, της έρευνας δημοσιοποιούνται ετησίως στο *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* (ΑΕΜΘ) (Ανδρέου – Κωτσάκης 1994, 1995, 1997, Κωτσάκης - Ανδρέου 1988, 1992, 1997).

Π. 1. Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία

Η θέση βρίσκεται σε απόσταση 3 χλμ. από τη σημερινή ακτογραμμή, στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου, 50 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στις παρυφές του όρους Χορτιάτη. Έχει τη χαρακτηριστική για το βορειοελλαδικό χώρο μορφή γηλόφου – τούμπας- με ύψος 23μ. και καταλαμβάνει μια έκταση περίπου 13 στρεμμιάτων στη βάση της, ενώ η σημερινή έκταση της κορυφής της είναι 7 στρέμματα. Η περιοχή διατρέχεται από αρκετά ρέματα, εκ των οποίων ένα περνά ακριβώς στα δυτικά της τούμπας.

Η θέση της τούμπας στην παράκτια ζώνη, αλλά πολύ κοντά και στον ορεινό όγκο του Χορτιάτη, συνδυάζει πολλά και διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα, που θα παρείχαν στους προϊστορικούς κατοίκους ποικιλία πρώτων υλών και θα εξασφάλιζαν σε μεγάλο βαθμό τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων (Κωτσάκης – Ανδρέου 1988: 224).

Π. 2. Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία

Έχουν αναγνωριστεί 10 οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες οι παλαιότερες χρονολογούνται στο τέλος της 3ης ή στις αρχές της 2ης χιλιετίας, ενώ οι νεότερες στον 4ο αι. π.Χ. Οι οικοδομικές φάσεις της YEX, που μας ενδιαφέρουν εδώ, έχουν εντοπιστεί στην κορυφή της τούμπας, ενώ η Φάση 4 (YE IIIΓ Περίοδος) παρέχει την πιο ολοκληρωμένη εικόνα της οργάνωσης του οικισμού την περίοδο αυτή (Ανδρέου – Κωτσάκης 1999: 108-109).

Π. 3 Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού

Φάσεις 10 – 8

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της περιόδου σώζονται τελείως αποσπασματικά και εντοπίζονται, είτε απ' ευθείας στο παρθένο έδαφος, είτε πάνω από ένα φυσικό όρυγμα, το οποίο είχε καλυφθεί με απορρίμματα, στο κατώτερο σημείο της τούμπας πρόκειται για δάπεδα κατοικιών και έναν πλίνθινο τοίχο, ο οποίος τα οριοθετεί από τα δυτικά. Στις φάσεις αυτές παρατηρείται απουσία της γραπτής διακοσμημένης κεραμικής και η σταδιακή αύξηση της σαρωμένης κεραμικής και αγγείων με σιλβωμένη επιφάνεια (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 379-380).

Φάσεις 7-6

Οι Φάσεις 7 και 6 εντοπίστηκαν σε διαδοχικές ανακατασκευές τμήματος ενός κτιρίου, που βρίσκεται αμέσως κάτω από τα αρχιτεκτονικά λείψανα της Φάσης 5 (Εικ. 21), νοτιοδυτικά του κτιρίου Α (κεντρικό συγκρότημα με αψιδωτή απόληξη). Όσο είναι δυνατό να αναγνωρισθεί από τη μικρή έκταση της ανασκαφής, φαίνεται ότι δε διέφερε ως προς την κάτοψη σε σχέση με τις μεταγενέστερες φάσεις. Πάντως, τα θεμέλια των τοίχων είναι πιο προσεγμένα ως προς την κατασκευή τους σε σχέση με τις νεότερες φάσεις και υψώνονται σε μεγαλύτερο ύψος, ενώ οι τοίχοι φέρουν εσωτερικά υπόλευκο επίχρισμα. Τόσο στο εσωτερικό των οικιών, όσο και σε εξωτερικούς χώρους εντοπίστηκαν χτιστοί σιροί, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις αποθηκευτικές ανάγκες των κατοίκων (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 378).

Φάση 5 (τέλη 14ου – αρχές 12ου αι. π.Χ.)

Η Φάση 5 (Εικ. 21) εντοπίζεται αποσπασματικά στην κορυφή της τούμπας, ακριβώς κάτω από το κτίριο Α (βλ. Φάση 4) και από δύο άλλα κτίρια στα δυτικά και νοτιοδυτικά του Α. Δεν παρατηρήθηκε διακοπή στη συνέχεια των οικοδομικών Φάσεων 5 και 4, ούτε μεγάλες διαφορές στην κεραμική (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 377). Όσον αφορά το κτίριο Α, στη Φάση 5 έχει αποκαλυφθεί μόνο η αψίδα και τμήματα του ανατολικού και βόρειου τοίχου. Στα δωμάτια εκτός του αψιδωτού κτιρίου εντοπίστηκαν συστάδες πύθων και δάπεδα, χωρίς όμως να είναι δυνατός ο προσδιορισμός των ορίων των χώρων αυτών (Ανδρέου – Κωτσάκης 1995: 260).

Φάση 4 (12ος αι. π.Χ.)

Στην κορυφή της τούμπας (Εικ. 22) έχουν αποκαλυφθεί τέσσερα οικοδομικά συγκροτήματα, τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους με στενούς δρόμους. Τα κτίρια είναι ορθογώνια, μικρά και πολύχωρα, και κατασκευάζονται από ξύλινο σκελετό και πλιθιά, δηλαδή ίδια οικοδομική τεχνική με εκείνη, που χρησιμοποιήθηκε και στην Άσσηρο, ενώ τα δάπεδα είναι από πατημένο χώμα.

Εξχωριστή θέση κατέχει το κτίριο Α (Εικ. 26), το οποίο καταλαμβάνει μια έκταση 240 τ.μ. και αναπτύσσεται σε δύο πτέρυγες. Οι πτέρυγες είναι διαιρεμένες σε πολλούς επιμέρους χώρους ποικίλων δραστηριοτήτων, ενώ η μετακίνηση στο συγκρότημα διευκολύνεται από έναν ακάλυπτο διάδρομο. Στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος αποκαλύφθηκαν πληθώρα οξυπύθμενων πιθαριών, τα οποία είχαν τοποθετηθεί σε κοιλάττες στο δάπεδο των δωματίων, ενώ στους χώρους βόρεια και νότια των δωματίων αυτών αποκαλύφθηκαν φούρνοι, πάγκοι και άλλες κατασκευές.

Στο χώρο 241 αποκαλύφθηκε μια κατασκευή στρωμένη με πλιθιά και ένας χαμηλός και λεπτός τοίχος, ο οποίος φαίνεται ότι διαιρούσε το δωμάτιο σε δύο τμήματα. Φαίνεται ότι ο χώρος 241 πρέπει να ήταν αστέγαστος, καθώς δεν εντοπίστηκαν πάσσαλοι, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα δωμάτια του συγκροτήματος, στα οποία εντοπίστηκε ένα σύστημα πασσάλων για τη στήριξη της στέγης (Ανδρέου – Κωτσάκης, 1995: 263). Γίνεται σαφές ότι στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος λειτουργούσαν εκτεταμένες αποθήκες (καταλαμβάνουν σχεδόν το 1/3 της έκτασης του κτιρίου Α), ενώ τα δωμάτια βόρεια και νότια των αποθηκών πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί χώροι και χώροι εργασίας (Ανδρέου–Κωτσάκης 1997:373-374).

Η δυτική πτέρυγα του κτιρίου Α παρουσιάζει μια ελαφρώς διαφοροποιημένη εικόνα σε σχέση με την ανατολική τόσο στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, όσο και στο αρχαιολογικό υλικό. Το νότιο άκρο της σχηματίζει αυτίδα, ενώ οι επιμέρους χώροι είναι διαταγμένοι ο ένας δίπλα στο άλλο, σε αντίθεση με την ανατολική πτέρυγα, όπου τα δωμάτια είναι πιο ακανόνιστα διαρθρωμένα. Στους χώρους της δυτικής πτέρυγας εντοπίστηκαν μικρές εστίες, οι οποίες απουσιάζουν από την ανατολική πτέρυγα, σιροί και μικρός αριθμός αποθηκευτικών πιθαριών, στοιχεία που υποδεικνύουν αποθήκευση μικρών ποσοτήτων και για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Όλα τα αρχαιολογικά δεδομένα, λοιπόν, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το δυτικό τμήμα του κτιρίου Α αποτελούσε χώρο καθημερινής διαβίωσης.

Δυστυχώς, το αρχαιοβοτανολογικό υλικό που περισυλλέχθηκε από την ανατολική πτέρυγα του κτιρίου Α δεν ήταν το ίδιο πλούσιο με αυτό από τις σιταποθήκες της Ασσήρου (Φάση 9), και ούτε τόσο καλά διατηρημένο, καθώς οι αποθήκες της Τούμπας δεν καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Οι πληροφορίες, που παρατίθενται στη βιβλιογραφία για το αρχαιοβοτανολογικό υλικό είναι ελάχιστες γνωρίζουμε μόνο ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του υλικού αποτελείται από προϊόντα και υποπροϊόντα σ' ένα στάδιο πριν την κατανάλωση, ενώ έχουν εντοπιστεί και υπολείμματα οينوπαρασκευής (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 375-376).

Εκτός από την κεραμική, τα κινητά ευρήματα, που αποκαλύφθηκαν στο κτίριο Α, μπορούν να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: τα πήλινα, που περιλαμβάνουν μεγάλη συγκέντρωση σφονδυλιών και αγνίθων αλλά και αποστρωγγυλομένων οστράκων, που λειτουργούσαν ως υφαντικά βάρη -στοιχεία που

παραπέμπουν σε κλωστοϋφαντουργικές εργασίες, τα λίθινα, δηλαδή τα εργαλεία από αποκρουσμένο λίθο (δρεπάνια, ξέστρα και αιχμές βελών, κυρίως από τοπικό ίασπη), τα οποία απαντώνται ως τελικά προϊόντα, ενώ είναι σπάνια τα απορρίμματα της κατεργασίας, και τα χάλκινα αντικείμενα, όπως εγχειρίδια, πελέκει, κοσμήματα (Ανδρέου – Κωτσάκης 1994: 215). Επιπλέον, αποκαλύφθηκαν μονές και διπλές μήτρες, γεγονός που υποδηλώνει την παραγωγή χάλκινων αντικειμένων στον οικισμό, αν και στο τμήμα, που έχει ανασκαφεί, δεν υπάρχουν ενδείξεις μεταλλουργικών εργασιών κατά την YEX (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 375-376).

Από την κατανομή των κινητών ευρημάτων στους χώρους του συγκροτήματος, έχει παρατηρηθεί ότι τα λίθινα και πήλινα αντικείμενα, που κατά κύριο λόγο σχετίζονται με οικοτεχνικές και εργαστηριακές δραστηριότητες, εντοπίστηκαν ως επί το πλείστον στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος, στα δωμάτια βόρεια και νότια των αποθηκών, ενισχύοντας τη διαπίστωση ότι πρόκειται για χώρους, εργαστηριακών δραστηριοτήτων. Αντίθετα, τα χάλκινα αντικείμενα αποκαλύφθηκαν εντός του αψιδωτού κτιρίου, κυρίως κάτω από το δάπεδο του βόρειου δωματίου, γεγονός που υποδεικνύει αφ' ενός ότι πρόκειται για αντικείμενα πολύτιμα και αφ' ετέρου ότι ενδεχομένως αποτελούν προσωπική ιδιοκτησία κάποιου, που ήθελε να τα προφυλάξει από την κοινή θέα (Ανδρέου – Κωτσάκης 1994: 215).

Σύμφωνα με το διαχωρισμό των πολύτιμων ευρημάτων στο αψιδωτό κτίριο και των αντικειμένων καθημερινής χρήσης στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου Α, θα περίμενε κανείς ότι τα ποσοστά συγκέντρωσης της διακοσμημένης κεραμικής, όπως η μυκηναϊκή, η αμαυρόχρωμη και η εγχάρακτη, θα ήταν μεγαλύτερα στο αψιδωτό κτίριο, όπου δεν αντιπροσωπεύεται σχεδόν καθόλου η αποθηκευτική κεραμική και έχουν αποκαλυφθεί ως επί το πλείστον *πολύτιμα* αντικείμενα, εντούτοις οι κατηγορίες της κεραμικής κατανέμονται ομοιόμορφα στους επί μέρους χώρους του συγκροτήματος (Εικ. 27). Το *παράδοξο* αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα των εργασιών ισοπέδωσης των οικοδομημάτων στο τέλος της Φάσης 4, όπως μαρτυρείται από τη στρωματογραφία, όμως τότε η ίδια εικόνα ομοιόμορφης διασποράς θα έπρεπε να ίσχυε και για τα χάλκινα αντικείμενα. Ίσως, λοιπόν, η λύση του προβλήματος θα πρέπει να αναζητηθεί στο ρόλο και το συμβολισμό, που οι προϊστορικοί χρήστες της τούμπας προσέδιδαν στη διακοσμημένη και την επείσακτη κεραμική, αλλά και με ποιο τρόπο αυτός ο ειδικός ρόλος καταγράφεται στο χώρο. Ενδεχομένως, οι διαφοροποιήσεις στις συχνότητες της μυκηναϊκής κεραμικής θα

έπρεπε να αναζητηθούν μεταξύ των συγκροτημάτων, και όχι μεταξύ των δωματίων ενός συγκροτήματος. Η υπόθεση αυτή θα πρέπει να διερευνηθεί μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών και στα άλλα συγκροτήματα του οικισμού (Ανδρέου – Κωτσάκης 1994: 215-217). Για το ρόλο ειδικών κατηγοριών κεραμικής στην Τούμπα θα συζητήσουμε αναλυτικά στο κεφάλαιο 5.3.

Εντυπωσιακός είναι ο περίβολος που περιτρέχει τον οικισμό και βρίσκεται σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της YEX. Σε ορισμένες περιπτώσεις το ύψος του φτάνει μέχρι και τα 3 μ., ενώ το πλάτος του τα 5 μ. Πολλαπλό σύστημα ανδρών υποστήριζε την οργάνωση της πλαγιάς του λόφου, ενώ τα σπίτια του οικισμού βρίσκονταν στα επίπεδα που σχημάτιζαν αυτά τα άνδηρα (Εικ. 19).

Φάση 3 και 2 (11ος – 10ος αι. π.Χ.)

Στις Φάσεις 3 και 2 δεν παρατηρούνται αξιόλογες διαφορές σε σχέση με τις προγενέστερες φάσεις της YEX, όσον αφορά κυρίως στην χωροτακτική διάρθρωση του οικισμού. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η μετάβαση στην 1η χιλιετία έγινε ομαλά, χωρίς να συντελεστούν σημαντικές κοινωνικοπολιτικές μεταβολές.

Συγκεκριμένα, στη **Φάση 3** (Εικ. 23), πραγματοποιήθηκαν σε όλη την έκταση του οικισμού, ανακατασκευαστικές εργασίες, που όμως, δεν μετέβαλλαν τη χωροδιάταξη του οικισμού, καθώς και επιχωματώσεις σε μεγάλο ύψος. Οι εργασίες αυτές, είχαν ως αποτέλεσμα την ανύψωση των δαπέδων των δωματίων και των επιπέδων των δρόμων, και φαίνεται ότι ευθύνονται για την ακύρωση όλων των εισόδων των προγενέστερων φάσεων του κτιρίου Α. Πολλές φορές κατασκευάζονται νέα πρόχειρα λίθινα κατώφλια, που βγαίνουν μέσα στο δρόμο (Ανδρέου – Κωτσάκης, 1995: 262-3). Ένα δίκτυο δρόμων οριοθετεί οικοδομικά συγκροτήματα, τα οποία αποτελούνται από πολλά δωμάτια, στεγασμένα και μη. Ο ίδιος χωροτακτικός σχεδιασμός παρατηρείται την ίδια περίοδο και στην Άσσηρο (Ανδρέου – Κωτσάκης, 1992: 204).

Στη ΒΔ γωνία του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Α- Δ, παράλληλος με τον τοίχο που οριοθετεί το συγκρότημα στα βόρεια. Οι επιχώσεις ανάμεσα στους δύο τοίχους υποδηλώνουν την ύπαρξη δρόμου, ο οποίος περιέτρεχε το κτίριο Α. Στις επιχώσεις του δρόμου εντοπίστηκε μια ταφή νεαρής κοπέλας, 16 ετών περίπου, μέσα σε ρηχό λάκκο. Η νεκρή συνοδευόταν από ένα σφονδύλι, ένα χαυλιόδοντα κάπρου, μια χειροποίητη πρόχου και ένα πήλινο “κουτί”. Η ταφή αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, αν και δεν είναι δυνατό να προσφέρει πολλές πληροφορίες,

γιατί αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα ταφικής πρακτικής των κατοίκων της Τούμπας (Κωτσάκης – Ανδρέου 1997: 282).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στη φάση αυτή το ΝΑ συγκρότημα [ανασκαφικά τετράγωνα 091, 092, 093, 094 και 263, 263] (Εικ. 23), στο οποίο παρατηρήθηκε ότι τα δάπεδα της Φάσης 3 βρίσκονται περίπου μισό μέτρο βαθύτερα από τα δάπεδα του κτιρίου Α. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στα δάπεδα του συγκροτήματος 073, 072, που βρίσκεται δυτικά του ΝΑ συγκροτήματος. Μάλιστα, η βόρεια πλευρά αυτού του συγκροτήματος ορίζεται από έναν ισχυρό τοίχο με κατεύθυνση Α-Δ, ο οποίος ορίζει ταυτόχρονα τη μια πλευρά του δρόμου, που διέρχεται βόρεια του συγκροτήματος 073, 072 και ακριβώς νότια της αψίδας του κτιρίου Α.

Συνδυάζοντας τα παραπάνω χωρο-οργανωτικά στοιχεία, προκύπτει ότι το ΝΔ τμήμα της τούμπας ήταν διαμορφωμένο σε κλιμακωτά άνδρα, στα οποία είχαν κατασκευαστεί τα κτίρια του οικισμού. Μάλιστα, το κτίριο Α βρισκόταν στο ψηλότερο άνδρα, ενώ τα άλλα συγκροτήματα σε χαμηλότερα. Στο ΝΑ συγκρότημα εντοπίστηκε ένας εξαιρετικά ισχυρός τοίχος, ο οποίος δεν ακολουθεί τον προσανατολισμό των αρχιτεκτονικών λειψάνων της Φάσης 3 και είναι δύσκολη η εξήγηση της παρουσίας του. Προφανώς, λοιπόν, πρόκειται για έναν από τους αναλημματικούς τοίχους του ανδρήρου, ο οποίος ταυτόχρονα χρησίμευε και ως εξωτερικός τοίχος του συγκροτήματος (Κωτσάκης – Ανδρέου 1997: 280-281).

Στα τέλη της Φάσης 3 παρατηρείται μια προσπάθεια επιχωμάτωσης στα συγκροτήματα του χαμηλότερου ανδρήρου, φαινόμενο που δεν παρουσιάζεται σε αυτά του ανώτερου επιπέδου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα και τη διατήρηση των τοίχων των χαμηλότερων συγκροτημάτων σε μεγαλύτερο ύψος σε αντίθεση με τους τοίχους του κτιρίου Α, που βρίσκεται –όπως είπαμε- στο ψηλότερο άνδρα. Οι επιχωματώσεις αυτές μπορούν να ερμηνευτούν ως προσπάθεια των κατοίκων του οικισμού να ακυρώσουν τα άνδρα και να ενοποιήσουν τον οικισμό. Διαφορετικά είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξηγηθούν οι εργασίες επιχωμάτωσης και μάλιστα σε τόσο μεγάλο ύψος (Κωτσάκης – Ανδρέου 1997: 280-281).

Αν δεχτούμε ότι στα τέλη της Φάσης 3 οι κάτοικοι του οικισμού με εκτεταμένες επιχωματώσεις επεδίωξαν την ενοποίηση του οικισμού, τότε ανακύπτουν διάφορα ερωτήματα: πρόκειται για ένα φαινόμενο γενικευμένο ή εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα μόνο σ' αυτό το τμήμα του οικισμού; Και αν όντως ήταν

γενικευμένο φαινόμενο, τότε ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τους προϊστορικούς κατοίκους να αναδιοργανώσουν ένα σύστημα χωροοργάνωσης, για το οποίο δαπανήθηκε μεγάλο κόστος και πολλή ενέργεια σε εργατικό δυναμικό, τόσο για την αρχική κατασκευή του, όσο και τη διατήρησή του; Και τέλος, ποιο ήταν το νέο χωροτακτικό σύστημα που προτιμήθηκε από τους κατοίκους κατά τη 1η χιλιετία και για ποιους λόγους; Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι δύσκολο να δοθούν, κυρίως γιατί η εικόνα για τις Φάσεις 3 και 2 είναι σχετικά αποσπασματική. Πάντως, οι ανασκαφείς θεωρούν, όπως είπαμε και στην αρχή του κεφαλαίου, ότι οι αλλαγές είναι μικρής κλίμακας και ότι κατά τη μετάβαση στην 1η χιλιετία δεν σημειώθηκαν σημαντικές μεταβολές.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της **Φάσης 2** (Εικ. 24) εντοπίστηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής. Ανασκάφθηκαν τμήματα από πέντε οικοδομικά συγκροτήματα, εκ των οποίων αυτό που εντοπίστηκε στο ΒΑ άκρο του κύριου τομέα της ανασκαφής (ανασκαφικά τετράγωνα 252, 273, 263, 262), σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση. Στο συγκρότημα αυτό αποκαλύφθηκε μια αποθηκευτική κατασκευή και ένας πίθος. Ανατολικά του συγκροτήματος αυτού εντοπίστηκε ένα λιθόστρωτο, το οποίο υποδηλώνει την παρουσία ενός ανοιχτού χώρου (Ανδρέου – Κωτσάκης, 1994: 212).

Όσον αφορά, τέλος, στον υλικό πολιτισμό, παρατηρείται μια αύξηση στη συγκέντρωση της τροχήλατης κεραμικής, κυρίως στη Φάση 2, ενώ ταυτόχρονα μειώνεται σημαντικά η παραγωγή της αμαυρόχρωμης χειροποίητης κεραμικής ήδη από τη Φάση 3. Παράλληλα, σημειώνονται διαφοροποιήσεις τόσο στις τεχνικές όπτησης, όσο και στα διακοσμητικά θέματα, αλλά και στα σχήματα των αγγείων (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 371-372). Περισσότερα στοιχεία, που να καταδεικνύουν τις χρήσεις των χώρων δυστυχώς δεν παρατίθενται στη βιβλιογραφία.

Φάση 1 (αρχές 9ου – τέλη 4ου αι. π.Χ.)

Η Φάση 1 (Εικ. 25) περιλαμβάνει τα κατάλοιπα όλων σχεδόν των οικιστικών φάσεων των ιστορικών χρόνων που αντιπροσωπεύονται στην Τούμπα. Τα αρχιτεκτονικά, κατάλοιπα αυτής της περιόδου διατηρούνται τελείως αποσπασματικά, έτσι ώστε να είναι αδύνατη η συγκρότηση στις περισσότερες περιπτώσεις ολοκληρωμένων κατόψεων. Μόνο στο νοτιοδυτικό άκρο της κορυφής της Τούμπας αναγνωρίστηκαν τα λίθινα θεμέλια πολύχωρων κτιρίων, που ανήκουν στην κλασική περίοδο. Επίσης,

στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. ανήκουν τμήματα θεμελιώσεων τοίχων και αποθηκευτικές κατασκευές, όπως αποθηκευτικοί λάκκοι και κυκλικοί σιροί. Τέλος, στη διάρκεια των ερευνών του 1991 εντοπίστηκε μια συστάδα τεσσάρων χριστιανικών τάφων καθώς και υπολείμματα άλλων δύο στο ΒΑ τμήμα του κύριου ανασκαφικού τομέα (Ανδρέου – Κωτσάκης 1994: 211).

Κατά τη διάρκεια της μεγάλης χρονικής περιόδου της Φάσης 1, η κορυφή της τούμπας φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα του διευρυμένου πια οικισμού, ο οποίος είχε επεκταθεί ήδη από τις αρχές της 1ης χιλιετίας στην τράπεζα της Τούμπας. Προφανώς, η περιοχή της κορυφής είχε χάσει τον ιδιαίτερο ρόλο, που διαδραμάτιζε κατά τις προγενέστερες φάσεις. Τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν εκεί δεν ήταν τέτοια, ώστε να υποδεικνύουν σ' αυτές τις κατασκευές ένα πολυσήμαντο χαρακτήρα, όπως κατά την όψιμη YEX στα οικοδομήματα της κορυφής (Ανδρέου – Κωτσάκης 1997: 370-371).

Π. 4. Κατασκευές διαμόρφωσης της πλαγιάς της Τούμπας κατά την YEX

Όπως είπαμε παραπάνω, οι επιχώσεις στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης φτάνουν συνολικά τα 23μ. ύψος, δηλαδή είναι κατά πολύ μεγαλύτερες από εκείνες στην Άσσηρο. Έχει υπολογιστεί ότι κατά την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού ο ρυθμός συσσώρευσης επιχώσεων ανά εκατονταετία ανέρχεται στα 0,26μ., ενώ κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού παρατηρείται ραγδαία αύξησή τους, που φτάνει τα 2 – 2,43μ ανά εκατονταετία. Αντίθετα, κατά τις ύστερες φάσεις της ζωής του οικισμού ο ρυθμός συσσώρευσης επιχώσεων μειώνεται στα 0,75μ. Η μεγάλη αύξηση του ρυθμού επίχωσης κατά την YEX είναι φανερό ότι δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα των φυσικών προσχώσεων, αντίθετα πρέπει να οφείλεται σε τεχνητές (Κωτσάκης – Ανδρέου 1988: 225).

Η παρουσίαση της στρωματογραφίας κατά τρόπο σχηματικό επιδιώκει να αναδείξει τις αυξομειώσεις αυτές ως αποτέλεσμα των διαφορετικών μορφών οργάνωσης του χώρου σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού (Κωτσάκης – Ανδρέου 1988: 225).

Όπως είδαμε, στην Άσσηρο κατασκευάζονται σε όλες τις φάσεις του οικισμού άνδρα, τα οποία συχνά ανακατασκευάζονται. Η ίδια πρακτική ακολούθηθηκε κατά την YEX και στην Τούμπα, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό, όσον αφορά στην έκταση και

τον όγκο των κατασκευών αυτών. Ήδη κατά τις πρώιμες και όψιμες φάσεις της Υστερης Εποχής του Χαλκού είχε κατασκευαστεί ένα σύστημα με λίθινους αναλημματικούς τοίχους, παράλληλους προς τις ισούψεις της τούμπας, καθώς και πλίνθινους εγκάρσιους. Οι τοίχοι αυτοί δημιουργούν ένα πλέγμα, το οποίο επιχωματώνονταν για τη δημιουργία ανδρήρων. Εξωτερικά των παράλληλων τοίχων, υπάρχει ένας άλλος χαμηλότερος που ορίζει την εξωτερική πλευρά ενός δρόμου, ο οποίος περιέτρεχε τον οικισμό, όπως συμβαίνει και στην Άσσηρο (Κωτσάκης – Ανδρέου 1988: 226).

Έχουν αποκαλυφθεί πέντε συνολικά οικοδομικές φάσεις των κατασκευών αυτών, εκ των οποίων οι Φάσεις I έως IV ανήκουν στην YEX (Εικ. 16α) και η Φάση V στην ΠΕΣ¹.

Οι δύο χαμηλότερες Φάσεις (Φάσεις I-II) των ανδρήρων αποκαλύφθηκαν σε μικρή έκταση και δεν προσφέρουν σημαντικά στοιχεία στην έρευνα. Η Φάση III (Εικ. 16β) αποτελείται από ένα χαμηλό τοίχο, που το σωζόμενο ύψος του δεν ξεπερνά τα 0,70 μ. Εξωτερικά ο τοίχος υποστηριζόταν από χαμηλά και συμπαγή άνητρα από πηλόχωμα, πλιθιά και πέτρες, ενώ εσωτερικά του τοίχου αποκαλύφθηκε ένας δρόμος, που ανέβαινε με αρκετή κλίση προς τα βόρεια και οδηγούσε στα ψηλότερα τμήματα του οικισμού. Από την άλλη μεριά του δρόμου εκτεινόταν σε ύψος 2μ. περίπου άνητρο, το οποίο κατασκευάστηκε με την τεχνική, που εξηγήσαμε παραπάνω (Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: 207).

Στην επόμενη φάση, Φάση IV (Εικ. 17), η διάταξη των κατασκευών δεν αλλάζει, το ύψος, όμως, του ανδρήρου φτάνει τα 3μ. περίπου και το πλάτος του τα 5μ. Τόσο το πλέγμα των τοίχων, όσο και τα μικρότερα άνητρα μπροστά από το κύριο άνητρο, διατηρούν τη διάταξη των προγενέστερων φάσεων, ένδειξη ότι το γενικό πλάνο του οικισμού δεν είχε διαφοροποιηθεί (Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: 206-7).

Στα αρχικά στάδια της έρευνας προβληματίσε ιδιαίτερα τους ανασκαφείς η συσχέτιση των κατασκευών με τα οικήματα του οικισμού. Το βασικό ερώτημα ήταν αν τα οικήματα βρίσκονταν στη βάση ή στην κορυφή των κατασκευών (Εικ. 17). Η διευκρίνιση του ζητήματος αυτού ήταν καθοριστική για την κατανόηση της χωροοργάνωσης του οικισμού. Αν ίσχυε η πρώτη περίπτωση, δηλαδή τα οικήματα βρίσκονταν στη βάση των μεγάλων ανδρήρων, τότε οι κατασκευές θα είχαν

¹ Οι φάσεις των ανδρήρων δεν αντιστοιχίζονται χρονολογικά με τις οικοδομικές φάσεις στην κορυφή της Τούμπας από τους ανασκαφείς, γι' αυτό και ακολουθείται για τα άνητρα διαφορετική αρίθμηση.

οχρωματικό – αμυντικό χαρακτήρα. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση ο χαρακτήρας τους θα ήταν αναλημματικός - χωροτακτικός, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη οικοδομήσιμη έκταση στον οικισμό (Κωτσάκης - Ανδρέου 1992: 208). Τελικά, το ζήτημα αυτό διευκρινίστηκε στην πορεία των ανασκαφικών ερευνών και έγινε σαφές ότι κατά την YEX ο οικισμός ήταν διαρθρωμένος σε κλιμακωτά άνδηρα (βλ. Φάση 3) (Εικ. 19). Η διαπίστωση αυτή εξηγεί και την παρουσία σύγχρονων οικοδομικών φάσεων, τόσο στην κορυφή, όσο και στην πλαγιά της Τούμπας (Κωτσάκης – Ανδρέου 1997: 282). Επομένως, οι κατασκευές στην πλαγιά της Τούμπας θα πρέπει να χαρακτηριστούν αναλημματικές, χωρίς, όμως, ταυτόχρονα να αποκλείονται και άλλες εκ παραλλήλου χρήσεις τους.

Μεγάλες διαφοροποιήσεις στη διάταξη και το χαρακτήρα των κατασκευών της πλαγιάς διαπιστώνονται στη Φάση V (Εικ. 18). Ο περιμετρικός δρόμος καταργείται, οι κατασκευές είναι μικρότερου ύψους, ενώ για πρώτη φορά εντοπίζονται ίχνη οικιακής χρήσης, συγκεκριμένα μία εστία και ένας αποθηκευτικός χώρος. Φαίνεται ότι στη φάση αυτή οι κατασκευές έχουν χαρακτήρα χαμηλών αναβαθμίδων στην άκρη του λόφου, πάνω στις οποίες βρίσκονταν τα ακραία οικήματα του οικισμού (Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: 208-210).

Είναι προφανές ότι η ραγδαία αύξηση του ρυθμού συσσώρευσης των επιχώσεων κατά την YEX οφείλεται στα έργα διαμόρφωσης της πλαγιάς (αναλημματικοί τοίχοι, επιχωματώσεις, άνδηρα), που εξαιτίας της μεγάλης έκτασης και του όγκου τους, αλλά και της μεγάλης διάρκειάς τους στο χρόνο δε θα πρέπει να εξυπηρετούσαν μόνο πρακτικούς λόγους. Το τί σκοπούς εξυπηρετούσαν αυτές οι χρονοβόρες και δαπανηρές σε κόστος και ενέργεια εργασίες, αλλά και ποιοι ήταν οι λόγοι που επέβαλαν την κατασκευή των έργων αυτών τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι ζητήματα πολύπλευρα, που θα συζητηθούν στο Κεφάλαιο 5. Αυτό που μπορούμε να επισημάνουμε εδώ είναι η προσπάθεια των προϊστορικών κατοίκων από μια χρονική περίοδο και μετά, όχι μόνο να οριοθετήσουν με σαφή τρόπο τον οικισμό τους –αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί με πολλούς άλλους τρόπους-, αλλά κατασκευάζοντας επιβλητικά, μνημειακού χαρακτήρα, θα λέγαμε, άνδηρα να εκφράσουν τη δύναμή τους και να δηλώσουν με σαφή τρόπο στους εκτός του οικισμού τη διαφορετικότητά τους.

III. Καστανάς

Η αρχαιολογική έρευνα στην Τούμπα του Καστανά διεξήχθη από την αποστολή του Πανεπιστημίου του Kiel, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Bernhard Hänsel. Οι έρευνες διήρκεσαν πέντε ανασκαφικές περιόδους διμηνης διάρκειας, από το 1975 ως το 1979. Η ανασκαφή της θέσης δεν ολοκληρώθηκε, καθώς η αρμόδια Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν ανανέωσε την άδεια για τη συνέχιση των εργασιών. Παρόλα αυτά, τα ευρήματα των ανασκαφών έχουν μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό από τον B. Hänsel και τους συνεργάτες του, ώστε να είναι δυνατή η διαμόρφωση μιας σαφούς εικόνας της θέσης. Η δημοσίευση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε σε έξι τόμους στη σειρά *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* (Hänsel 1989, Hochstetter 1984, Hochstetter 1987, Aslanis 1985, Kroll 1983, Becker 1986).

Ο βασικός στόχος των ερευνητών στο σύντομο διάστημα, που διήρκεσαν οι ανασκαφές, ήταν να ερευνηθεί και στη συνέχεια μελετηθεί διεξοδικά το αρχαιολογικό υλικό, ώστε να είναι εφικτή η ανασύνθεση, τόσο του χαρακτήρα της θέσης, όσο και των δραστηριοτήτων των προϊστορικών χρηστών. Η σπουδαιότητα της θέσης του Καστανά σύμφωνα με τους μελετητές έγκειται στο γεγονός ότι βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση (περίπου 7 χλμ. σε ευθεία γραμμή) από την τούμπα Αξιοχώρι (Βαρδαρόφτσα), η οποία είχε ερευνηθεί από τον W. Hertley (1939) στις αρχές του περασμένου αιώνα. Στη θέση αυτή, στην οποία αντιπροσωπεύονται επιχώσεις όλης της Εποχής του Χαλκού και της ΠΕΣ, ο Hertley διέγνωσε στοιχεία, που στηρίζουν την άποψη πολλών άλλων ερευνητών περί της εισβολής φύλων από το βορρά στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, τα οποία θεωρήθηκαν υπεύθυνα για την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου. Μια τέτοια φυλή επιδρομέων είναι για παράδειγμα οι Lausitzer, οι οποίοι – σύμφωνα πάντα με τον Hertley- εισέβαλαν στη Μακεδονία μέσω της κοιλάδας του Αξιού και έφτασαν μέχρι τη Νότια Ελλάδα (Hänsel 1989: 349).

Έτσι, λοιπόν, στον Καστανά η αρχαιολογική έρευνα όχι μόνο επικεντρώθηκε, αλλά, σε μεγάλο βαθμό, υποκινήθηκε από την προσπάθεια ανίχνευσης στο αρχαιολογικό υλικό στοιχείων ή έστω ενδείξεων, που να ρίχνουν φως στα συναρπαστικά γεγονότα, που διαδραματίστηκαν κατά το τέλος της 2ης χιλιετίας στη Νότια Ελλάδα.

III. 1. Γεωγραφική θέση, γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία

Η Τούμπα του Καστανά ή Τούμπα Καράογλου (Εικ. 27), όπως ήταν αρχικά γνωστή, βρίσκεται περίπου 30 χμ. ΒΔ της Θεσσαλονίκης, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αξιού. Με μήκος 110μ., μέγιστο πλάτος 50μ. και ύψος 14μ. πάνω από τη στάθμη του ποταμού, ο Καστανάς διαφέρει από τις υπόλοιπες προϊστορικές θέσεις καθώς βρίσκεται σε ποτάμιες προσχώσεις, φαινόμενο σπάνιο για την περιοχή της Κεντρική Μάκεδονίας, όπου δεν συναντώνται συχνά οικισμοί σε προσχωσιγενή εδάφη (Ανδρέου – Κωτσάκης 1987: 61). Εξαιτίας, λοιπόν, της θέσης της παραπλεύρωσ του ποταμού, η τούμπα έχει υποστεί διάβρωση σε μεγάλο βαθμό σε όλες τις πλευρές της, αλλά κυρίως στην πλευρά του ποταμού (Hänse 1989: 350).

Όσον αφορά τη γεωμορφολογία του εδάφους, σημαντική είναι η διαπίστωση του γεωλόγου H. D. Schütz ότι σε όλη τη διάρκεια της χρήσης της θέσης η τούμπα δεν εδραζόταν στις ποτάμιες προσχώσεις, όπως συμβαίνει σήμερα, αλλά αντίθετα αποτελούσε νησίδα, που απείχε από την τότε ακτή περίπου 70 – 100μ. Μεγάλη έκταση από τη σημερινή πεδιάδα κατά μήκος του ποταμού Αξιού καλύπτονταν από θάλασσα, σχηματίζοντας έναν κόλπο. Ο θαλάσσιος κόλπος ονομάστηκε από τους ερευνητές “Κόλπος του Καστανά”, επειδή εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στην Τούμπα του Καστανά (Hänse 1989: 365- 6).

Μάλιστα, μετά τον εντοπισμό της παλιάς ακτογραμμής, ακολούθησαν έρευνες για τη μελέτη της παράκτιας ζώνης, ώστε να είναι πιο ολοκληρωμένη η εικόνα του οικιστικού πλέγματος. Οι ηλεκτρομαγνητικές μετρήσεις του γεωφυσικού Heilmut Becker, ο οποίος μελέτησε την περιοχή, έδειξαν ότι υπάρχουν δύο διαφοροποιημένες ζώνες ανθρώπινης δραστηριότητας, που αντιστοιχούν σε μια πυκνοκατοικημένη και μια πιο αραιοκατοικημένη περιοχή οικιστικής εγκατάστασης. Η πυκνότερη συγκέντρωση ενδείξεων οικιστικής δραστηριότητας εντοπίστηκε στο σημείο, που βρίσκεται στη μικρότερη απόσταση της νησίδας από την παραλία, σε υψόμετρο 17μ. από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας και, προφανώς, αποτελούσε τμήμα του οικισμού (Hänse 1989: 366).

Στην προσπάθεια ανασύστασης του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής της κοιλάδας του Αξιού κατά την προϊστορία εκτός από τις σημαντικές παρατηρήσεις του Schütz και του Becker, σημαντικά στοιχεία παρείχε η μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού. Τα είδη των ζώων, που αντιπροσωπεύονται στο οστεολογικό υλικό, είναι τα εξής: 8 ή 9 είδη κατοικίδιων ζώων (βουοειδή, αίγες, πρόβατα, χοίροι, ίπποι, ημίονοι ()),

σκύλοι και όρνιθες)· 22 είδη άγριων θηλαστικών, στα οποία κυριαρχούν τα μεγάλα ελαφοειδή, το ελάφι *Dama dama* (πλατόνι) και το ελάφι το ευγενές· 29 είδη πτηνών, κατά κύριο λόγο υδροβία, όπως ο πελεκάνος, ο κορμοράνος, πάπιες και χήνες· 4 είδη ιχθύων, εκ των οποίων 2 είδη, ο κυπρίνος και το γατόψαρο, είναι ψάρια του γλυκού νερού, και 2 χελωνών (Becker 1986: 297).

Από τα είδη των ζώων που αντιπροσωπεύονται στο οστεολογικό υλικό του Καστανά γίνεται φανερό ότι εκτός από το θαλάσσιο κόλπο, στην περιοχή δέσποζαν και πληθώρα στάσιμων νερών και λιμνοθάλασσες, παρέχοντας – όπως είναι φυσικό – ένα ποικιλόμορφο περιβάλλον, με πολλές δυνατότητες εκμετάλλευσης από τους προϊστορικούς χρήστες. Στην ακτίνα δραστηριοποίησης των προϊστορικών κατοίκων του Καστανά πρέπει να εντάξουμε και τους δασώδεις λόφους στις παρυφές των γειτονικών βουνών, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν τις απαραίτητες ποσότητες ξυλείας, αλλά και θα εμπλούτιζαν τη διατροφή των κατοίκων με άγρια θηράματα (Becker 1986: 298).

III. 2. Χρονολόγηση και στρωματογραφικά στοιχεία

Έχουν εντοπιστεί συνολικά εννέα περίοδοι (KI – KIX) χρήσης του χώρου, που ανήκουν χρονολογικά σε μια μακρά περίοδο από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως την Ελληνιστική Περίοδο, με ένα διάστημα εγκατάλειψης της θέσης κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Οι περίοδοι διακρίνονται σε επιμέρους φάσεις εγκατάστασης και οι φάσεις σε στρώματα, των οποίων η χρονολόγηση γίνεται με βάση τη χειροποίητη και εισαγμένη μυκηναϊκή κεραμική και έχουν ως εξής:

Φάσεις	Συμβατική Χρονολόγηση	Στρώματα
KI - KII	ΠΕΧ & ΜΕΧ	28- 20
KIII	ca 1600- 1400 π.Χ.	19- 18
KIV	ca 1400- 1190π.Χ.	17 – 14α
KV	1190- 1000π.Χ.	13- 11
KVI	1000- 900 π.Χ.	10 – 9: περίοδος ξύλινων κατασκευών
KVII	900- 700 π.Χ.	8- 5: πλινθοκατασκευές

KVIII	700- 400π.Χ.	4- 2: υποχώρηση μεγάλων κατασκευών
KIX	400- πριν το 168 π.Χ.	1: σταδιακή εγκατάλειψη οικισμού

Η διάκριση των στρωμάτων καθορίζεται αποκλειστικά από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψη τα στάδια εξέλιξης κινητών ευρημάτων.

Ο εντοπισμός δύο νομισμάτων κοπής πριν το 168 π.Χ. καθιστά τη χρονολογία αυτή ως χρονολογία ante quem για την εγκατάλειψη της θέσης (Hänsel 1989: 351).

III. 3 Αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού

Φάση KI – KII (Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού)

Οι φάσεις αυτές αντιπροσωπεύονται αποσπασματικά, καθώς έχουν εντοπιστεί σε πολύ μικρές τομές, και δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση της χωρο-οργάνωσης του οικισμού. Πάντως, στα στρώματα 26 - 22 (Εικ. 28- 43) έχουν εντοπιστεί τμήματα οικημάτων κυκλικού και ορθογώνιου σχήματος, ενώ οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με την τεχνική risé. Τέλος, στο στρώμα 21 έχει παρατηρηθεί ένα κενό στη χρήση του χώρου (Touchais 1977: 606).

Φάση KIII (1600 - 1400 π.Χ.)

Τόσο το στρώμα 19, όσο και το στρώμα 18, που ανήκουν σ' αυτή τη φάση, έχουν εντοπιστεί σε ελάχιστα σημεία στην τούμπα. Το στρ. 19 αποκαλύφθηκε στην ανατολική και νοτιοδυτική πλευρά της τούμπας σε συνολική έκταση 40 τ. μ., ενώ το στρ. 18 έχει ανασκαφεί μόνο σε τρία σημεία. Όπως και στην προηγούμενη φάση, λοιπόν, η εικόνα της οικιστικής διάρθρωσης παραμένει συγκεκριμένη, καθώς έχουν αποκαλυφθεί μόνο τμήματα των οικημάτων, όχι ικανά να ανασυνθέσουν όλη την κάτοψη. Φαίνεται, όμως, ότι η κορυφή της τούμπας καλύπτονταν από μικρά οικήματα με πυκνή διάταξη – η μεταξύ τους απόσταση δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 3 – 6 μ. Στο στρώμα 19 οι τοίχοι κατασκευάζονται με την παραδοσιακή τεχνική risé, ενώ στο επόμενο στρώμα κάνουν την εμφάνισή τους τα πλινθόκτιστα κτίρια. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με την παρουσία ανοιχτόχρωμης κεραμικής νότιας προέλευσης υποδεικνύουν, όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας, επαφές με τη Νότια Ελλάδα (Hänsel 1989: 352).

Φάση KIV (1400- 1190 π.Χ.)

Η φάση αυτή περιλαμβάνει τα περισσότερα οικιστικά στρώματα (17 – 14_n) και αποτελεί την πιο μακροχρόνια φάση του οικισμού. Στο στρώμα 17 (τέλος YE IIIA) τα οικήματα του οικισμού είναι μικρά, κατεξοχήν μονόχωρα, και διατάσσονται σε μικρές συστάδες γύρω από αυλές ή δρόμους. Οι ελεύθεροι χώροι - δρόμοι και αυλές- ανάμεσα στα οικήματα λειτουργούσαν ως κοινόχρηστοι χώροι εργασίας.

Ήδη από αυτήν την περίοδο στον Καστανά παρατηρείται μια ιδιαίτερη προτίμηση στα αψιδωτά κτίρια, συνήθεια, που συναντούμε σε μικρότερη συχνότητα και στην Τούμπα (θυμίζουμε το αψιδωτό πέρας του Κτιρίου Α), όχι όμως και στην Άσσηρο, όπου αψιδωτό κτίριο εμφανίζεται μόλις στην 1η χιλιετία π.Χ. (Φάση 4). Ξεχωριστή θέση στον οικισμό πρέπει να κατείχε ένα κτίριο (*Herdhaus*), που αποκαλύφθηκε στη ΝΑ πλευρά της ανασκαμμένης έκτασης. Στο κτίριο αυτό εντοπίστηκε μια εστία, που του προσέδωσε και τ' όνομά του, και κεραμική εξαιρετικής ποιότητας, ενώ αντίθετα απουσίαζαν παντελώς οι τύποι της κεραμικής που υποδηλώνουν τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες.

Η γενική εικόνα της οργάνωσης του χώρου δεν διαφοροποιείται στο στρώμα 16 (YE IIIB), μόνο που εδώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διασώζονται σε πιο ικανοποιητικό βαθμό. Τα κτίρια είναι κατασκευασμένα με πλιθιά και πασσάλους, οι οποίοι υποβάσταζαν τη στέγη. Είναι μικρά, μονόχωρα ή και πολύχωρα, διατεταγμένα χαλαρά γύρω από μια αυλή. Τα οικήματα αυτά είχαν διάρκεια ζωής περίπου 50 – 80 χρόνια και καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Το κεντρικό κτίριο αυτού του οικιστικού συνόλου φαίνεται πως εξυπηρετούσε ειδικές χρήσεις, όπως καταδεικνύουν τόσο τα κινητά ευρήματα όσο και η περίοπτη θέση του, γι' αυτό και οι ανασκαφείς το αποκαλούν *μέγαρο* (Hänsel 1989: 353). Οι εσωτερικές κατασκευές του είναι ιδιαίτερα φροντισμένες, ενώ από τα κινητά ευρήματα ξεχωρίζουν τρεις φολίδες και ένα χρυσό στεφάνι (Touchais 1979: 587).

Στο επόμενο στρώμα (στρωμ. 15) (YE IIIB) παρατηρήθηκαν ανακατασκευαστικές εργασίες σε όλη την έκταση του οικισμού με ελάχιστες διαφοροποιήσεις στην εσωτερική κυρίως διάταξη των κτιρίων. Επίσης, σε μια περίπτωση, στη διαβρωμένη πλευρά της τούμπας, δύο κτίρια αντικαταστάθηκαν από ένα μεγάλο με ελλειψοειδή κάτοψη (*Ellipsenhaus*). Στο ΝΑ τμήμα της ανασκαφής εντοπίζεται ένα μεγαροειδές κτίριο σε περιοχή, που στις προηγούμενες φάσεις ήταν ελεύθερη. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι στη φάση αυτή εμφανίζεται μια τάση

ακύρωσης μικρών κτιρίων και κατασκευής άλλων με μεγαλύτερες διαστάσεις. Η τάση αυτή συνεχίζεται και στο επόμενο στρώμα (14b) (Εικ. 44). Απόδειξη αυτής της πρακτικής αποτελεί ένα νέο μεγαροειδές κτίριο, το οποίο αντικαθιστά το ελλειψοειδές του στρώματος 15 και άλλα δύο κτίρια. Το νέο κτίσμα διαστάσεων 5x11 μ. έχει απιδωτό οπισθόδομο, ενώ στέκεται ελεύθερα στο χώρο και σε απόσταση 5μ. από γειτονικό κτίριο. Ένα ακόμη πολύχωρο κτίριο αποκαλύφθηκε μερικώς στην ανατολική πλευρά της τούμπας, ένδειξη ότι κατά τη διάρκεια του στρώματος 14b ο οικισμός εκτεινόταν ως την άκρη της πλαγιάς (Hänsel 1989: 354).

Στο στρώμα 14b έχει εντοπιστεί και μεγάλος αριθμός αγγείων in situ. Πιθανόν η εικόνα αυτή να είναι αποτέλεσμα της καταστροφής του οικισμού μάλλον από σεισμό, που δεν επέτρεψε στους κατοίκους να περισυλλέξουν από τα συντρίμια τα αντικείμενα που μπορούσαν ακόμα να χρησιμοποιηθούν. Η καταστροφή του οικισμού ολοκληρώθηκε από την εκδήλωση πυρκαγιάς, που ακολούθησε το σεισμό (Hänsel 1989: 354).

Στο στρώμα 14a εμφανίζονται οι προσπάθειες επανακατοίκησης του οικισμού μετά την καταστροφή από το σεισμό. Απ' ότι φαίνεται, όμως, ο αριθμός των κατοίκων πρέπει να είχε μειωθεί σημαντικά, καθώς στη φάση αυτή η κατοίκηση στο ανασκαμμένο τμήμα της τούμπας είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Τα περισσότερα κτίρια δεν ανακατασκευάζονται ούτε ισοπεδώνονται, ενώ οι κάτοικοι του μεγαροειδούς κτιρίου του προηγούμενου στρώματος, τώρα κατασκευάζουν πρόχειρα ένα κτίσμα στα ανατολικά των συντριμμίων του προηγούμενου κτιρίου. Δυστυχώς, και αυτή τη φορά η τύχη τους δεν είναι καλύτερη και ο οικισμός πλήττεται για μια ακόμα φορά από πυρκαγιά (τέλη ΥΕ ΙΙΒ) (Hänsel, 1989: 355).

Φάση KV (1190- 1000π.Χ.)

Στη Φάση αυτή (στρώμα 13) (Εικ. 45) περνάμε στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο και παρατηρούνται αξιόλογες μεταβολές στην Τούμπα του Καστανά. Τόσο η οργάνωση του χώρου του οικισμού, όσο και ο τρόπος κατασκευής των νέων κτισμάτων παρουσιάζει μια τελείως διαφορετική εικόνα σε σχέση με το παρελθόν. Στο κεντρικό τμήμα της ανασκαμμένης έκτασης εντοπίστηκε μια ομάδα ορθογώνιων κτιρίων, τα οποία είναι διατεταγμένα κάθετα στον άξονα της τούμπας σε διαφορετικές αποστάσεις μεταξύ τους. Θα λέγαμε ότι η ομάδα αυτή διαχωρίζεται σαφώς από άλλες, που πρέπει να αναζητηθούν περιμετρικά αυτής της κεντρικής συστάδας, μέσω ελεύθερων χώρων, που παρεμβάλλονται στα δυτικά και ενδεχομένως και στα

ανατολικά της. Οι ελεύθεροι ενδιαμέσοι χώροι αποτελούν χώρους εργασίας, όπως μαρτυρούν οι αρκετές ανοιχτές εστίες, που αποκαλύφθηκαν σε αυτούς.

Αξιοσημείωτη είναι και η επαναχρησιμοποίηση του παραδοσιακού τρόπου οικοδόμησης με την τεχνική *risé*, η οποία είχε εγκαταλειφθεί, όπως είδαμε ήδη από το στρώμα 17, όχι όμως καθ' ολοκληρίαν, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιούσαν συνδυασμό και των δύο τεχνικών (Hänsel 1989: 357).

Διαφορές παρουσιάζονται, επίσης, και στην οικοσκευή. Για πρώτη φορά εντοπίζονται σε όλες σχεδόν τις οικίες υφαντικά βάρη, όπως και εστίες ανοιχτές και καλυμμένες (φούρνοι), ενδείξεις που υποδηλώνουν αλλαγές στον τρόπο παρασκευής της τροφής (Hänsel 1989: 357). Αλλαγές και στις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων του Καστανά υποδηλώνει η ραγδαία αύξηση στο οστεολογικό υλικό οστών άγριων ζώων. Τα οστά των άγριων ζώων καταλαμβάνουν πια περισσότερο από το 50% του οστεολογικού υλικού και προέρχονται κυρίως από ελάφι *Dama dama*, ελάφι το ευγενές, ζαρκάδι και αγριόχοιρο. Ταυτόχρονα σημειώνεται μείωση του ποσοστού των οικόσιτων ζώων, στα οποία παρατηρείται και ραγδαία αύξηση του μεγέθους τους (Becker 1986: 299).

Οι διαφοροποιήσεις στις οικοδομικές τεχνικές, στην οικοσκευή και στις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων, που παρατηρήθηκαν στο στρώμα 13, ερμηνεύονται από τον ανασκαφέα της θέσης ως αποτέλεσμα «μερικής τουλάχιστον αντικατάστασης του πληθυσμού και του υποτιθέμενου κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος» (Hänsel 1989: 357). Η άποψη αυτή ενισχύεται αν σκεφτούμε ότι στις όψεις φάσεις της Εποχής του Χαλκού το κυνήγι αποτελούσε μια κατ' εξοχήν αριστοκρατική ασχολία (Ruipérez – Melena 1996: 166).

Στο στρώμα 12 (μέσα YE IIIΓ) (Εικ. 46) για πρώτη φορά ανασκάπτεται ένα αντιπροσωπευτικό ποσοστό (26% περίπου) της σωζόμενης έκτασης του οικισμού. Και το στρώμα αυτό διαφέρει σημαντικά από το προηγούμενό του, όσον αφορά και στις κατασκευαστικές τεχνικές και στην αρχιτεκτονική μορφή των οικημάτων. Τώρα τα κτίρια είναι πολύχωρα με ακανόνιστο σχήμα, ενώ ανάμεσά τους παρεμβάλλονται αυλές και στενοί δρόμοι. Αυτού του τύπου την οικιστική οργάνωση με τις πολύχωρες οικίες και τα δωμάτια διαφορετικής χρήσης ο ανασκαφέας τη χαρακτηρίζει αρχιτεκτονική “μυκηναϊκού” τύπου. Στην εξωτερική νοτιοανατολική πλευρά του ανασκαφικού τομέα εντοπίστηκαν λείψανα κατασκευών, που πρέπει να περιέβαλαν και να προστατεύαν – οριοθετούσαν τον οικισμό (Hänsel 1989: 358).

Σημαντική θέση καταλαμβάνει στον οικισμό το κεντρικό κτίριο του δυτικού τομέα (Εικ. 47), όπου στο χώρο 1 εντοπίστηκε κεντρική εστία κατά τα μυκηναϊκά δεδομένα και μια κατασκευή στη βόρεια πλευρά, την οποία ο ανασκαφέας ερμηνεύει ως βάση πάνω στην οποία θα πρέπει να εδραζόταν ένα κάθισμα. Στον υπαίθριο χώρο δίπλα από το κτίριο αποκαλύφθηκαν τέσσερις εστίες και φούρνοι, ευρήματα που υποδεικνύουν τροφοπαρασκευαστικές ή εργαστηριακές δραστηριότητες (Hänsel 1989: 358). Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι το κτίριο αυτό δε θα μπορούσε να αποτελεί μια απλή κατοικία, αλλά πρέπει να εξυπηρετούσε μια μεγάλη ομάδα ατόμων και σαφώς θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στον οικισμό κατά την περίοδο αυτή (μέσα YE IIIΓ). Αναλυτικότερα για το ρόλο αυτού του κτιρίου θα συζητήσουμε στο Κεφάλαιο 5.1.

Μυκηναϊκή επίδραση εκτός από την αρχιτεκτονική, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, διαφαίνεται και στην κεραμική, καθώς τα ποσοστά της τροχίλατης κεραμικής αυξάνονται ραγδαία σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις, που δεν ξεπερνούν, όμως, το 5% του συνόλου. Ως πιθανή ερμηνεία της έντονης μυκηναϊκής επίδρασης την περίοδο αυτή, θεωρήθηκαν από τον Β. Hänsel οι μετακινήσεις των πληθυσμών από τα ανακτορικά κέντρα του μυκηναϊκού κόσμου προς την περιφέρεια, ύστερα από την εκτεταμένη καταστροφή τους, που προκάλεσε μια περίοδο μεγάλης αστάθειας και κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμίσεων στο νοτιοελλαδικό χώρο (Hänsel 1989: 358).

Και στο στρώμα 12, όπως και στο παρελθόν, ο οικισμός καταστρέφεται από εκτεταμένη πυρκαγιά, η οποία –σύμφωνα πάντα με τον ανασκαφέα- πρέπει να προκλήθηκε βίαια, καθώς περισυλλέχθηκαν ή λεηλατήθηκαν τα αντικείμενα, που θα μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν (Hänsel 1989: 358).

Το στρώμα 11 (Εικ. 48) καλύπτει την περίοδο από το τέλος της YE IIIΓ, όλη την Υπομυκηναϊκή περίοδο και φθάνει μέχρι και τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Σημαντικές διαφορές ως προς την χωρο-οργάνωση του οικισμού, σε σχέση με το προηγούμενο στρώμα, δεν παρατηρούνται. Διαφοροποιείται όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις η εσωτερική διάταξη των κτιρίων (Hänsel 1989: 359). Ο χώρος 1 του κεντρικού κτιρίου του στρώματος 12 τώρα διαιρείται σε δύο μικρότερα δωμάτια, ενώ λείπουν και τα στοιχεία εκείνα, που θύμιζαν έντονα μυκηναϊκή επίδραση, δηλαδή η κεντρική εστία και η βάση καθίσματος. Αυτό, προφανώς, σημαίνει ότι το κτίριο χάνει το σημαντικό ρόλο, που κατείχε στον οικισμό στο στρώμα 12.

Στη διάρκεια της Φάσης KV, ο B. Hänsel πιστεύει ότι διέγνωσε στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και την κεραμική του Καστανά τα στοιχεία εκείνα, τα οποία επιβεβαιώνουν την άποψη ότι στα τέλη της YEX σημειώθηκαν μετακινήσεις πληθυσμών από το βορρά προς το νότο και από τα μυκηναϊκά κέντρα του νότου προς τα βόρεια. Όπως είδαμε, οι αρχιτεκτονικοί τύποι και οι κατασκευαστικές τεχνικές του στρώματος 13 διαφέρουν ριζικά με αυτές των προηγούμενων φάσεων, φαινόμενο που ο B. Hänsel ερμηνεύει ως απόρροια της άφιξης μιας νέας κοινωνικής ομάδας με παραδουνάβια χαρακτηριστικά, ενώ στο αμέσως επόμενο στρώμα 12 αναγιγνώσκει στοιχεία, που επιβεβαιώνουν μυκηναϊκή παρουσία στον Καστανά (Hänsel 1989 : 359- 340).

Ωστόσο, όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, παρουσία πολύχρωμων οικοδομημάτων με δωμάτια διαφορετικής χρήσης εμφανίζονται στην Άσσηρο σε πρωιμότερες φάσεις (ήδη από τη Φάση 9, 1300 - 1250 π.Χ.) απ' ότι στον Καστανά, χωρίς ενδείξεις μυκηναϊκής επίδρασης. Επομένως, δεν είναι απαραίτητη η προσφυγή σε μακρινά παραδείγματα για να ερμηνευτεί ένας αρχιτεκτονικός τύπος, όταν υπάρχουν ανάλογα παραδείγματα σε πολύ κοντινή απόσταση (Ανδρέου – Κωτσάκης 1995: 266).

Ένα άλλο επιχείρημα για τη μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή του Καστανά, όπως είπαμε, είναι η αύξηση της μυκηναϊκής κεραμικής κατά το 12ο αι. π.Χ. το ποσοστό, όμως, της αύξησης δεν ξεπερνά το 5% του συνόλου. Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και στην Τούμπα και στην Άσσηρο (Ανδρέου – Κωτσάκης 1995: 267).

Οι τύποι της μυκηναϊκής κεραμικής, που αντιπροσωπεύονται, δίνουν την εντύπωση ότι πρόκειται για επιτραπέζια κεραμική. Η αποθηκευτική κεραμική και τα μαγειρικά σκευή αντιπροσωπεύονται αποκλειστικά από την ντόπια κεραμική. Επίσης, λείπουν οι τύποι της κεραμικής, που υποδηλώνουν εμπορική δραστηριότητα, όπως οι ψευδόστομοι αμφορείς. Εάν η άποψη του B. Hänsel για παρουσία Μυκηναίων στον Καστανά ευσταθεί, τότε θα περιμέναμε ότι στο αρχαιολογικό υλικό θα αντιπροσωπεύονταν όλοι οι τύποι της μυκηναϊκής κεραμικής και κυρίως οι τύποι που σχετίζονται με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Κάτι τέτοιο, όμως, δε φαίνεται να συμβαίνει (Ανδρέου – Κωτσάκης 1995: 267). Αναλυτικότερη συζήτηση για το ρόλο της μυκηναϊκής κεραμικής στην περιοχή της Κ. Μακεδονίας θα ακολουθήσει στο κεφάλαιο 5.3.

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ, ανεξάρτητα από το αν αποδεικνύεται ή όχι η μυκηναϊκή παρουσία στην Κ. Μακεδονία, ότι η επίκληση θεωριών μετανάστευσης-διάδοσης για την ερμηνεία κοινωνικοπολιτικών μεταβολών όχι μόνο δε βοηθά στην κατανόηση των τοπικών εξελίξεων, αλλά αντίθετα συσκοτίζει την έρευνα (Ανδρέου – Κωτσάκης 1995: 269).

Φάση KVI (1000- 900 π.Χ.)

Η φάση αυτή (Εικ. 49) καλύπτει την Πρωτογεωμετρική περίοδο και συνεχίζει στη Γεωμετρική. Οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική διάρθρωση του οικισμού είναι εμφανείς, ενώ ξαναχρησιμοποιείται η τεχνική *risé*. Ο οικισμός εκτείνεται σε περιορισμένη έκταση στην κορυφή της τούμπας, όπως μαρτυρεί η παρουσία του περιμετρικού πλινθόκτιστου τείχους. Στην ανατολική του πλευρά υπήρχε άνοιγμα πόλης, ενώ στην εσωτερική του πλευρά σε όλο το σωζόμενο μήκος υπήρχαν ίχνη ξύλινων κατασκευών. Τα οικήματα καταλαμβάνουν το κεντρικό τμήμα της κορυφής και είναι κατασκευασμένα από πλέγμα κλαδιών επιχρισμένα με πηλό, διαρθρωμένα χαλαρά, κάθετα στον άξονα της τούμπας. Είναι μονόχωρα, διαστάσεων περίπου 4x6μ. Στους ανοιχτούς χώρους, ανάμεσα στις οικίες, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός εστιών. Και το τέλος αυτής της φάσης σηματοδοτείται από εκδήλωση πυρκαγιάς (Hänsel 1989: 360).

Φάση KVII (900- 700 π.Χ.)

Η φάση αυτή (στρώματα 8-5) καλύπτει τη Μέση και Ύστερη Γεωμετρική Περίοδο (Εικ. 50- 52) και χαρακτηρίζεται από μεγάλης έκτασης ισοπεδωτικές εργασίες, τις οποίες ακολούθησε εκ νέου η ανοικοδόμηση του οικισμού. Ο οικισμός εκτείνεται σε όλη την επιφάνεια της τούμπας, με πυκνή διάταξη των κτισμάτων. Τώρα κατασκευάζονται μεγάλα οικοδομικά συγκροτήματα ως ενιαίες μονάδες, που περιλαμβάνουν μέχρι και 12 δωμάτια, στα οποία λαμβάνουν χώρα διαφορετικές δραστηριότητες. Οι στέγες είναι επίπεδες, ενώ τα δωμάτια στην πλειοψηφία τους δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Οι εισοδοί τους ανοίγονται απ' ευθείας απ' το δρόμο, που είναι στενοί, πλάτους περίπου 1-2μ. (Hänsel, 1989: 361).

Ο ανασκαφέας της θέσης υποστηρίζει ότι η Τούμπα του Καστανά κατά τη Φάση KVII, εξαιτίας της πυκνής και οργανωμένης δόμησης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια συνηθισμένη αγροτική κοινότητα. Θεωρεί ότι αποτελεί μέρος του ευρύτερου δικτύου των θέσεων του Κόλπου του Καστανά. Οι σχέσεις με τις άλλες γειτονικές θέσεις πρέπει να ήταν σχέσεις αλληλεξάρτησης, καθώς εκείνες θα προμήθευαν στους ενοίκους της τούμπας την απαραίτητη ποσότητα αγροτικών προϊόντων για τη

διαβίωσή τους. Ως κυρίαρχος οικισμός σ' αυτό το ευρύ δίκτυο θεωρείται η τούμπα του Αξιοχωρίου, που ο N. Hammond ταύτισε με το κέντρο των Παιόνων, την Αμυδώνα, την οποία αναφέρει και ο Όμηρος. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο B. Hänsel θεωρεί ότι την περίοδο αυτή η νησίδα του Καστανά, ενδεχομένως, να αποτελούσε ένα φυλάκιο για την προστασία της εισόδου στην χερσόνησο της Αμυδώνας αλλά και να εξυπηρετούσε ειδικές εμπορικές και στρατιωτικές ανάγκες (Hänsel 1989: 361- 362).

Στη διάρκεια της φάσης KVII ο οικισμός καταστρέφεται διαδοχικά από τρεις πυρκαγιές και ένα σεισμό, ενώ ακολουθούν εργασίες ανοικοδόμησης σε περιορισμένη, όμως έκταση, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό το αρχικό οικοδομικό πλάνο (Hänsel 1989: 364).

Φάση KVIII (700- 400 π.Χ.)

Τα στρώματα της φάσης αυτής, όπως και της επόμενης, επειδή βρίσκονται σε μικρό βάθος, δεν είναι καλά διατηρημένα κι έτσι η εικόνα του οικισμού στις ύστερες φάσεις της εγκατάστασης είναι σχετικά συγκεχυμένη. Τα κτίρια έχουν εντοπιστεί κυρίως στο νότιο τμήμα της τούμπας και έχουν τη μορφή δίχωρης αυτόνομης οικίας. Είναι διαταγμένα κάθετα ως προς τον άξονα της τούμπας και χωρίζονται με δρόμους, πλάτους 2-4 μ. Για πρώτη φορά στον οικισμό εμφανίζονται και αποθηκευτικοί λάκκοι εντός των οικιών. Η κεραμική στην πλειοψηφία της είναι οικιακής χρήσης, τροχήλατη, χωρίς ιδιαίτερα στοιχεία που να βοηθούν στη χρονολόγηση των στρωμάτων (Hänsel 1989: 364).

Φάση KIX (400- 150 π.Χ.)

Κατά την τελευταία φάση του οικισμού έχουν εντοπιστεί μόνο μικρά κτίσματα αγροτικού χαρακτήρα, ενώ ο οικισμός φαίνεται ότι καταλάμβανε ένα μικρό τμήμα στην κορυφή της τούμπας. Η κεραμική αντιπροσωπεύεται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από τροχήλατα αγγεία οικιακής χρήσης, ενώ απουσιάζουν τα χειροποίητα, τοπικής κατασκευής. Η τούμπα εγκαταλείπεται κατά τον 2ο αι. π.Χ., όπως μαρτυρούν τα ελάχιστα νομίσματα, που εντοπίστηκαν (Hänsel 1989: 364- 365).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΕΧ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΣ

4. 1. Πρακτικές παραγωγής και αποθήκευσης του αγροτικού προϊόντος

Ασσηρος

Σημαντικές πληροφορίες για την αγροτική παραγωγή και τον τρόπο διαχείρισής της στην Κ. Μακεδονία στις αρχές της ΥΕΧ, αντλούμε από τις εξαιρετικά πλούσιες σε φυτικά κατάλοιπα σιταποθήκες της Ασσήρου (βλ. Δωμάτια 9, 12 και 14, Φάση 9) (Εικ. 9, 10). Η καλή διατήρηση του αρχαιοβοτανικού υλικού οφείλεται στην καταστροφική πυρκαγιά, που έπληξε τον οικισμό γύρω στα 1250 π.Χ. Η σχολαστική δειγματοληψία των απανθρακωμένων καρπών από την αρχή των ανασκαφικών ερευνών, των οποίων τη μελέτη πραγματοποίησε η αρχαιοβοτανολόγος Glynis Jones (Jones et al. 1986), απέδωσε όχι μόνο τα είδη των καλλιεργούμενων φυτών αλλά και την κατανομή του κάθε είδους στις αποθήκες. Για το λόγο αυτό, οι σιταποθήκες της Ασσήρου αποτελούν σπάνιο εύρημα για τον ελλαδικό χώρο.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών διαπιστώθηκε ότι στα δάπεδα των Δωματίων 9, 12 και 14 οι συγκεντρώσεις των σιτηρών, που αποκαλύφθηκαν, αποτελούνταν σε μεγάλο ποσοστό από ένα είδος και όχι από πολλά είδη φυτών. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι οι συγκεντρώσεις των αποθηκευμένων καρπών δεν διαταράχθηκαν από την πυρκαγιά, καθώς κάθε σοβαρή διαταραχή θα είχε ως αποτέλεσμα να αναμειχθούν τα διάφορα είδη μεταξύ τους. Λήφθηκαν δείγματα τόσο από το κέντρο κάθε συκέντρωσης, όσο και από την περιφέρειά της, αλλά και από την περιοχή ανάμεσα σε δύο συγκεντρώσεις. Στις περιπτώσεις όπου η συκέντρωση ήταν μεγάλη, τότε η δειγματοληψία επαναλαμβάνονταν περισσότερες φορές (Jones et al. 1986:87).

Η ανάλυση των δειγμάτων, που περισυλλέχθηκαν, απέδειξε ότι οι κάτοικοι της Ασσήρου καλλιεργούσαν τουλάχιστον επτά είδη φυτών: μονόκοκκο (*Triticum monococcum*) και δίκοκκο σιτάρι (*T. Dicoccum*), σιτάρι σπέλτα (*T. spelta*), κριθάρι (*Hordeum vulgare*), κεχρί (*Panicum miliaceum*), σιτάρι αρτοποιίας (*T. aestivum*), σκληρό σιτάρι (*T. durum*) και τέλος, μια ποικιλία οσπρίων (*Vicia ervilia*), που ανήκει στην ίδια ομάδα με τις φακές και τον αρακά (Jones et al. 1986:87) (Εικ. 13).

Η ανάλυση των δειγμάτων έδειξε ότι το κάθε είδος αποθηκεύονταν ξεχωριστά και προφανώς, καλλιεργούνταν ξεχωριστά. Εξαιρεση αποτελούσε η περίπτωση του δίκοκκου σιταριού και του σιταριού σπέλτα. Παρόλο που η αναλογία των δύο αυτών ειδών διαφέρει από δείγμα σε δείγμα, εντούτοις σε όλες τις περιπτώσεις εντοπίστηκαν μαζί. Είναι πιθανόν, λοιπόν, τα δύο αυτά είδη να καλλιεργούνταν και να αποθηκεύονταν μαζί (Jones et al. 1986:87).

Τόσο η πρακτική της καλλιέργειας δύο ειδών ως μια καλλιέργεια, όσο και η επιλογή των ειδών των καλλιεργούμενων φυτών, τα οποία αναπτύσσονται σε διαφορετικές κλιματολογικές συνθήκες, αντανακλούν την προσπάθεια της κοινότητας να οργανώσει την αγροτική παραγωγή με τρόπο, ώστε να μειώνεται στο μεγαλύτερο βαθμό ο κίνδυνος καταστροφής της. Για παράδειγμα, ένας βαρύς χειμώνας ή ένα καλοκαίρι με ελάχιστη βροχόπτωση θα μπορούσε να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα επιβίωσης στον οικισμό. Επιπλέον, η ποικιλία των καλλιεργούμενων ειδών, δεν εξασφαλίζει μόνο την ποικιλία στη διατροφή, αλλά και την κατανομή των αγροτικών εργασιών –σπορά, συγκομιδή, αποθήκευση-, σε όλη τη διάρκεια του έτους, χωρίς να συμπίπτουν χρονικά οι ίδιες εργασίες για τις διαφορετικές καλλιέργειες (Jones et al. 1986:87).

Στις σιταποθήκες της Ασσήρου έχουν αναγνωριστεί δύο ομάδες φυτών: τα φυτά χωρίς φλοιό και τα φυτά με φλοιό. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται το κριθάρι, το σιτάρι αρτοποιίας και το σκληρό σιτάρι. Οι καρποί αυτών των φυτών αποθηκεύονται ως τελικά προϊόντα, έτοιμα για κατανάλωση, αφού γίνει η απαιτούμενη επεξεργασία, η οποία περιλαμβάνει το λίνιγμα, ώστε να διαχωριστεί ο καρπός από το υπόλοιπο φυτό, και το κοσκίνισμα των καρπών. (Jones et al. 1986:88).

Στη δεύτερη ομάδα φυτών ανήκουν το μονόκοκκο, το δίκοκκο σιτάρι και το σιτάρι σπέλτα. Η διαδικασία αποθήκευσης αυτών των φυτών περιλαμβάνει δύο στάδια επεξεργασίας και η αποθήκευση μπορεί να γίνει στο ένα ή στο άλλο στάδιο. Οι καρποί των φυτών αυτών περιβάλλονται από ένα φλοιό. Ο φλοιός μαζί με τον καρπό αποτελούν την ταξιανθία των σιτηρών, οι οποίες είναι προσκολλημένες στο κεντρικό μίσχο του φυτού (Εικ.12). Το πρώτο στάδιο επεξεργασίας απαιτεί το αλώνισμα των μίσχων, ώστε να διαχωριστούν οι ταξιανθίες των σιτηρών, οι οποίες εν συνεχεία λχνίζονται για να απομακρυνθούν τα μη καταναλώσιμα υπολείμματα του φυτού. Ακολουθεί η διαδικασία του κοσκινίσματος για να χωριστούν οι καρποί από το άχυρο, οι οποίοι κοσκινίζονται συνήθως για δεύτερη φορά (Jones et al. 1986:88).

Η αποθήκευση των σιτηρών με το φλοιό τους φαίνεται ότι έχει δύο κυρίως πλεονεκτήματα σε σχέση με την αποθήκευση στο δεύτερο στάδιο της επεξεργασίας: πρώτον, το κοσκίνισμα είναι μια χρονοβόρα διαδικασία και θα απαιτούσε την επένδυση όλου του εργατικού δυναμικού, ώστε να ολοκληρωθεί σύντομα και να αποθηκευτεί η παραγωγή. Αν, όμως, αποθηκευτεί η σοδειά με το φλοιό και το κοσκίνισμα διεξαχθεί σταδιακά στη διάρκεια του έτους, τότε κατανέμεται και η κοπιαστική αυτή εργασία. Δεύτερον, ο φλοιός προστατεύει τον καρπό από τα παράσιτα και τους μύκητες. Πράγματι, οι κάτοικοι της Ασσήρου θέλησαν να επωφεληθούν από αυτά τα πλεονεκτήματα και μεγάλη ποσότητα των σιτηρών είναι αποθηκευμένα με το φλοιό (Jones et al. 1986:88) (Εικ. 11).

Η G. Jones δεν αρκέστηκε μόνο στον εντοπισμό των καλλιεργούμενων ειδών, ούτε στον καθορισμό του σταδίου της επεξεργασίας, που είχαν αποθηκευτεί προσπαθώντας να συνθέσει την κατανομή των διαφόρων ειδών στο χώρο. Αποδείχθηκε, λοιπόν, ότι δεν εντοπίζονται όλα τα είδη και στα τρία δωμάτια των αποθηκών. Συγκεκριμένα, από το Δωμάτιο 9 απουσιάζουν τελείως το σιτάρι αρτοποιίας και το σκληρό σιτάρι, τα οποία αντίθετα, εκπροσωπούνται μόνο στο Δωμάτιο 14. Όσπρια εντοπίστηκαν μόνο στο Δωμάτιο 9, ενώ στο 12 δεν περισυλλέχθηκε καθόλου κεχρί. Τέλος, από τα Δωμάτια 9 και 14 απουσιάζει τελείως το κριθάρι (Jones et al. 1986: 88). Όσον αφορά την ποσότητα του κάθε είδους, που αντιπροσωπεύεται στο αρχαιοβοτανολογικό υλικό, έχει υπολογιστεί ότι υπήρχαν τουλάχιστον επτά πίθοι μονόκοκκου σιταριού, πέντε δίκοκκου σιταριού και σιταριού σπέλλα, ένας πίθος που περιείχε σιτάρι αρτοποιίας ή σκληρό σιτάρι, δύο πίθοι με αποφλοιωμένο κριθάρι, τέσσερις με κεχρί και, τέλος, ένας πίθος με όσπρια (Jones 1987: 118). Σημειώνουμε ότι ο κάθε πίθος υπολογίζεται ότι είχε χωρητικότητα 100-150 λίτρα (Jones et al. 1986: 86).

Από μια προσεκτική ανάγνωση των στοιχείων αυτών, γίνεται σαφές ότι τρία είδη φυτών, το κριθάρι, το κεχρί και τα όσπρια, απουσιάζουν τουλάχιστον από ένα δωμάτιο των αποθηκών και μάλιστα, από το Δωμάτιο 12 απουσιάζουν και τα τρία. Τα τρία αυτά είδη, εκτός του ότι προσφέρουν σημαντικά οφέλη στη διατροφή των κατοίκων, θεωρούνται απαραίτητα για τη σωστή οργάνωση της αγροτικής παραγωγής, ώστε να αντισταθμίζεται ο κίνδυνος μιας κακής σοδειάς. Συγκεκριμένα, το κριθάρι είναι μια καλλιέργεια με χαμηλό ρίσκο, γιατί είναι ανθεκτικό στις άσχημες καιρικές συνθήκες, τα όσπρια προσφέρονται για εναλλαγή των καλλιεργειών, αλλά

και ως διατροφικό συμπλήρωμα στα δημητριακά, ενώ το κεχρί αναπτύσσεται σε σύντομο χρονικό διάστημα κι έτσι οι απαιτούμενες γεωργικές εργασίες κατανέμονται σε όλη τη διάρκεια του έτους (Jones et al. 1986: 89).

Το βασικό ερώτημα, που γεννάται, λοιπόν, είναι αν τα τρία αυτά δωμάτια αποτελούσαν μεμονωμένες αποθήκες ή αν συνιστούσαν μια ενιαία αποθηκευτική μονάδα. Αν θεωρήσουμε ότι το κάθε δωμάτιο είναι μια ανεξάρτητη αποθήκη και ανήκει σε διαφορετικές, ενδεχομένως, οικογένειες, τότε κάποιες οικογένειες του οικισμού φαίνεται ότι είχαν καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη διατροφή από κάποιες άλλες. Για παράδειγμα, η οικογένεια, στην οποία θα ανήκε το Δωμάτιο 14, σίγουρα θα βρισκόταν σε πιο πλεονεκτική θέση από την οικογένεια, που θα είχε το Δωμάτιο 12, καθώς στο Δωμάτιο 14 εντοπίστηκαν όλα σχεδόν τα είδη, που καλλιεργούνταν στην Άσσηρο, εκτός από τα όσπρια, ενώ στο Δωμάτιο 12 εντοπίστηκαν μόνο το μονόκοκκο, το δίκοκκο και το σιτάρι σπέλτα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι για ανεξήγητους σε εμάς λόγους, κάποιες οικογένειες δεν καλλιεργούσαν ή δεν αποθήκευαν βασικά είδη διατροφής και είδη που θα τους επέτρεπαν να οργανώσουν ένα ευέλικτο αγροτικό πρόγραμμα (Jones et al. 1986: 89).

Από την άλλη, αν θεωρήσουμε τα επιμέρους δωμάτια ως τμήματα μιας εκτεταμένης αποθήκης, τότε φαίνεται να επιλύεται το πρόβλημα της διατροφής. Εξάλλου, προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η εξέταση της στρωματογραφίας των δρόμων, μέσω των οποίων διεξαγόταν η μετακίνηση στα δωμάτια των αποθηκών· οι δρόμοι αυτοί, σε αντίθεση με τους άλλους δρόμους του οικισμού, δεν ήταν επιστρωμένοι με χαλίκια, επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν εσωτερικοί στεγασμένοι χώροι και ότι τα Δωμάτια 9, 10, 12 και 14 αποτελούσαν ένα ενιαίο κτιριακό συγκρότημα (Jones et al. 1986: 89).

Την ίδια περίοδο (Φάση 9 και 8) φαίνεται ότι οι αποθηκευτικές δυνατότητες του οικισμού δεν περιορίζονται μόνο στα Δωμάτια 9, 12 και 14· στο κεντρικό τμήμα της κορυφής της τούμπας, στα Δωμάτια 24 και 25 εντοπίστηκαν, επίσης, κατάλοιπα αποθηκευτικής δραστηριότητας. Πρόκειται για δύο πήλινες λεκάνες στο Δωμάτιο 24 και για υποδοχές για τη στήριξη πίθων στο δάπεδο του Δωματίου 25. Μάλιστα, στη Φάση 8 (Εικ. 3) στο Δωμάτιο 24 περισυλλέχθηκαν μεγάλες ποσότητες πυρήνων σταφυλιού, κατάλοιπα που υποδεικνύουν την παραγωγή κρασιού (Wardle 1988: 384-5). Αυτές, όμως, οι ποσότητες των περισυλλεγμένων καρπών από τα Δωμάτια 24 και 25 δεν συμπεριλήφθηκαν στις δημοσιευμένες μελέτες του αρχαιοβοτανολογικού

υλικού από την G. Jones (Jones et al.1986, Jones 1987) κι έτσι δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες για την ποσότητα και κατανομή των φυτιτών καταλοίπων στους χώρους αυτούς.

Στα τέλη της YEX (Φάσεις 6 και 5) οι αποθηκευτικές πρακτικές φαίνεται ότι διαφοροποιούνται ριζικά: το μεγάλο Δωμάτιο 9 της Φάσης 9 και 8, διαιρείται σε τέσσερα επιμέρους δωμάτια (Δωμάτια 6-9), ενώ σχεδόν σε όλα τα Δωμάτια του οικισμού έχουν εντοπιστεί ένας ή δύο αποθηκευτικοί χώροι. Μεγαλύτερη είναι η συγκέντρωση πηθαριών στα Δωμάτια 8, 11, 14 και 20 (Φάση 6, Εικ. 4). Μάλιστα, στο Δωμάτιο 20, το οποίο είναι και ένα από τα μεγαλύτερα του οικισμού στα τέλη της YEX, αποκαλύφθηκαν δύο πήλινες λεκάνες και ένας πίθος (Wardle 1989: 458-9). Πάντως, οι ποσότητες του αποθηκευμένου προϊόντος, που περισυλλέχθηκαν στη Φάση 6 είναι λιγότερες από αυτές των αποθηκών της Φάσης 9, αν και η ανασκαμμένη έκταση του οικισμού είναι σχεδόν η διπλάσια από αυτή των Φάσεων 9 και 8. Μια πιθανή ερμηνεία στο πρόβλημα αυτό, είναι να θεωρήσουμε ότι η πυρκαγιά που κατέστρεψε τον οικισμό και στο τέλος της Φάσης 6 προηγήθηκε της συγκομιδής και της αποθήκευσης της παραγωγής (Wardle 1989: 458-9).

Στην τελευταία φάση της YEX (Φάση 5), παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην οικιστική διάταξη (Εικ. 5), καθώς για πρώτη φορά στη διάρκεια της ζωής του οικισμού, αγνοείται η οργάνωση του χώρου των προγενέστερων φάσεων. Αν θεωρούσαμε ότι η αλλαγή αυτή στην οργάνωση του οικισμού συνδυάζεται με διαφοροποιήσεις και στην αποθηκευτική δραστηριότητα των κατοίκων, τότε θα μπορούσαμε να διαγνώσουμε μια μεταρρυθμιστική τάση, η οποία εμφανίζεται αυτήν την περίοδο και, ενδεχομένως, σηματοδοτεί το τέλος ενός κύκλου στη ζωή του οικισμού. Κατά πόσο θα ήταν εφικτή, όμως, μία τέτοια θεώρηση, αν συνυπολογίσουμε τα δεδομένα, που προκύπτουν από την αποθηκευτική δραστηριότητα στη Φάση 5; Δυστυχώς, οι γνώσεις μας για τις αποθηκευτικές πρακτικές αυτής της φάσης είναι ελλιπείς: γνωρίζουμε μόνο ότι αποκαλύφθηκε μικρή ποσότητα αποθηκευτικών αγγείων χωρίς να δίνονται στοιχεία ούτε για την κατανομή τους στο χώρο, ούτε για την ποσότητα του προϊόντος, που μπορούσε να αποθηκευτεί σ' αυτά (Wardle 1983: 300). Επομένως, από την τελευταία φάση της YEX δεν είναι δυνατό να ανιχνεύσουμε και να αντλήσουμε τα στοιχεία εκείνα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ενδείξεις κάποιων κοινωνικοπολιτικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες θα

συνέκλιναν στο να χαρακτηριστεί η Φάση 5 ως “μεταβατική περίοδος” για την Εποχή του Σιδήρου.

Αυτό που προτάθηκε παραπάνω, ότι δηλαδή η Φάση 5 δεν μοιάζει να είναι μια “μεταβατική περίοδος”, που διαιρεί την YEX από την ΠΕΣ, ενισχύεται και από τη διατήρηση των ίδιων αποθηκευτικών πρακτικών, που ίσχυαν στα τέλη της YEX. Η αγροτική παραγωγή αποθηκεύεται σε μικρές ποσότητες σε όλα σχεδόν τα δωμάτια του οικισμού, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τη μελέτη της κάτοψης της Φάσης 2 του οικισμού (Εικ. 7). Στα Δωμάτια 5, 8, 13 και 14 έχουν αποκαλυφθεί τα ίχνη λίθινων κατασκευών, οι οποίες, προφανώς, αποτελούσαν αποθηκευτικούς χώρους ή εξυπηρετούσαν τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων (Wardle 1988:378).

Τούμπα Θεσσαλονίκης

Στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης κατά την YEX (Φάση 4)(Εικ.22) αποκαλύφθηκαν εκτεταμένες αποθήκες στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου Α. Στα κεντρικά δωμάτια της ανατολικής πτέρυγας, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός οξυπύθμενων πιθαριών, τα οποία ήταν τοποθετημένα σε κοιλάτιες των δαπέδων. Υπολογίστηκε ότι οι αποθηκευτικοί αυτοί χώροι καταλαμβάνουν το 1/3 της συνολικής έκτασης του κτιρίου Α (Ανδρέου- Κωτσάκης 1995: 263). Κατάλοιπα αποθήκευσης εντοπίζονται και στο δυτικό τμήμα του κτιρίου Α· οι σιροί και τα λίγα αποθηκευτικά πιθάρια, που βρέθηκαν εντός της ασίδας, υποδεικνύουν την αποθήκευση μικρών ποσοτήτων τροφής, ικανών να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων του κτιρίου για περιορισμένο μόνο χρονικό διάστημα (Ανδρέου- Κωτσάκης 1997: 373-4).

Το αρχαιοβοτανολογικό υλικό, που περισυλλέχθηκε από το κτίριο Α (12ος αι. π.Χ.), δεν διασώζεται σε καλή κατάσταση, κι έτσι δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε λεπτομέρειες σε σχέση τόσο με τα καλλιεργούμενα είδη και την κατανομή τους στο χώρο, όσο και με τις μεθόδους αποθήκευσης. Η μόνη πληροφορία, που διαθέτουμε, είναι ότι η μεγαλύτερη ποσότητα των καρπών αποθηκεύτηκε ένα στάδιο πριν την κατανάλωση (Ανδρέου - Κωτσάκης 1997: 375-6).

Πληροφορίες για τις αποθηκευτικές δυνατότητες των συγκροτημάτων στα χαμηλότερα άνδρα της τούμπας δεν παρατίθενται στη βιβλιογραφία· από τη μελέτη, όμως της κάτοψης της Φάσης 3 (Εικ. 23), προκύπτει ότι στο ανασκαφικό τετράγωνο 232, που βρίσκεται βόρεια του κτιρίου Α, αποκαλύφθηκαν τέσσερις σιροί, για την

αποθήκευση ποσότητας του αγροτικού προϊόντος. Τέλος, σ' ένα δωμάτιο του συγκροτήματος στο ΒΑ τμήμα της ανασκαφής στη Φάση 2 (ανασκαφικό τετράγωνο 252) (Εικ. 24) αποκαλύφθηκε μια αποθηκευτική κατασκευή και ένα πιθάρι (Ανδρέου - Κωτσάκης 1994: 212).

Καστανάς

Στον Καστανά η εικόνα της αποθηκευτικής δραστηριότητας τόσο στην Εποχή του Χαλκού όσο και στην Εποχή του Σιδήρου είναι αποσπασματική σε σχέση τόσο με την Άσσηρο όσο και με την Τούμπα της Θεσσαλονίκης, ώστε δεν είμαστε σε θέση να συζητήσουμε αναλυτικά τη μορφή της οικονομικής βάσης του οικισμού και την οργάνωση της αγροτικής παραγωγής και της αποθήκευσης.

Αξίζει να σημειώσουμε, πάντως, ότι στη Φάση KIV (1400-1190 π.Χ.) αποκαλύφθηκε ένα κτίριο (Herdhaus) (Εικ.44), που φαίνεται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ότι κατείχε ξεχωριστή θέση στον οικισμό, καθώς εντοπίστηκε κεραμική καλής ποιότητας, ενώ αντίθετα απουσιάζουν πλήρως κατάλοιπα, που να υποδεικνύουν τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες (Hänsel 1989: 353). Η εικόνα αυτή δεν συνάδει με την εικόνα, που έχουμε από το κτίριο Α της Τούμπας στην YEX, στο οποίο αποκαλύφθηκαν εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι. Θυμίζουμε ότι το κτίριο Α θεωρείται ότι κατείχε ξεχωριστή θέση στον οικισμό, εξαιτίας της ιδιόζουσας αρχιτεκτονικής του μορφής και εξαιτίας της παρουσίας αποθηκευτικών και εργαστηριακών χώρων (για το ρόλο του κτιρίου Α στην Τούμπα ακολουθεί εκτενής συζήτηση στο Κεφάλαιο 5).

Μόνο στο στρώμα 15 της Φάσης KIV έχει αποκαλυφθεί μεγάλος αριθμός αγγείων *in situ*, γεγονός που δικαιολογείται από τους ανασκαφείς ως αδυναμία των κατοίκων να περισυλλέξουν μετά τον καταστροφικό σεισμό, που έπληξε τον οικισμό, τα αντικείμενα, που μπορούσαν ακόμα να χρησιμοποιηθούν (Hänsel 1989: 354). Ενδεχομένως, αυτή η συνήθεια των κατοίκων να συγκεντρώνουν κάθε φορά, που προκαλείται μια καταστροφή στον οικισμό τα αντικείμενα, που μπορούσαν ακόμα να χρησιμοποιηθούν, εξηγεί την έλλειψη αποθηκευτικών αγγείων σε άλλα στρώματα.

4.2. Ανάλυση των δεδομένων

Στο προηγούμενο κεφάλαιο διατυπώθηκε η άποψη ότι τα Δωμάτια 9, 12 και 14 της Φάσης 9 της Ασσήρου, όπου αποκαλύφθηκαν εκτεταμένες σιταποθήκες, αποτελούν ένα ενιαίο κτιριακό συγκρότημα. Η διαπίστωση αυτή στηρίζεται αφ' ενός στο ότι ο δρόμος 10, ο οποίος διευκόλυνε την μετακίνηση στα δωμάτια, σύμφωνα με τη στρωματογραφία, ήταν ένας εσωτερικός και στεγασμένος χώρος και αφ' ετέρου στην ανομοιογενή και άνιση, ως προς την ποσότητα, κατανομή των καλλιεργούμενων ειδών στις αποθήκες. Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά, οι ανασκαφείς- μελετητές της Ασσήρου θεωρούν ότι οι σιταποθήκες της Φάσης 9 δεν μπορεί παρά να αποτελούσαν κοινοτικούς χώρους αποθήκευσης της αγροτικής παραγωγής ή μέρους αυτής. Πιστεύουν ότι στις αρχές της YEX στον οικισμό ίσχυε το οικονομικό σύστημα της συγκέντρωσης και αναδιανομής του αγροτικού προϊόντος, όπως συνέβαινε και σε άλλα κέντρα της Εποχής του Χαλκού στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και στη Νότια Ελλάδα, σε μια απλούστερη, όμως, μορφή. Υποστήριζαν, μάλιστα, ότι η Ασσηρος πιθανά να βρισκόταν σε ένα “προπαλατιακό” στάδιο, ως προς τη μορφή του οικονομικού της συστήματος, εννοώντας ότι κάτω από κατάλληλες συνθήκες θα μπορούσε να εξελιχθεί σ' ένα ισχυρό κέντρο αναδιανομής, το οποίο θα υποστηριζόταν από ένα δίκτυο γειτονικών οικισμών (Jones *et al.* 1986:90).

Στο σημείο αυτό σημαντικό θα ήταν να διασαφηνίσουμε τι θα μπορούσε να δηλώνει ο όρος κοινοτική αποθήκευση. Ας στηριχτούμε στην πρόταση των ανασκαφών, που παρατέθηκε παραπάνω, για να προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας. Στην περίπτωση της αναδιανομής του αγροτικού προϊόντος, ο όρος κοινοτική αποθήκευση δηλώνει ότι στις αποθήκες αυτές συγκεντρώνεται η αγροτική παραγωγή όλης της κοινότητας και εν συνεχεία αναδιανέμεται στους κατοίκους του οικισμού. Ποιός, όμως, ή μάλλον ποιοί είναι αυτοί που έχουν τη δύναμη να επιβάλλουν ένα τέτοιο σύστημα οικονομικής οργάνωσης; Θα πρέπει, ίσως, να αναζητήσουμε μια ηγετική ομάδα, η οποία θα επέβλεπε της όλης διαδικασίας και θα οργάνωνε αυτό το πολύπλευρο οικονομικό σύστημα. Και αν ναι, τότε η ομάδα αυτή, που στήριζε τη δύναμή της και τί προσέφερε ως αντάλλαγμα στην κοινότητα;

Παρόλο που δεν αμφισβητείται η ειδική λειτουργία των αποθηκευτικών αυτών χώρων, τα στοιχεία που διαθέτουμε πιστεύουμε ότι δε δικαιολογούν τη σύνθεση μοντέλων για ελεγχόμενη αγροτική παραγωγή –όσον αφορά τόσο στα

καλλιεργούμενα είδη, όσο και στον τρόπο παραγωγής και αποθήκευσής τους- από ένα κέντρο εξουσίας, όπως συμβαίνει στα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα. Επομένως, θεωρούμε τον ισχυρισμό των ανασκαφέων μάλλον υπερβολικό.

Εξάλλου, η κοινοτική αποθήκευση στην Άσσηρο ήταν μια πρακτική, που δεν είχε μεγάλη χρονική διάρκεια, εφ' όσον στις ύστερες φάσεις της YEX, ο τρόπος αποθήκευσης παύει να είναι κοινοτικός και γίνεται περισσότερο ιδιωτική υπόθεση. Η διαπίστωση αυτή αποδεικνύεται από την απουσία μεγάλων αποθηκευτικών χώρων στις Φάσεις 6-5, ανάλογων με αυτών της Φάσης 9, και την παρουσία, σε όλα σχεδόν τα δωμάτια του οικισμού, καταλοίπων αποθηκευτικής δραστηριότητας. Οποσδήποτε, λοιπόν, η όποιας μορφής κοινωνική και πολιτική οργάνωση κι αν θεωρήσουμε ότι ίσχυε στη λεκάνη του Λαγκαδά, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να συγκριθεί με τα μυκηναϊκά κέντρα εξουσίας, ως προς τη δυνατότητά τους να ελέγχουν ένα δίκτυο περιφερειακών θέσεων και να οργανώνουν και την αγροτική παραγωγή και την αποθήκευση του αγροτικού προϊόντος.

Πιο πιθανή φαίνεται η περίπτωση να πρόκειται για ένα τοπικό δίκτυο, περιορισμένης κλίμακας και δυνατοτήτων, που στόχο θα είχε την οργάνωση ενός προγράμματος αποθήκευσης μέρους της γεωργικής παραγωγής, το οποίο θα χρησιμοποιούνταν για την αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων, που θα προέκυπταν, για παράδειγμα, από μια κακή σοδειά (Andreou *et al.* 1996: 579).

Με το πέρασμα στις ύστερες φάσεις της YEX, αλλά και κατά την ΠΕΣ, η πρακτική της κοινοτικής αποθήκευσης στην Τούμπα της Άσσηρου εγκαταλείπεται και ως επί το πλείστον προτιμάται η ιδιωτική αποθήκευση. Εξάιρεση θα μπορούσε να αποτελέσει το Δωμάτιο 20 (Φάση 6), στο οποίο θα μπορούσαμε ίσως να διαγνώσουμε κατάλοιπα κοινοτικής αποθήκευσης, κυρίως εξαιτίας του μεγάλου μεγέθους του, αλλά και επειδή αποκαλύφθηκαν εκεί δύο μεγάλες πήλινες λεκανίδες και ένας πίθος.

Σε αναλογία με τον ιδιωτικό χαρακτήρα της αποθήκευσης του αγροτικού προϊόντος, λογικό θα ήταν να θεωρήσουμε μάλλον προσωπική υπόθεση την καλλιέργεια και τη συγκομιδή της σοδειάς. Πώς δικαιολογείται, όμως, αυτή η μεταστροφή των πρακτικών της καθημερινής ζωής των κατοίκων του οικισμού; Ποιοι είναι οι λόγοι, για τους οποίους εγκαταλείφθηκε ένας οικονομικός σχεδιασμός, που παρείχε ασφάλεια στους κατοίκους σε περίπτωση κακής σοδειάς;

Ως μια πιθανή ερμηνεία, θα προτεινάμε ότι οι σημαντικές αυτές αλλαγές οφείλονται στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, που φαίνεται ότι διαμορφώθηκαν στα τέλη της YEX στην Κ. Μακεδονία, οι οποίες ανιχνεύονται σαφέστερα σε διακοινοτικό επίπεδο και έχουν να κάνουν και με την κατασκευή μεγάλων δημοσίων έργων σε ορισμένους οικισμούς, ένας εκ των οποίων είναι και η Άσσηρος (βλ. συζήτηση στο κεφάλαιο 1.2.). Μήπως, λοιπόν, η ελίτ, που ευθύνεται για την κατασκευή των δημοσίων έργων αντικατέστησε την παλιά ηγετική ομάδα, η οποία δεν αποδείχθηκε ικανή να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και χάνει τη δύναμή της;

Τα ερωτήματα αυτά θα πρέπει να εξεταστούν σε σχέση και με το αρχαιολογικό υλικό της Τούμπας Θεσσαλονίκης και του Καστανά. Δυστυχώς, τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις πρώιμες φάσεις της YEX και από τις δύο αυτές θέσεις είναι αποσπασματικά και, επομένως, δεν μπορούμε να εξετάσουμε, εάν οι αλλαγές, που παρατηρήθηκαν στην Άσσηρο, έχουν γενική ισχύ στο χώρο της Κ. Μακεδονίας.

Ο τύπος της αποθήκευσης -ιδιωτικός ή κοινοτικός- στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης στην YEX δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστεί με ακρίβεια, καθώς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αν βρέθηκαν ίχνη αποθηκευτικής δραστηριότητας στα άλλα συγκροτήματα εκτός του κτιρίου Α. Το ζήτημα αυτό, πάντως, εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της συζήτησης για τη φυσιγνωμία του κτιρίου Α και τη σχέση του με τα άλλα συγκροτήματα, που αποκαλύφθηκαν στο αμέσως χαμηλότερο άνδηρο και στο οποίο θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Το κτίριο Α, επειδή βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του οικισμού και εξαιτίας της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής του μορφής, με το μεγάλο αψιδωτό κτίριο (βλ. Φάση 4), μάλλον πρέπει να κατέχει μια ιδιαίτερη θέση μέσα στον οικισμό. Ίσως, αποτελούσε την έδρα της ομάδας των ανθρώπων, που ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή των μεγάλων ανδρών. Αν κάτι τέτοιο ισχύει, δεν θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε, εξαιτίας της παρουσίας των εκτεταμένων αποθηκευτικών χώρων του κτιρίου Α, ότι αυτή η ομάδα των κατοίκων του οικισμού εμπλέκεται και στην οργάνωση της αγροτικής παραγωγής. Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι οι αποθηκευτικοί χώροι του κτιρίου Α έχουν κοινοτικό χαρακτήρα. Αποτελούν, δηλαδή, τους χώρους, στους οποίους συγκεντρωνόταν, υπό την επίβλεψη της ισχυρής κοινωνικής ομάδας, τμήμα της αγροτικής παραγωγής.

Οι απαντήσεις αυτών των ερωτημάτων σίγουρα δεν είναι εύκολο να δοθούν. Ο Γ. Χουρμουζιάδης, πάντως, εντάσσει την Τούμπα –σύμφωνα με τους όρους της

μαρξιστικής σκέψης- στο οικονομικό σύστημα του *Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής*. Οι παραγωγικές σχέσεις μέσα σ' αυτό το οικονομικό σύστημα χαρακτηρίζονται: α) από την κοινή ιδιοκτησία της γης, β) από την σκόπιμη παραγωγή υπερπροϊόντος και γ) από την απροθυμία μετατροπής των παραγωγικών δραστηριοτήτων σε εμπορευματικές (Χουρμουζιάδης 1993: 272). Μέσα σ' αυτό το σύστημα παραγωγής αναπτύσσονται αντιθέσεις ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και στην κεντρική εξουσία. Η κοινότητα, όμως, -πάντα σύμφωνα με τις μαρξιστικές αντιλήψεις- αυτοαναπαράγεται και παρουσιάζει μια *δομική σταθερότητα*, ώστε να μπορεί να επιζήσει είτε υπάρχει είτε όχι, κεντρική εξουσία (Χουρμουζιάδης 1993: 272).

Η παραπάνω ερμηνευτική πρόταση χρειάζεται περισσότερη ανάλυση. Ο Γ. Χουρμουζιάδης, λοιπόν, θεωρεί ότι στην Τούμπα κατά την ΥΕΧ είχε εδραιωθεί μια ισχυρή κεντρική εξουσία, η οποία ήλεγχε τόσο τις παραγωγικές σχέσεις, όσο και την οργάνωση της παραγωγής. Χρησιμοποιεί τον όρο *κεντρική εξουσία*, γιατί θεωρεί ότι οι υπόλοιποι όροι, που χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία, όπως «αριστοκρατικό πολίτευμα», «Ελίτ», «Κέντρο», «ανακτορικός πολιτισμός» ή «ανακτορικό κέντρο», αποτελούν απλά περιφραστική διατύπωση του όρου «κεντρική εξουσία». Πιστεύει, λοιπόν, ότι για να συζητήσουμε για την κοινωνία πρώτα θα πρέπει να εξετάσουμε τους τρόπους παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσεις (Χουρμουζιάδης 1993: 270).

Ως αντίλογο στην πρόταση αυτή, θα μπορούσαμε να παραθέσουμε τις απόψεις του P. Clastres για την έννοια του πολιτικού και της εξουσίας σε σχέση με την οικονομία (Clastres 1992). Ο P. Clastres θεωρεί ότι η πολιτική σχέση εξουσίας προηγείται των οικονομικών σχέσεων εκμετάλλευσης, άρα η συγκέντρωση της εξουσίας σ' ένα πρόσωπο ή σε μια ομάδα προπορεύεται και ρυθμίζει τις οικονομικές σχέσεις σε μια κοινωνία (Clastres 1992: 208). Εξάλλου, η έννοια του πολιτικού και της εξουσίας δεν περικλείεται αποκλειστικά στη λεγόμενη κεντρική εξουσία. Εθνογραφικές μελέτες έδειξαν ότι σε πολλές κοινωνίες ο φύλαρχος είναι ένας άνθρωπος με κύρος και γόητρο και ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους, γιατί έχει κάποια ειδικά καθήκοντα, αλλά όχι και μια συγκεκριμένη μορφή εξουσίας έναντι των άλλων μελών της κοινότητας (Clastres 1992: 215-6).

Όσον αφορά στο πλεόνασμα- υπερπροϊόν, το οποίο θεωρεί ο Γ. Χουρμουζιάδης ότι συγκεντρώνεται από την κεντρική εξουσία στην Τούμπα, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να συζητήσουμε ποιοί ήταν οι λόγοι που επέβαλαν την παραγωγή και τη συγκέντρωσή του. Σ' ένα οικονομικό σύστημα, θεωρεί ο Clastres, πλεόνασμα

παράγεται μόνο εξαιτίας της βίας, η οποία μπορεί να λάβει ποικίλες μορφές, εκτός αν η παραγωγή του πλεονάσματος γίνεται χωρίς υπερεργασία για κοινωνικοπολιτικούς κυρίως λόγους. Στην περίπτωση αυτή, το πλεόνασμα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα δώρο της κοινότητας προς τα μέλη μιας άλλης κοινότητας μέσα στα πλαίσια της εδραίωσης σχέσεων φιλίας και αλληλοβοήθειας. Είναι σαφές ότι η διατήρηση καλών σχέσεων με τους γειτονικούς οικισμούς ή έστω με κάποιους από αυτούς, αποτελούσε μια από τις προτεραιότητες των κατοίκων στις αγροτικές κοινωνίες, καθώς μ' αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν την παροχή βοήθειας σε περίπτωση καταστροφής της αγροτικής παραγωγής. Μια ποσότητα του πλεονάσματος θα μπορούσε, επίσης, να καταναλωθεί στις κοινωνικές συγκεντρώσεις των ίδιων των κατοίκων του οικισμού ως μια προσφορά της κοινότητας προς τα ίδια τα μέλη της, πρακτική που σκοπό θα είχε τη σύσφιξη των δεσμών της κοινότητας (Clastres 1992: 204-5).

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η επένδυση μέρους της παραγωγής σε πρακτικές, όπως αυτές που συζητήθηκαν παραπάνω, αποτελούν στρατηγικές για την αντιμετώπιση επικινδύνων για την επιβίωση της ομάδας καταστάσεων, που συνήθως προέρχονται από τις ακραίες διακυμάνσεις των πηγών. Οι στρατηγικές αυτές αποτελούν την “κοινωνική αποθήκευση”, η οποία αντικαθιστά τη φυσική αποθήκευση, όταν οι καταστάσεις το επιβάλλουν. Και ενώ η φυσική αποθήκευση δημιουργεί τάσεις *θησαυρισμού* και εντατικοποίησης της παραγωγής, η κοινωνική αποθήκευση διαμορφώνει αντίρροπους μηχανισμούς (Δημητρίου 1996: 150-1), γιατί η παραγωγή πλεονάσματος δεν γίνεται μέσα στα πλαίσια, όπου μια κοινωνική ομάδα επιβάλλει την εντατικοποίηση της παραγωγής και της εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών για να εδραιώσει τη δύναμή της.

Εάν επιστρέψουμε, τώρα, στο ζήτημα της ερμηνείας του ρόλου των σιταποθηκών της Ασσήρου στη Φάση 9, μπορούμε να προσθέσουμε μια ακόμα παράμετρο στη συζήτηση, που προηγήθηκε, με βάση τις απόψεις του P. Clasters και του Σ. Δημητρίου, που παραθέτουμε εδώ. Οι αποθήκες της Ασσήρου, λοιπόν, πέρα από χώρο συγκέντρωσης της παραγωγής μέσα στα πλαίσια ενός συστήματος αναδιανομής ή συγκέντρωσης του πλεονάσματος, που θα χρησιμοποιούνταν από τους ίδιους τους κατοίκους σε περίπτωση κακής σοδειάς, θα μπορούσε να αποτελεί έναν χώρο, όπου θα συγκεντρωνόταν το “κοινωνικό πλεόνασμα”. Το κοινωνικό πλεόνασμα ή η κοινωνική αποθήκευση θα χρησιμοποιούνταν για την δημιουργία και

διατήρηση ενός δικτύου ανταλλακτικών σχέσεων με στόχο την εδραίωση καλών σχέσεων γειτονίας, τις οποίες θα εκμεταλλεύονταν σε περιόδους κρίσης.

Η τελευταία παράμετρος για τη μορφή του πλεονάσματος ανοίγει νέους δρόμους αναζήτησης ερμηνειών για την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών δομών και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αγνοηθεί.

4.3. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην Κεντρική Μακεδονία, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε από τις τρεις ανασκαμμένες θέσεις, την Ασσήρο, την Τούμπα Θεσσαλονίκης και τον Καστανά, παρατηρείται μια διαφοροποίηση στις αποθηκευτικές πρακτικές από τις αρχές στα τέλη της YEX, που ενδεχομένως αντανakλά και διαφοροποίηση στην οργάνωση της παραγωγής. Στην Ασσηρο εγκαταλείπεται ο κοινοτικός χαρακτήρας της αποθήκευσης και παρατηρείται μια προτίμηση στην ιδιωτική αποθήκευση, ενώ την ίδια περίοδο, φαίνεται ότι στην Τούμπα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Για την περίπτωση του Καστανά δεν μπορούμε να διαγνώσουμε κάτι, ελλείψει βασικών δεδομένων και στοιχείων.

Στο πρώτο κεφάλαιο προτάθηκε ότι οι οικισμοί με μεγαλύτερη καθ' ύψος ανάπτυξη θα πρέπει μάλλον να κατείχαν κεντρική θέση σ' ένα διακοινοτικό δίκτυο στην Κ. Μακεδονία κατά την YEX. Μπορούμε να συνάγουμε το ίδιο συμπέρασμα από τη μελέτη των αποθηκευτικών πρακτικών; Η πρόταση αυτή ενισχύεται από τα συμπεράσματα, που προκύπτουν από τη συζήτηση για τις αποθηκευτικές πρακτικές, που διεξάχθηκε σ' αυτό το κεφάλαιο. Οι κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις, που σημειώθηκαν στην Τούμπα και είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη μιας νέας ισχυρής ομάδας, φαίνεται ότι επηρέασαν τόσο την ενδοκοινοτική όσο και τη διακοινοτική οργάνωση των οικισμών και διατάραζαν τις ισχύουσες ισορροπίες στην περιοχή.

Όσον αφορά στη μετάβαση από την YEX στην ΠΕΣ, δεν έχουν διαγνωστεί από την εξέταση των αποθηκευτικών πρακτικών των τριών ανασκαμμένων θέσεων στοιχεία, που να υποδεικνύουν μεταρρυθμίσεις στη σύσταση των κοινωνικών δομών στις θέσεις αυτές, παρ' ότι στο επίπεδο του οικιστικού σχεδιασμού σημειώθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Βέβαια, η ολοκληρωμένη δημοσίευση των θέσεων στο μέλλον, κυρίως της Τούμπας, θα μπορούσε να ανατρέψει την εικόνα αυτή.

Η παραγωγή του αγροτικού προϊόντος και οι τρόποι αποθήκευσής του, καθώς και η επιλογή των καλλιεργούμενων ειδών, έχει άμεση σχέση τόσο με τις κλιματολογικές συνθήκες κάθε περιοχής όσο και με τα κοινωνικοπολιτικά στοιχεία που ρυθμίζουν την οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών και διαφοροποιούν τη μία κοινωνία από την άλλη. Στη σχέση αυτή, όμως, είναι δύσκολο να διασαφηνιστεί ποιος από τους δύο παράγοντες είναι πιο καθοριστικός· εξαρτάται κάθε φορά από τον ίδιο το μελετητή και τους θεωρητικούς του προβληματισμούς το που θα δοθεί η έμφαση και τι θα θεωρηθεί πρωτεύον, για να ερμηνεύσει, τελικά, τους λόγους που το αρχαιοβοτανολογικό υλικό έχει τη συγκεκριμένη μορφή και σύσταση.

Αυτό που είναι, όμως, απαραίτητο είναι η διεξαγωγή στον ελλαδικό χώρο λεπτομερών και εμπεριστατωμένων μελετών του βιοαρχαιολογικού υλικού, καθώς και εθνογραφικών μελετών για τις αποθηκευτικές πρακτικές, όσο υπάρχει ακόμα υλικό προς μελέτη. Αυτός ο τομέας της αρχαιολογικής έρευνας υστερεί ακόμα σε αντίθεση με τη σημαντική δουλειά, που έχει γίνει στον τομέα της αρχαιοζωολογίας, και το κενό στην έρευνα είναι εμφανές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΣΤΗΝ Κ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΕΧ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΣ

Η μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων ενός πολιτισμού του παρελθόντος με στόχο την ανίχνευση και ανασύνθεση τόσο του τρόπου οργάνωσης των κοινωνικών δομών όσο και του τρόπου σκέψης και έκφρασης των φορέων του συγκεκριμένου πολιτισμού, αποτελεί έναν από τους κύριους προσανατολισμούς της αρχαιολογικής έρευνας τα τελευταία 60 περίπου χρόνια.

5.1. Ενδοκοινοτική χωροοργάνωση και μορφές εξουσίας στην Άσσηρο, στην Τούμπα και τον Καστανά κατά την ΥΕΧ

Στην Άσσηρο, κατά την ΥΕΧ (Φάσεις 9-5) (Εικ. 2-5), η οικιστική διάταξη χαρακτηρίζεται από πολύχωρα οικοδομικά συγκροτήματα, τα οποία αποτελούνται από πολλά επιμέρους ορθογώνια δωμάτια. Κάποια απ' αυτά τα δωμάτια είναι εσωτερικά (π.χ. Δωμάτια 14, 7, 8, Φάση 6), δηλαδή η πρόσβαση γίνεται μόνο μέσω κάποιων άλλων δωματίων, ενώ κάποια άλλα είναι προσβάσιμα απ' ευθείας από το δρόμο (π.χ. Δωμάτια 11, 12, 35, Φάση 6). Τα συγκροτήματα αυτά οριοθετούνται από δρόμους με κατεύθυνση Α – Δ. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι στην Άσσηρο δεν εντοπίστηκαν καθόλου κάθετοι δρόμοι, οι οποίοι θα εξυπηρετούσαν τη μετακίνηση των κατοίκων εντός του οικισμού από το ένα κτιριακό συγκρότημα στο άλλο. Για το σκοπό αυτό, φαίνεται ότι υπήρχε ένας άλλος δρόμος, ο οποίος περιέτρεχε τον οικισμό.

Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι δυνατή η αναγνώριση της εισόδου στους επιμέρους χώρους των συγκροτημάτων, γεγονός που καθιστά δύσκολο τον εντοπισμό των δωματίων, που αποτελούσαν ένα οργανικό σύνολο και, επομένως, δυσχεραίνει την ανασύνθεση του τρόπου οργάνωσης των κτιριακών συγκροτημάτων. Ως οργανικό σύνολο εννοούμε τα δωμάτια εκείνα, τα οποία φαίνεται ότι έχουν άμεση επικοινωνία το ένα με το άλλο και διαχωρίζονται από τα υπόλοιπα δωμάτια του ίδιου συγκροτήματος, όπως είναι τα Δωμάτια 7, 8 και 9 της Φάσης 6 (Εικ. 4). Ακριβώς επειδή έχουν αυτή την οργανική σχέση μεταξύ τους, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα δωμάτια αυτά αποτελούσαν και τη βασική οικιστική μονάδα του οικισμού, όπου διαβιούσε η κάθε οικογένεια ή η “μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης”.

Βέβαια, δεν είμαστε σε θέση να καθορίσουμε ποιά ήταν η σύσταση της οικογένειας, ποιά ήταν η οργάνωσή της και ποιός ο ρόλος της στα υπό μελέτη κοινωνικά σύνολα της Ασσήρου, της Τούμπας και του Καστανά, καθώς πρόκειται για κοινωνίες του μακρινού παρελθόντος και μεγάλο μέρος των πληροφοριών έχει χαθεί για πάντα. Ιιάντως, οι μορφές της οικογένειας, όπως ταξινομούνται από τους Κοινωνικούς ανθρωπολόγους, είναι οι εξής: 1) πυρηνική οικογένεια (*nuclear*), η οποία περιλαμβάνει τους δύο γονείς και τα ανύπαντρα παιδιά, 2) στελεχωτή ή οικογένεια –κορμός (*stem*), όπου, εκτός από τους συζύγους, περιλαμβάνονται και οι γονείς του ενός συζύγου, 3) αρθρωτή (*joint-stem*), περιλαμβάνει τρεις γενιές, δηλαδή γονείς, παιδιά και εγγόνια, 4) εκτεταμένη (*extended*), όπου συμπεριλαμβάνεται και ένας συγγενής, 5) διευρυμένη (*large*), όπου ανήκουν όλες οι παραπάνω περιπτώσεις, εκτός από την πυρηνική οικογένεια (Δημητρίου 1996: 185).

Ιιάρά την αδυναμία μας να καθορίσουμε, ποιά ήταν η σύσταση της οικογένειας, θα μπορούσαμε, ίσως, να προτείνουμε μια πιθανή μορφή της κοινωνικής οργάνωσης της Ασσήρου στηριζόμενοι στην χωροοργάνωση του οικισμού. Ίσως, λοιπόν, η απουσία κάθετων δρόμων και η συνακόλουθη αδυναμία μετακίνησης μέσα στον οικισμό αντανακλά σκόπιμη παρεμπόδιση, που οφείλεται στην επιθυμία των κατοίκων να ορίσουν και να περιορίσουν το χώρο του οικισμού, που ανήκει ενδεχομένως παραδοσιακά σε διαφορετικά γένη. Στην Ασσήρο, όπως επανειλημμένα έχουμε επισημάνει, παρατηρείται μια εμμονή στη διατήρηση του ίδιου οικιστικού σχεδιασμού σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της ΥΕΧ. Η συμπεριφορά αυτή, λοιπόν, μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτύπωση στο χώρο της συμβολικής έκφρασης της προσπάθειας των γενών της Ασσήρου να ορίσουν την παρουσία τους στο χώρο και να δηλώσουν, ταυτόχρονα, τη διαφορετικότητά τους από τα άλλα γένη του οικισμού.

Σε όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού, δεν έχει εντοπιστεί κάποιο οικοδόμημα με ξεχωριστή θέση ή χαρακτηριστική δομή, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει σ' ένα κυρίαρχο γένος, ή ότι αποτελεί την έδρα κάποιας ελίτ ή της *κεντρικής εξουσίας*, όπως την ονομάζει ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης (Χουρμουζιάδης 1993), και το οποίο θα αποτελούσε ένδειξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ινίε τη διαπίστωση αυτή, βέβαια, δεν ισχυριζόμαστε ότι η κοινωνική οργάνωση της Ασσήρου ήταν εξισωτική, γιατί έχει αποδειχτεί από την ανθρωπολογική έρευνα, ότι στις γενεαλογικές κοινωνίες υπάρχουν σχέσεις υπεροχής ή υποταγής. Οι συγγενικές σχέσεις εμπεριέχουν και πολιτικές σχέσεις. Ανάμεσα στα γένη αναπτύσσονται

σχέσεις ανταγωνισμού, εξουσίας, συμμαχίες και συγκρούσεις (Balandier 1990: 82 κ.ε.).

Στην Τούμπα, αντίθετα από την Άσσηρο, η οικιστική μονάδα είναι σαφώς οριοθετημένη· στη Φάση 4 και 3 (12ος- 11ος αι. π.Χ.) (Εικ. 22, 23) εκτενή και πολύχωρα κτιριακά συγκροτήματα διαρθρώνονται σε διαφορετικά επίπεδα σ' ένα σύστημα ισχυρών ανδρών στην πλαγιά και την κορυφή της Τούμπας. Στην κορυφή της Τούμπας έχει αποκαλυφθεί το κτίριο Α, ένα κτιριακό συγκρότημα με ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό χαρακτήρα, το οποίο διαιρείται σε δύο πτέρυγες. Η μία πτέρυγα αποτελείται από ένα αψιδωτό κτίριο, το οποίο ήταν ο χώρος της καθημερινής διαβίωσης των χρηστών του κτιρίου Α, ενώ η άλλη από πολλά ορθογώνια δωμάτια, τα οποία ήταν αποθηκευτικοί χώροι και χώροι εργασίας. Στο αμέσως χαμηλότερο ανώηρο αποκαλύφθηκαν άλλα τέσσερα κτιριακά συγκροτήματα, τα οποία συγκροτούνται από επιμέρους δωμάτια. Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο τους μέγεθος, όπως μπορεί να διακρίνει κανείς από τη μελέτη των κατόψεων του οικισμού, δυστυχώς, όμως, στη βιβλιογραφία δεν παρατιθενται ακριβή στοιχεία ούτε ως προς τις διαστάσεις τους, ούτε ως προς τα είδη των ευρημάτων, ούτε ως προς την κατανομή τους στο χώρο. Επίσης, από τη μελέτη των κατόψεων, διαπιστώνουμε ότι σε κάποια δωμάτια αυτών των συγκροτημάτων εντοπίστηκαν πίθοι και σιροί, ευρήματα που υποδεικνύουν αποθηκευτικές δραστηριότητες. Ή δυνατότητες αποθήκευσης παρείχαν τα ευρήματα αυτά στους κατοίκους των συγκροτημάτων δεν γνωρίζουμε. Φαίνεται, όμως, ότι οι πίθοι και οι σιροί των συγκροτημάτων αυτών είναι περιορισμένου αριθμού, και επομένως, αποτελούν ενδειξείς αποθήκευσης μικρών ποσοτήτων και για περιορισμένο χρονικό διάστημα -εικόνα, που παρατηρείται και στο αψιδωτό κτίριο.

Δυστυχώς, επειδή τα στοιχεία είναι ελλιπή, δεν είναι δυνατή η διεξαγωγή επαρκούς συζήτησης για τη σχέση του κτιρίου Α με τα υπόλοιπα συγκροτήματα, όσον αφορά τόσο το οικονομικό σύστημα και την αποθηκευτική δραστηριότητα, όσο και τη μορφή της κοινωνική οργάνωσης στην Τούμπα. Περιμένουμε, όμως, ότι η περαιτέρω έρευνα και η δημοσίευση της θέσης θα δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις σε κάποια απ' αυτά τα ερωτήματα.

Αν η παραπάνω υπόθεση σε σχέση με τις μικρές αποθηκευτικές δυνατότητες των συγκροτημάτων της Τούμπας ισχύει, τότε διασαφηνίζεται ακόμη περισσότερο ο ιδιαίτερος ρόλος του κτιρίου Α, καθώς φαίνεται ότι κανένα άλλο συγκρότημα στον

οικισμό δεν παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά μ' αυτό, δηλαδή ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή, μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους και χώρους εργασίας. Ίνιε βάση αυτό το συλλογισμό, θα μπορούσαμε, τελικά, να υποστηρίξουμε ότι στην Ίούμπα, κατά την ΥΕΧ, ανιχνεύονται στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, σε αντίθεση με την Άσσηρο. Μέσα σ' αυτό το σύστημα ιεράρχησης, οι κάτοικοι του κτιρίου Α θα πρέπει να κατείχαν την ανώτερη θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Προφανώς, ήταν υπεύθυνοι για την οργάνωση και την αποθήκευση μέρους της αγροτικής παραγωγής, όποιο σκοπό κι αν εξυπηρετούσε αυτή η αποθήκευση (βλ. συζήτηση στο κεφάλαιο 4), αλλά και με την κατασκευή του συστήματος των ανδέρων της πλαγιάς.

Ίνια πρώτη συζήτηση, όσον αφορά τις κατασκευές διαμόρφωσης της πλαγιάς της Ίούμπας, προηγήθηκε στο Κεφάλαιο 3 (ενότητα ii. 4.). Ίια άνδρα αποτελούσαν σημαντικά έργα δημόσιου χαρακτήρα, για την κατασκευή των οποίων κινητοποιήθηκε μεγάλη εργατική δύναμη. Ίια το λόγο αυτό, θεωρούμε ότι η εμφάνισή τους θα πρέπει να σχετίζεται με κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες φαίνεται ότι συντελέστηκαν στον οικισμό της Ίούμπας -ενδεχομένως, και στην ευρύτερη περιοχή της Κ. Μακεδονίας (βλ. συζήτηση για την καθ' ύψος ανάπτυξη των οικισμών στο Κεφάλαιο 2.3)- και ανιχνεύονται στις Φάσεις 4 και 3, οπότε κατασκευάζονται τόσο τα άνδρα στην πλαγιά, όσο και το κτίριο Α.

Αυτές οι κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις πρέπει να ανέδειξαν μια νέα ισχυρή κεντρική εξουσία, η οποία προσπαθεί να κάνει σαφή τη δύναμή της τόσο σε πρακτικό επίπεδο με το οικονομικό σύστημα αναδιανομής ή τον *Άσιατικό τρόπο παραγωγής*, όσο και σε συμβολικό επίπεδο με την κατασκευή μεγάλων έργων. Είναι σαφές ότι οι κατασκευές αυτές εκτός από τους πρακτικούς λόγους, που εξυπηρετούσαν, αποτελούσαν ένα σύμβολο γυήτρου, που απευθυνόταν τόσο στους ίδιους τους κατοίκους της προϊστορικής Ίούμπας, όσο και στους γειτονικούς οικισμούς, ως απόδειξη των δυνατοτήτων της νέας κοινωνικής δύναμης.

Άνδρα αποκαλύφθηκαν και στην Άσσηρο, όπως έχουμε ήδη επισημάνει αλλού, όχι όμως, και στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ώστε να θεωρήσουμε ότι είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας μια κοινωνικής ομάδας να ρευστοποιήσει στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας τη δύναμή της να επηρεάζει και να καθορίζει τη συμπεριφορά των άλλων μελών του οικισμού. Ίιώς, λοιπόν, θα μπορούσαν να ερμηνευτούν οι κατασκευές αυτές στην Άσσηρο, πέρα από την πρακτική τους

λειτουργία, σε κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο. Ίσως, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι αποτελούν μια συμβολική απάντηση – αντίδραση των κατοίκων της Ασοδήρου στις πολιτικές και κοινωνικές ζυμώσεις, που συντελέστηκαν στην Γούμπα. Ίσως, είναι ένας τρόπος να αποδείξουν, σε διακοινοτικό επίπεδο, την ισχυρή τους θέση στην περιοχή και ταυτόχρονα να διασφαλίσουν, ότι η ισχύουσα μέχρι τότε ισορροπία των δυνάμεων δεν θα μεταβαλλόταν.

Με το τέλος της Φάσης 3, πάντως, στην Γούμπα παρατηρείται μια προσπάθεια ακύρωσης της κλιμακωτής διάταξης του οικισμού με επιχωματώσεις στα χαμηλότερα άδηρα, πρακτική, που θα σχολιάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο (Κωτσάκης – Ανδρέου 1997: 280-281).

Στην περίπτωση του Καστανά η εικόνα της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης είναι πιο συγκεχυμένη, καθώς τα όχι καλά διατηρημένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα -εξαιτίας της διάβρωσης από τον ποταμό Αζιό-, αλλά και της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας, ευθύνονται για την έλλειψη των απαιτούμενων στοιχείων, ώστε να διεξαχθεί μια επαρκής συζήτηση. Ακόμα και στις περιπτώσεις, όπου υπάρχουν ολοκληρωμένες κατόψεις κτιρίων, δεν υπάρχουν στοιχεία για την υπόλοιπη οργάνωση του χώρου του οικισμού, επομένως, δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η εικόνα αυτή είναι αντιπροσωπευτική.

Πάντως, στις πρώιμες φάσεις της ΥΕΧ τα κτίρια είναι μονόχωρα, σχετικά μικρά και διατάσσονται σε συστάδες γύρω από ανοιχτούς ελεύθερους χώρους. Στο στρώμα 14b της Φάσης Κ1V αποκαλύφθηκε ένα μεγαροειδές κτίριο, διαστάσεων 5x11,30 μ., με αφιδωτό οπισθόδομο (Εικ. 44). Στέκεται ελεύθερα στο χώρο και η απόσταση, που το χωρίζει από γειτονικό κτίριο είναι 5μ. Στο κτίριο αποκαλύφθηκαν μικρές ποσότητες λίθινων και οστέινων εργαλείων, καθώς και χάλκινες χάντρες, καθόλου όμως κεραμική, που να δηλώνει αποθηκευτικές και τροφολαρυσκευαστικές δραστηριότητες, επομένως, δε θα μπορούσε να ήταν κατοικία. Ίεροφανώς, το κτίριο αυτό είχε ένα ειδικό ρόλο μέσα στον οικισμό του Καστανά· ίσως, να ήταν ένας κοινοτικός χώρος, στον οποίο διεξαγόταν οι κοινωνικές εκδηλώσεις της ομάδας, όπως γιορτές και διάφορες τελετές ή κοινοτικές εργασίες. Αλλά, επειδή αγνοούμε τη μορφή των άλλων οικοδομημάτων και τη χωροοργάνωση του οικισμού, δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε σε βάθος την ανάλυση.

Στην επόμενη Φάση του οικισμού (ΚV) τα κτίρια γίνονται πολύχωρα με ακανόνιστο σχήμα. Στο στρώμα 12 (Εικ. 46) αποκαλύφθηκε ένα κτίριο, στο οποίο

εντοπίστηκε μια κεντρική εστία και μια κατασκευή, την οποία ο ανασκαφέας ερμηνεύει ως μια βάση, όπου εδραζόταν ένα κάθισμα. Ήα ευρήματα αυτά θυμίζουν κατά πολύ τη μορφή της κεντρικής αίθουσας των μυκηναϊκών ανακτόρων, όχι, όμως, και η μορφή του κτιρίου, που δεν είναι μεγαρόσχημη. Ήην ίδια περίοδο παρατηρείται αύξηση της τροχήλατης κεραμικής τα στοιχεία αυτά, προφανώς, υποδεικνύουν στενές σχέσεις με τον μυκηναϊκό κόσμο. Ίιοιός ήταν ο ρόλος, όμως, αυτού του κτιρίου στον οικισμό του Καστανά; Αποτελούσε το χώρο της κεντρικής εξουσίας, κατ' αντιστοιχία με τα μυκηναϊκά πρότυπα; Ήνδεχομένως, ναι, καθώς κανένα άλλο κτίριο στον οικισμό δεν έχει τα χαρακτηριστικά αυτά. Ίιοιά, θα ήταν, όμως, η μορφή αυτής της εξουσίας δεν μπορούμε να πούμε προς το παρόν. Ίιάντως, στο επόμενο στρώμα (στρώμα 11) (Εικ. 47), το κτίριο με την εστία και τη βάση για κάθισμα αλλάζει μορφή και διαιρείται σε μικρότερα δωμάτια, στα οποία δεν διατηρήθηκαν τα στοιχεία, που θύμιζαν τη μυκηναϊκή παράδοση. Αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί, ίσως, ως διακοπή των επαφών με το νότο, αφού την περίοδο εκείνη, τέλη ΥΕ ΙΙΙΙ', καταστρέφονται τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα, με αποτέλεσμα την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου.

Σημαντικό είναι, τέλος, ότι από τον Καστανά απουσιάζουν οι εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι, που εντοπίστηκαν τόσο στην Άσσηρο όσο και στην Τούμπα. Ήπομένως, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η δύναμη της ηγετικής ομάδας δεν σχετίζεται, ή έστω δεν σχετίζεται στενά, με την οργάνωση της παραγωγής και την αποθήκευση των προϊόντων, όπως στην Τούμπα.

5.2. Ή μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ στην Κ. Μακεδονία στην Άσσηρο Τούμπα, την Τούμπα Θεσσαλονίκης και την Τούμπα του Καστανά: Συνέχεια ή Αλλαγή;

Ήα πολλά χρόνια, η περίοδος της μετάβασης από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ θεωρούνταν μια από τις πιο κρίσιμες και αιγιματικές περιόδους της Ίιροϊστορίας στην Ελλάδα, εξαιτίας της αδυναμίας μας να εξηγήσουμε τους λόγους, που οδήγησαν στην κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού σε σύντομο χρονικό διάστημα και με βίαιο τρόπο. Ίνία από τις ερμηνείες για την εξήγηση αυτού του φαινομένου, που κυριαρχούσε στη βιβλιογραφία, ήταν η εισβολή νέων κοινωνικών ομάδων από το βορρά (Wardie 1997: 443).

Όπως αναφέραμε και στην ανασκόπηση της ιστορίας της Προϊστορικής έρευνας στη Μάκεδονία, πολλές από τις έρευνες στο χώρο αυτό είχαν ως σκοπό την αναζήτηση στοιχείων, που να στηρίζουν αυτή την ερμηνεία. Μάλιστα, ο W. A. Heptley σε μια δοκιμαστική τομή, που διάνοιξε στη θέση Αζιοχώρι (Βαρδαρόφτσα) στην κοιλάδα του Αξιού, εντόπισε αμέσως πάνω από το στρώμα με κεραμική της ΥΕΧ, ένα άλλο στρώμα πάχους 1μ., στο οποίο εντοπίστηκε και "παραδουνάβια" και μυκηναϊκή κεραμική (Heptley 1939). Αναγνώρισε στο στρώμα αυτό ίχνη από πυρκαγιά και θεώρησε ότι αντιπροσώπευε ένα στρώμα καταστροφής, απόδειξη της βίαιης εισβολής ομάδων από το βορρά. Όμως, ο αριθμός των αγγείων αυτού του τύπου είναι πολύ μικρός για να στηρίζει μια θεωρία εισβολής. ίίω πιθανό είναι να δηλώνουν σχέσεις και επαφές των κατοίκων της θέσης με ομάδες του βορρά (Wardle 1997: 443). Όσον αφορά το στρώμα καταστροφής, μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι καθόλου σπάνιο φαινόμενο στο χώρο της Κ. Μάκεδονίας, ο οικισμός να καταστρέφεται από πυρκαγιά. Μάλιστα, τόσο στην Άσσηρο όσο και στον Καστανά το τέλος μιας φάσης δηλώνεται από την καταστροφή του οικισμού.

Εδώ θα προσπαθήσουμε μέσα από μια σύντομη επισκόπηση του οικιστικού, κυρίως, σχεδιασμού των φάσεων, που χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ., των οικισμών της Άσσηρου, της Ίούμπας και του Καστανά να διαπραγματευτούμε το ζήτημα της συνέχειας ή αλλαγής σ' αυτή την αιγυματική για την έρευνα περίοδο. Δεν θα επεκταθούμε στην ανάλυσή μας στην εξέταση οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων, επειδή τα όσα γνωρίζουμε για αυτές τις παραμέτρους στις περιόδους, που μας αφορούν, είναι ελλιπή. Το εγχείρημα αυτό, για την περίπτωση της Μάκεδονίας, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι το πέρασμα από τη μια περίοδο στην άλλη γίνεται ομαλά και σε τίποτα δε θυμίζει την κρίση, που έπληξε τη Νότια Ελλάδα.

Στην Άσσηρο οι Φάσεις 4 και 3 αποτελούν την περίοδο μετάβασης από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ. Την περίοδο αυτή τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού σώζονται αποσπασματικά. ίίάντως, για πρώτη φορά εμφανίζεται ένα μικρό αφιδωτό κτίριο (5), ενώ παραμένει σε χρήση από τις προηγούμενες φάσεις ο δρόμος 24 (Εικ. 6). Επίσης, την περίοδο αυτή φαίνεται ότι συρρικνώθηκε ο πληθυσμός του οικισμού, καθώς τα κτίρια καταλαμβάνουν πολύ μικρότερη έκταση στην κορυφή της τούμπας σε σχέση με τις τελευταίες φάσεις της ΥΕΧ. Στην επόμενη φάση (Φάση 2), όμως, ο οικισμός επεκτείνεται και τόσο η μορφή των κτιρίων, όσο και η οργάνωση του οικισμού

θυμίζουν την ΥΕΧ. Συγκεκριμένα, το οικιστικό πλέγμα αποτελείται από κτιριακά συγκροτήματα, τα οποία συγκροτούνται από μεγάλα ορθογώνια δωμάτια.

Δεν μπορούμε να ανιχνεύσουμε από τη μετάβαση στην ΗΕΣ καμία ένδειξη διακοπής της εγκατάστασης στη θέση. Η μόνη διαφορά, που μπορούμε να αναγνώσουμε σε σχέση με την ΥΕΧ, είναι το γεγονός ότι χρησιμοποιείται συνδυασμός κατασκευαστικών τεχνικών: λίθινη θεμελίωση και πλίνθινη ανωδομή (Wardle 1997:450).

Στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης, όπως είδαμε παραπάνω, ήδη από τα τέλη της Φάσης 3 (τέλη 11ου αι. π.Χ.) διαπιστώθηκε η προσπάθεια ακύρωσης της κλιμακωτής διάρθρωσης του οικισμού με επιχωματώσεις των κατώτερων ανδρών. Όμως, η πρακτική αυτή φαίνεται να είχε περιορισμένη εφαρμογή. Τα αποσπασματικά στοιχεία, που διαθέτουμε για τη Φάση 2, η οποία είναι η πρώτη φάση της Έποχής του Σιδήρου, δεν μας παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την χωροτακτική οργάνωση του οικισμού, οι οποίες θα ήταν απαραίτητες, ώστε να συνάγουμε συμπεράσματα για την μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΗΕΣ. Ίννορίζουμε, όμως, ότι κατά την ΗΕΣ αλλάζει ο χαρακτήρας των κατασκευών της πλαγιάς της Τούμπας και για πρώτη φορά (Φάση V) αποκαλύφθηκαν ίχνη οικιακής χρήσης (βλ. Κεφ.3, 11.4.). Ιιάντως ουσιαστικές διαφοροποιήσεις όσον αφορά στην αρχιτεκτονική των οικοδομημάτων σε σχέση με τις φάσεις της ΥΕΧ δεν διαπιστώνονται.

Στον Καστανά στη Φάση KV (1190-1000 π.Χ.) εντοπίζονται τα στοιχεία εκείνα, που δηλώνουν την μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΗΕΣ. Στο στρώμα 13 (Εικ. 45) διαφοροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό, σε σχέση με την προηγούμενη φάση, ο οικιστικός σχεδιασμός, ενώ υιοθετήθηκαν νέες κατασκευαστικές τεχνικές. Το γεγονός αυτό ερμηνεύτηκε από τον Β. Hänsel ως αποτέλεσμα της άφιξης νέας κοινωνικής ομάδας στον οικισμό. Επειδή αποκαλύφθηκε και μικρή ποσότητα παραδουνάβιας κεραμικής, ο Β. Hänsel θεώρησε ότι η ομάδα αυτή μετακινήθηκε από το βορρά προς το νότο (Hänsel 1983: 359). Όπως και στο Αξιοχώρι, όμως, η ποσότητα της παραδουνάβιας κεραμικής είναι εξαιρετικά μικρή για να δικαιολογήσει θεωρίες εισβολής νέων ομάδων (Wardle 1997: 445). Στο επόμενο στρώμα (στρώμα 12) (Εικ. 46, 47) εντοπίστηκε ένα κτίριο με έντονα τα μυκηναϊκά στοιχεία. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε μια κεντρική εστία και μια βάση στη βόρεια πλευρά για την τοποθέτηση υπερυψωμένου καθίσματος. Με βάση αυτά τα ευρήματα, ο Β. Hänsel θεώρησε ότι στον οικισμό κάνει πάλι την εμφάνισή της μια νέα ομάδα, αυτή τη φορά,

όμως, προέρχεται από τα μυκηναϊκά κέντρα της Νότιας Ελλάδας (Hänsel 1983: 359). Στο στρώμα 11 (τέλος ΥΕ ΙΙΙ1) (Εικ. 48) το κτίριο του στρώματος 12 με την εστία και τη βύση για κάθισμα αντικαθίσταται από ένα άλλο συγκρότημα με διαφορετική διάταξη. Στο νέο κτίριο απουσιάζουν τα στοιχεία, που θύμιζαν την μυκηναϊκή παράδοση. Νοτιοανατολικά του νέου κτιρίου αποκαλύφθηκε ένα κτιριακό συγκρότημα, που συγκροτείται από τρία δωμάτια και το οποίο αντικατέστησε ένα μονόχωρο. Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι, όπως και στις άλλες θέσεις, δεν εντοπίζεται κανένα κενό στη στρωματογραφία των οικιστικών φάσεων.

Από τη σύντομη αυτή παρουσίαση των φάσεων, που χρονολογούνται στην περίοδο της μετάβασης από την ΥΕΧ στην ΙΙΕΣ στις τρεις υπό εξέταση θέσεις, γίνεται σαφές ότι τουλάχιστον στην Άσσηρο και στην Τούμπα δεν μπορούν να διαγνωστούν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς την αρχιτεκτονική μορφή των κτιρίων και ως προς την χωροτακτική οργάνωση των οικισμών. Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τα στοιχεία της Άσσηρου και της Τούμπας, η μετάβαση από την μία εποχή στην άλλη γίνεται ομαλά χωρίς σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι στις θέσεις αυτές πιο σημαντικές ήταν οι διαφοροποιήσεις σε πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, που σημειώθηκαν από τις πρώιμες στις όψιμες φάσεις της ΥΕΧ (βλ. Άσσηρος Φάσεις 9 και 6, Τούμπα Φάση 4), παρά από την ΥΕΧ στην ΙΙΕΣ. Στον Καστανά διαφαίνονται κάποιες αλλαγές, όσον αφορά στον οικιστικό σχεδιασμό και στο γεγονός ότι δεν παρουσιάζονται πια στοιχεία, που θεωρήθηκε ότι δηλώνουν μυκηναϊκή επίδραση. Όπως είπαμε, όμως, και αλλού (βλ. Φάση ΚΙΝ), υπάρχει σοβαρός αντίλογος για το αν τα στοιχεία αυτά επαρκούν για να στηρίζουν θεωρίες μετανάστευσης- αποικισμού.

5.3. Αναγνώσεις του υλικού πολιτισμού: η παρουσία «μυκηναϊκής» κεραμικής τοπικής προέλευσης στην Κεντρική Μακεδονία και η ερμηνεία της

Τα υλικά κατάλοιπα, που συγκροτούν το αρχαιολογικό υλικό, παράγονται με σκοπό να ικανοποιήσουν πρακτικές ανάγκες, ταυτόχρονα, όμως, σηματοδοτούνται από τις διαμορφωμένες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνιστώσες του πολιτισμού, που τα παρήγαγε, τη δεδομένη χρονική περίοδο της παραγωγής τους (Kus 1982: 48). Ο U. Eco επισημαίνει ότι “τα χειροτεχνήματα, τα οποία επαναβρίσκονται, αναγνωρίζονται ως σημεία από κάτι που χάθηκε” (Eco 1992: 25). Ενσωματώνουν,

δηλαδή, συμβολισμούς, οι οποίοι μπορούν να γίνουν κατανοητοί μόνο μέσα στα πλαίσια της έννοιας του κοινωνικού γίνεσθαι. Τα υλικά κατάλοιπα ως πολιτισμικά προϊόντα εντάσσονται στη διαδικασία της παραγωγής και της κατανάλωσης του πολιτισμού (Tilley 1982: 37). Επομένως, η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εξαντλείται στη δημιουργία καταλόγων των τεχνέργων, ούτε στο συσχετισμό τους με άλλα τέχνηρα γειτονικών πολιτισμικών κύκλων, ώστε να εντοπιστούν ομοιότητες ή διαφορές. Αντίθετα, πρέπει να επιχειρείται η ανίχνευση των κοινωνικών και πολιτικών δομών και των ιδεολογικών πλαισίων, μέσα στα οποία δημιουργούνται, αλλά και των συμβολικών τους λειτουργιών.

Μέσα στο πλαίσιο, που περιγράφηκε παραπάνω, θα προσπαθήσουμε εδώ να εξετάσουμε την παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής τοπικής παραγωγής στην περιοχή της Κ. Μακεδονίας. Θα στηριχτούμε κυρίως στη μελέτη της κεραμικής τεχνολογίας της Γούμπας, η οποία διεξήχθη από την Ε. Κυριατζή (Κυριατζή 1999, Κυριατζή 2000) και αποτελεί μια πολύ καλή προσπάθεια ερμηνείας του αρχαιολογικού υλικού, καθώς διαπραγματεύεται πολλά από τα ζητήματα, που θα μας απασχολήσουν εδώ.

Στην Γούμπα, όπως και σε άλλες θέσεις της Κ. Μακεδονίας στην ΥΕΧ, ανάμεσα στις οποίες και η Άσσηρος και ο Καστανάς, έχει εντοπιστεί μικρή ποσότητα μυκηναϊκής κεραμικής· μάλιστα, στο κτίριο Α στη Φάση 4, το ποσοστό μυκηναϊκής κεραμικής δεν ξεπερνά το 5,5% επί του συνόλου των οστράκων των επιχώσεων της Φάσης 4 του κτιρίου Α (Ανδρέου - Κωτσάκης 1999:110). Οι πετρογραφικές αναλύσεις της μυκηναϊκής κεραμικής έδειξαν ότι ένα ποσοστό αυτών των αγγείων της Γούμπας ήταν τοπικής παραγωγής και δεν εισάγονταν από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας. Η τεχνολογία, όμως, της κατασκευής τους ήταν η ίδια τεχνολογία, που χρησιμοποιούσαν και οι μυκηναϊκοί κεραμείς· πρόκειται, δηλαδή, για τροχήλατη και όχι για χειροποίητη κεραμική. Επίσης, δεν παρατηρείται καμιά διαφοροποίηση σε σχέση με τα μυκηναϊκά αγγεία, ούτε ως προς τους τύπους των αγγείων, ούτε ως προς τη διακόσμησή τους και τη χρήση τους (Κυριατζή 2000: 266). Η ίδια εικόνα της παρουσίας τοπικής μυκηναϊκής κεραμικής παρατηρείται και στην Άσσηρο, όπως έδειξαν οι φασματογραφικές αναλύσεις, που διεξήγαγε ο R. Jones στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα (Wardle 1980: 252).

Στην Άσσηρο η κεραμική αυτή εμφανίζεται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου (Φάση 8) (Wardle 1980: 252), ενώ στην Γούμπα τα «μυκηναϊκά» αγγεία

εμφανίζονται για πρώτη φορά στις επιχώσεις της Φάσης 5. Και δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι, ενώ στις επιχώσεις των προηγούμενων φάσεων (Φάσεις 7 και 6) έχει παρατηρηθεί μια ποσοτική αύξηση της αμαυρόχρωμης και εγχάρακτης κεραμικής, η οποία αποτελεί και την τοπική κεραμική της Μάκεδονίας, στις Φάσεις 5 και 4 η εικόνα αυτή διαφοροποιείται και οι τύποι της παραδοσιακής μακεδονικής τεχνοτροπίας μειώνονται (Κυριατζή 2000: 261).

Τα μυκηναϊκά αγγεία χρησιμοποιούνται, ως επί το πλείστον, για το σερβίρισμα και την κατανάλωση της τροφής και των ποτών αλλά, και για την τοποθέτηση αρωματικών ουσιών. Οι καθημερινές, όμως, ανάγκες των κατοίκων εξακολουθούσαν να εξυπηρετούνται από τη χειροποίητη κεραμική, καθώς ο περιορισμένος αριθμός των μυκηναϊκών αγγείων είναι λογικό ότι δεν ήταν ικανός να καλύψει τις ανάγκες για την παρασκευή και την αποθήκευση της τροφής (Ανδρέου - Κωτσάκης 1999:111).

Αν η μυκηναϊκή κεραμική ήταν αποκλειστικά επείσασκτη, τότε η παρουσία της στο αρχαιολογικό υλικό εύκολα θα ερμηνευόταν ως αποτέλεσμα ανταλλακτικών σχέσεων των κατοίκων ή έστω μερίδας των κατοίκων της Κ. Μάκεδονίας με τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα της Νότιας Ελλάδας. Ίσως, όμως, δικαιολογείται η παραγωγή τοπικής κεραμικής σύμφωνα με τη μυκηναϊκή τεχνολογία, ίσως είναι αυτοί που την παρήγαγαν και ποιοί είναι οι λόγοι που οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας νέας τεχνολογίας για την παραγωγή μικρού μόνο τμήματος της κεραμικής;

Όσον αφορά το ερώτημα ποιοί παρήγαγαν τη συγκεκριμένη κεραμική, μπορούμε να υποθέσουμε κατ' αρχήν ότι τα αγγεία αυτά κατασκευάστηκαν από μυκηναίους τεχνίτες (Κυριατζή 2000: 263). Στις πινακίδες Αη της Ιύλου υπάρχουν στοιχεία για ομάδες μετακινούμενων τεχνιτών, όπως σαγματοποιοί, αγγειοπλάστες, κουρείς ζώων, χρυσοχόοι, υπεύθυνοι μελιού, κατασκευαστές τόξων (Κυριέρεζ - Μείενα 1996:143). Ίσως, λοιπόν, κάποια ομάδα μυκηναίων αγγειοπλαστών να επισκέφτηκε για ένα χρονικό διάστημα το βορειοελλαδικό χώρο και να παρήγαγε αυτά τα αγγεία.

Στην περίπτωση αυτή, γεννάται το ερώτημα αν οι μυκηναίοι τεχνίτες επισκέφτηκαν την Κ. Μάκεδονία με δική τους πρωτοβουλία ή αν προσκλήθηκαν από τους κατοίκους, ή έστω από μια ομάδα κατοίκων, εφ' όσον είναι γνωστό ότι στο μυκηναϊκό κόσμο οι τεχνίτες αποτελούσαν προσωπικό εξαρτημένο από την κεντρική διοίκηση (Κυριέρεζ - Μείενα 1996:142). Ίνα να συμβαίνει το πρώτο, λογικό θα ήταν η Γούμπα και γενικότερα η περιοχή της Κ. Μάκεδονίας, να αποτελούσε μια αρκετά

μεγάλη αγορά για τα μυκηναϊκά αγγεία, ώστε ένα τέτοιο ταξίδι για τους τεχνίτες να ήταν κερδοφόρο. Ο μικρός, όμως, αριθμός των μυκηναϊκών αγγείων τόσο στην Ίουμπα όσο στην Άσσηρο και τον Καστανά σε καμιά περίπτωση δεν υποδηλώνει ότι στην περιοχή υπήρχε μεγάλη ζήτηση για τα μυκηναϊκά αγγεία. Στην περίπτωση, που δεχτούμε ότι οι μυκηναίοι κεραμείς επισκέφτηκαν την περιοχή ύστερα από πρόσκληση, εξαιρετικό ενδιαφέρον θα είχε να εξετάσουμε πρώτα ποιοί ήταν αυτοί που τους κάλεσαν. Ήταν όλοι οι κάτοικοι ή μια ομάδα των κατοίκων; Και ποιοί ήταν οι λόγοι, που τους οδήγησαν σ' αυτή την απόφαση; Μια πιθανή απάντηση θα ήταν για να μεταδοθεί στους ντόπιους αγγειοπλάστες η γνώση της χρήσης του τροχού, την οποία κατείχαν οι Μυκηναίοι. Η μικρή ποσότητα, όμως, των μυκηναϊκών αγγείων τοπικής προέλευσης υποδηλώνει ότι η νέα τεχνολογία δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ευρέως, γεγονός, που δεν δικαιολογείται αν το ζητούμενο ήταν η μετάδοση της γνώσης.

Ο Κ. Α. Wardle επισημαίνει την περίπτωση της ύπαρξης μυκηναϊκών εγκαταστάσεων στα παράλια της Μακεδονίας και κυρίως, της Χαλκιδικής, στις οποίες μυκηναίοι αγγειοπλάστες παράγουν κεραμική σύμφωνα με τη μυκηναϊκή τεχνολογία και παράδοση (Wardle 1980: 252). Δυστυχώς, η απουσία περαιτέρω ανάλυσης της πρότασης αυτής από τον ίδιο τον Κ. Α. Wardle, αλλά και από άλλους μελετητές, δεν μας αφήνει τα περιθώρια να εξετάσουμε σε βάθος και αυτή την παράμετρο.

Μία άλλη πιθανή ερμηνεία της παρουσίας στο αρχαιολογικό υλικό μυκηναϊκής κεραμικής τοπικής προέλευσης, θα ήταν να θεωρήσουμε ότι οι κεραμείς, που παρήγαγαν τα μυκηναϊκά αγγεία τοπικής προέλευσης, ήταν ντόπιοι τεχνίτες, που μαθήτευσαν κοντά σε μυκηναίους αγγειοπλάστες στα κέντρα της Ήθιας Ελλάδας και έμαθαν τη χρήση του τροχού. Ίώως εξηγείται, όμως, το γεγονός ότι μαθαίνουν μια νέα τεχνολογία, την οποία δεν χρησιμοποιούν παρά μόνο για την κατασκευή ελάχιστων αγγείων; Μήπως δεν υπήρχε το ενδιαφέρον ή, ενδεχομένως, η δυνατότητα από τους κατοίκους της περιοχής να αποκτήσουν αυτά τα αγγεία;

Μία αρκετά πειστική εξήγηση στο πρόβλημα της μικρής ποσότητας των μυκηναϊκών αγγείων τοπικής παραγωγής είναι να επικρατούσε ένα είδος ελέγχου τόσο στην παραγωγή όσο και στη χρήση και διάδοση της νέας τεχνολογίας. Η ύπαρξη κάποιας μορφής ελέγχου διαπιστώνεται αφ' ενός από την απουσία ενδείξεων αφομοίωσης ή αλληλεπίδρασης των δύο παραδόσεων και αφ' ετέρου από τη μη

γενικευμένη χρήση του τροχού (Κυριατζή 1999: 592-3). Ίεροφανώς, οι ντόπιοι κεραμείς ήταν τεχνίτες "εξαρτημένοι" από μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, η οποία είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει τον αποκλεισμό στην πρόσβαση στα μυκηναϊκά αγγεία σε όσους δεν ανήκαν σ' αυτή (Κυριατζή 2000: 265).

Ίια ποιούς λόγους, όμως, η κοινωνική αυτή ομάδα κρατά για την ίδια κατ' αποκλειστικότητα το προνόμιο της χρήσης αυτών των αγγείων; Ίια να απαντήσουμε σ' αυτή την ερώτηση, χρήσιμο θα ήταν να διερευνήσουμε πρωτίστως σε ποιές περιπτώσεις και με ποιό τρόπο χρησιμοποιούνταν τα μυκηναϊκά αγγεία. Όπως είπαμε παραπάνω, οι τύποι των τοπικών μυκηναϊκών αγγείων χρησιμοποιούνταν για την κατανάλωση της τροφής και ως αγγεία πόσης και, όπως φαίνεται από το μικρό αριθμό τους, δε θα μπορούσαν να αποτελούν την καθημερινή οικοσκευή ενός σπιτιού. Επομένως, πρέπει να υποθέσουμε ότι τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν σε ειδικές περιστάσεις της κοινωνικής ζωής των κατοίκων, οι οποίες περιλάμβαναν και την παράθεση γευμάτων. Έτσι, περιπτώσεις θα μπορούσαν να ήταν διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως γιορτές και θρησκευτικές τελετές, που αποτελούν σημαντικό κομμάτι της κοινής ζωής σε όλες τις οργανωμένες κοινωνίες, ως διαδικασίες σύσφιξης των κοινωνικών σχέσεων των μελών της ομάδας, ενίσχυσης της κοινωνικής, πολιτικής και ιδεολογικής τους ταυτότητας και ενδυνάμωσης της υπάρχουσας κοινωνικής και πολιτικής δομής.

Το νέο αυτό προϊόν, λοιπόν, υιοθετείται προκειμένου να εξυπηρετήσει ανάγκες, που στο παρελθόν καλύπτονταν από την παραδοσιακή κεραμική. Η μερική αντικατάσταση της παραδοσιακής αμαυρόχρωμης κεραμικής από την "μυκηναϊκή", δηλώνει τον περιορισμό ή τον αποκλεισμό των χειροποίητων διακοσμημένων αγγείων από αυτές τις συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές. Η χρήση νέων αντικειμένων και τεχνικών στους ίδιους τομείς της κοινωνικής δράσης, δεν μπορεί παρά να σηματοδοτεί την αναδιαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και την εισαγωγή νέων αντιλήψεων. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται σημαντικά, αν σκεφτούμε ότι μια συγκεκριμένη τεχνολογική συμπεριφορά συνδέεται ή μπορεί να συνδεθεί με μια κοινωνική ή πολιτιστική ταυτότητα (Κυριατζή 2000: 260-2). Επομένως, οι μεταβολές, που συντελούνται στον έναν παράγοντα δεν μπορεί παρά να αντανακλώνονται και να επηρεάζουν και τον άλλο.

Από τη συζήτηση, που προηγήθηκε, γίνεται σαφές ότι η εισαγωγή και η περιορισμένη χρήση της εξειδικευμένης τεχνοτροπίας αποκλειστικά από μια

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Απ' όσα συζητήθηκαν στις επιμέρους ενότητες αυτής της εργασίας για την αρχιτεκτονική δομή, την οικονομική δραστηριότητα, την κοινωνική οργάνωση και τις μορφές εξουσίας στις τρεις υπό μελέτη θέσεις, μπορούμε να υποθέσουμε, όσον αφορά στη διακοινοτική οργάνωση, ότι στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Κ. Μακεδονίας κατά την ΥΕΧ, τα οικιστικά σύνολα ήταν οργανωμένα σε δίκτυα με ιεραρχική δομή. Την κεντρική θέση στα δίκτυα αυτά πρέπει να κατείχαν οι οικισμοί, στους οποίους το ύψος των επιχώσεών τους, που οφείλεται στην κατασκευή συστήματος ανδέρων στις πλαγίες της τούμπας, είναι μεγαλύτερο απ' αυτό των γειτονικών οικισμών. Στην κορυφή της ιεραρχίας διαφορετικών δικτύων οικισμών θα πρέπει να θεωρήσουμε την Ίούμπα της Θεσσαλονίκης, αλλά και την Άσσηρο, όχι όμως, και τον Καστανά.

Όσον αφορά την ενδοκοινοτική οργάνωση των τριών οικισμών, προσπαθήσαμε να την ανιχνεύσουμε από την εξέταση τόσο του οικονομικού σχεδιασμού και των αποθηκευτικών πρακτικών του κάθε οικισμού, όσο και από την οργάνωση του ενδοκοινοτικού χώρου. Η ανάλυση επικεντρώθηκε αναγκαστικά στην ΥΕΧ, γιατί για την περίοδο αυτή τα αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν περισσότερες πληροφορίες και ως εκ τούτου δίνεται και περισσότερη έμφαση στη βιβλιογραφία.

Στην Άσσηρο στις αρχές της ΥΕΧ αποκαλύφθηκαν εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι κοινοτικού χαρακτήρα, ενώ στις επόμενες φάσεις παρατηρήθηκε αναμόρφωση του οικονομικού σχεδιασμού, που είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της κοινοτικής αποθήκευση και τη στροφή προς την ιδιωτική. Την ίδια περίοδο προτείνουμε ότι η βάση της κοινωνικής οργάνωσης του οικισμού ήταν τα γένη, στα οποία φαίνεται ότι ανήκαν τα διαφορετικά οικοδομικά συγκροτήματα. Τέλος, στην Άσσηρο δεν διαγνώστηκαν στοιχεία διαστρωματωμένης κοινωνικής οργάνωσης.

Στην Ίούμπα στα τέλη της ΥΕΧ κατασκευάζονται ισχυρά άνθηρα, που είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιδωτή οργάνωση του οικισμού. Στην κορυφή της τούμπας δεσπόζει το κτίριο Α, στο οποίο εντοπίστηκαν μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι, αλλά και χώροι προορισμένοι για καθημερινή διαβίωση. Πιροφανώς, αποτελούσε τη βάση της ηγετικής ομάδας της Ίούμπας, η οποία ήταν υπεύθυνη για την κατασκευή των ανδέρων και, ενδεχομένως, της οργάνωσης της παραγωγής.

Τέλος, στον Καστανά αξίζει να σημειώσουμε ότι στην ΥΕΧ στο στρώμα 12 αποκαλύφθηκε ένα κτίριο, το οποίο παρουσιάζει σαφή χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής παράδοσης, του οποίου ο ρόλος, όμως, δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί με ακρίβεια.

Η μετάβαση στην ΠΕΣ φαίνεται ότι δεν σηματοδοτεί ραγδαίες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στο χώρο της Κ. Μακεδονίας, όπως συμβαίνει στη Νότια Ελλάδα, ώστε να αλλάξει ο χαρακτήρας της οργάνωσης των οικιστικών συνόλων. Μόνο στον Καστανά έχουν διαγνωστεί κάποιες ενδείξεις διαφοροποίησης, που έχουν να κάνουν με την απουσία στοιχείων μυκηναϊκής επίδρασης στις φάσεις της ΠΕΣ.

Η συνέχιση και εντατικοποίηση των ερευνών, αλλά και η δημοσίευση ολοκληρωμένων συνθετικών μελετών, που να επεξεργάζονται τα ζητήματα της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, είναι απαραίτητη, προκειμένου να σχηματίσουμε μία ολοκληρωμένη άποψη τόσο για κάθε μία από τις τρεις θέσεις, όσο και για την ανασύνθεση της οργάνωσης του χώρου στη Κ. Μακεδονία στα τέλη της Έποχής του Χαλκού και στις αρχές της Έποχής του Σιδήρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνώστου, Ι.- Κυριάκου, Δ. – Κυριατζή, Ε. – Vargas, Α., 1993. Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1990. Οι Εργασίες στην Πλαγιά της Τούμπας, *AEMΘ* 4, 1990 (1993), 277-288.
- Ανδρέου, Σ. – Κωτσάκης, Κ., 1987. Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης, στο *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 57-88, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Ανδρέου, Σ. – Κωτσάκης, Κ., 1994. Η ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης το 1991, *AEMΘ* 5, 1991 (1994), 209-220.
- Ανδρέου, Σ. – Κωτσάκης, Κ., 1995. Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1992, *AEMΘ* 6, 1992 (1995), 259-272.
- Ανδρέου, Σ. – Κωτσάκης, Κ., 1997. Η προϊστορική Τούμπα της Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα, *AEMΘ* 10, 1996 (1997), 369-387.
- Ανδρέου, Σ. – Κωτσάκης, Κ., 1999. «Μυκηναϊκή παρουσία;», «Μυκηναϊκή περιφέρεια;»: Η Τούμπα Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής Χαλκού στη Μακεδονία, στο *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου*, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994, 107-116, Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Andreou, S., Fotiadis, M. and Kotsakis, K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, (1996), 537 – 597.
- Ανδρόνικος, Μ., 1993. *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Aslanis, I., 1985. *Kastanas. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 4, Berlin: Spiess.
- Balandier, G., 1990. *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Becker, C., 1986. *Kastanas: Die Tierknochenfunde*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 5, Berlin: Spiess.
- Binford, L., 1983. *In Pursuit of the Past. Decoding the Archeological Record*, London: Thames and Hudson.
- Γραμμένος, Δ., 1996. Μακεδονία – Θράκη, στο Παπαθανασόπουλος, Γ.(επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 41-45, Αθήνα: Ίδρυμα Ι. Γουλανδρή.

- Γραμμένος, Δ. - Μπέσιος, Μ., & Κώτσος, Σ., 1997. *Από τους Προϊστορικούς οικισμούς της Κ. Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη: Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Γραμμένος, Δ., 1999. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία με βάση τις νεότερες επιφανειακές έρευνες, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994, 99-102, Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Clarke, D. L., 1977. Spatial Information in Archaeology, στο Clarke, D. L.(ed.), *Spatial Archaeology*, 1-29, London: Academic Press.
- Clastres, P., 1992. *Η Κοινωνία ενάντια στο Κράτος*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Δημητρίου, Σ., 1996. *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου. IV Αρχές της Κοινωνικής Οργάνωσης*, Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη.
- Eco, U., 1992. *Πολιτιστικά Κοιτάσματα*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Παρατηρητής.
- Fotiadis, M., 1985. *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence. Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 B.C.*, Ph. D., Indiana University.
- French, D., H., 1967. *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens: πολυγραφημένο αντίγραφο.
- Gardner, E. A., - Casson, S., 1918-9. Antiquities found in the British zone, *BSA* 23, (1918-9), 10-43.
- Ζιώτα, Χ. - Καλογήρου, Α. - Φωτιάδης, Μ. & Χονδρογιάννη, Α. 1993. Κίτρινη Λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας, *AEMΘ* 4, 1990 (1993), 93-104.
- Hänsel, B., 1989. *Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze – und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: Die Grabung und der Baubefund*, Prähistorische Archäologie in Sudosteuroopa, Band 1, Berlin: Spiess.
- Heurtley, W., 1939. *Prehistoric Macedonia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochstetter, A., 1984. *Kastanas. Die handgemachte Keramik*, Prähistorische Archäologie in Sudosteuroopa, Band 3, Berlin: Spiess.
- Hochstetter, A., 1987. *Kastanas. Die Kleinfunde*, Prähistorische Archäologie in Sudosteuroopa, Band 6, Berlin: Spiess.
- Jones, G., Wardle, K., Halstead P. & Wardle, D., 1986. Crop Storage at Assiros, *Scientific American* 254, (1986), 84-91.
- Jones, G., 1987. Agricultural practice in Greek Prehistory, *BSA* 82, (1987), 115- 123.

- Kokkinidou, D., - Trandalidou, K., 1991. Neolithic and Bronze Age Settlements in Western Macedonia, *BSA* 86, (1991), 93-106.
- Kotsakis, K., 1999. The Past is ours. Images of Greek Macedonia, στο Meskell, L., (ed.), *Archaeology Under Fire*, 44-67, London: Routledge.
- Kroll, H., 1983. *Kastanas: Die Planzefunde*, Prähistorische Archäologie in Sudosteuroopa, Band 2, Berlin: Spiess.
- Κυριατζή, Ε., 1999. Η μελέτη της Τεχνολογίας ως δείκτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Παρατηρήσεις στην κατασκευή της κεραμικής της YEX από την Τούμπα Θεσσαλονίκης, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 585-597, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Κυριατζή, Ε., 2000. *Κεραμική Τεχνολογία και Παραγωγή. Η κεραμική της YEX από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Kus, S., 1982. Matters material and ideal, στο I. Hodder (ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*, 47-62, Cambridge: Cambridge University Press.
- Κωτσάκης, Κ. - Ανδρέου, Σ., 1988. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την οργάνωση του χώρου στην προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 1, 1987 (1988), 223-234.
- Κωτσάκης, Κ., 1990. Το πρόγραμμα της εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος 1987, *Εγνατία* 2 (1990), 175-186.
- Κωτσάκης, Κ. - Ανδρέου, Σ., 1992. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στις αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 3, 1989 (1992), 201-214.
- Κωτσάκης, Κ., - Ανδρέου, Σ. 1997. Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης 1993, *AEMΘ* 7, 1993 (1997), 279-286.
- Μαζαράκης Αινιάν, Α., 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.
- Mylonas, G., 1929. *Excavations at Olynthus. I. The Neolithic Settlement*, Baltimore.
- Νικολαΐδου, Σ., 1993. *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Parker Pearson, M. – Ritchards, C., 1994. Ordering the world: perceptions of architecture, space and time, στο Parker Pearson, M. – Ritchards, C (eds.),

- Architecture and Order: Approaches to Social Space*, 1-37, London: Routledge.
- Rey, L., 1917-1919. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, *BCH* 41, (1917-1919).
- Ruipérez, M. S.- Melena, J.L., 1996. *Οι Μυκηναϊοί Έλληνες*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα.
- Tilley, C., 1982. Social formation, social structures and social change, στο I. Hodder (ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*, 26-38, Cambridge: Cambridge University Press.
- Touchais, G., 1977. Chronique des fouilles en 1976, *BCH* 101 (1977), 602-606.
- Touchais, G., 1978. Chronique des fouilles en 1977, *BCH* 121 (1978), 714-5.
- Τρανταλίδου, Κ., 1993. Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες της Φλώρινας και του Αμυνταίου (Δυτ. Μακεδονία), *Αρχαία Μακεδονία III*, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 10-15 Οκτωβρίου 1989, 1593-1622, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Wace, A., J. B., 1913-14. The mounds of Macedonia, *BSA* 20, (1913-14), 123-132.
- Wardle, K. A., 1980. Excavations at Assiros, 1975-9, *BSA* 75 (1980), 229-267.
- Wardle, K. A., 1983. Assiros, a Macedonian settlement of the Late Bronze and Early Iron Age, *Αρχαία Μακεδονία III*, 391-308, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Wardle, K. A., 1987. Excavations at Assiros Toumba 1986. A preliminary report, *BSA* 82, 1986 (1987), 313-329.
- Wardle, K. A., 1988. Excavations at Assiros Toumba 1987. A preliminary report, *BSA* 83, 1987(1988), 375-387.
- Wardle, K. A., 1989. Excavations at Assiros Toumba 1988. A preliminary report, *BSA* 84, 1988 (1989), 447-463.
- Wardle, K. A., 1997. Change or Continuity: Assiros toumba at the transition from Bronze to Iron Age, *AEMΘ* 10, 1996 (1997), 443-460.
- Φωτιάδης, Μ., 1988. Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα, *AEMΘ* 1, 1987 (1988), 51-62.
- Φωτιάδης Μ., 1991. Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988, *AEMΘ* 2, 1988 (1991), 41-54.

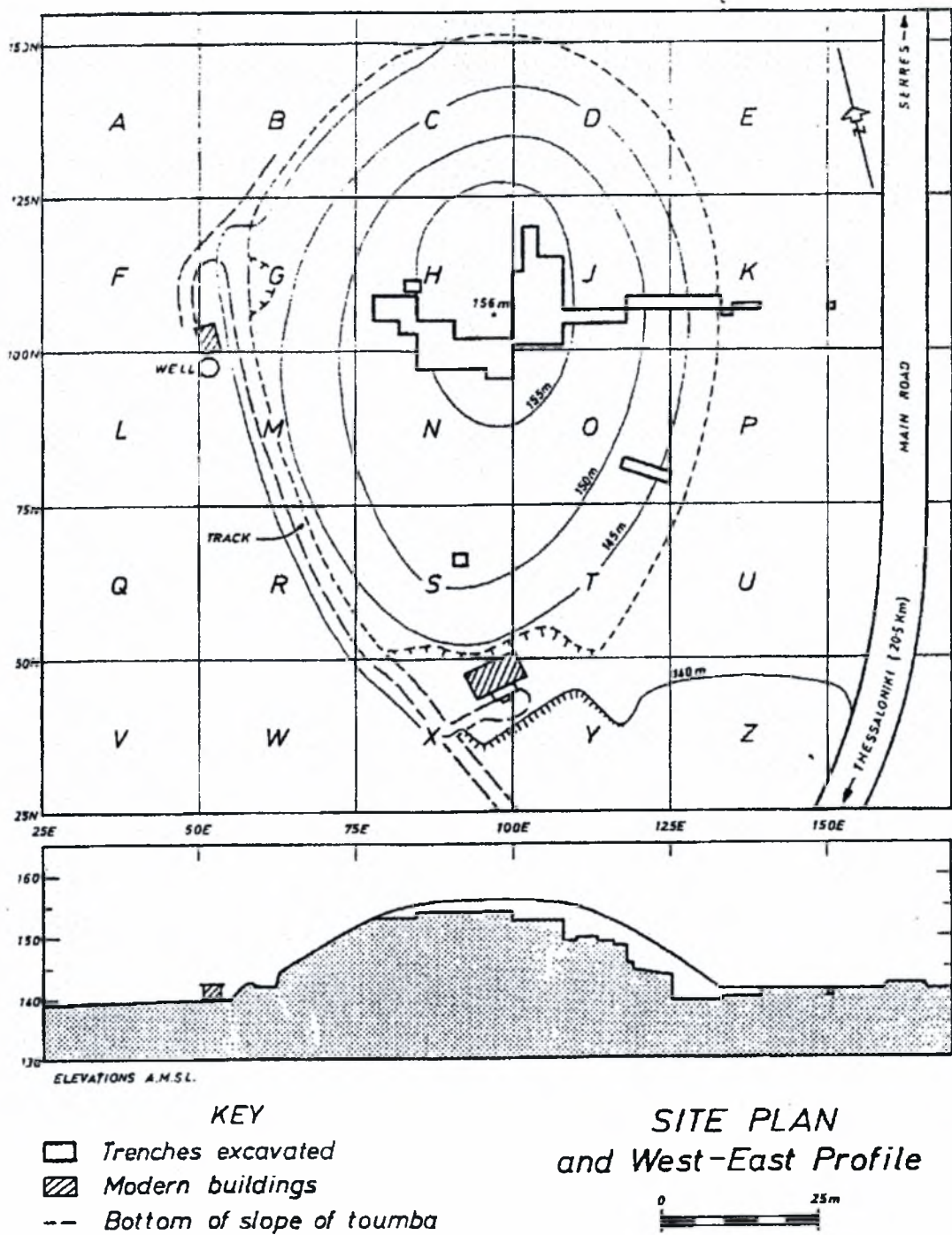
Χουρμουζιάδης, Γ., 1988. Η ανασκαφή της Τούμπας (1984-1987), *ΑΕΜΘ* 1, 1987 (1988), 219-222.

Χουρμουζιάδης, Γ., 1993. Η Τούμπα και ο «Ασιατικός τρόπος παραγωγής», *ΑΕΜΘ* 4, 1990 (1993), 269-276.

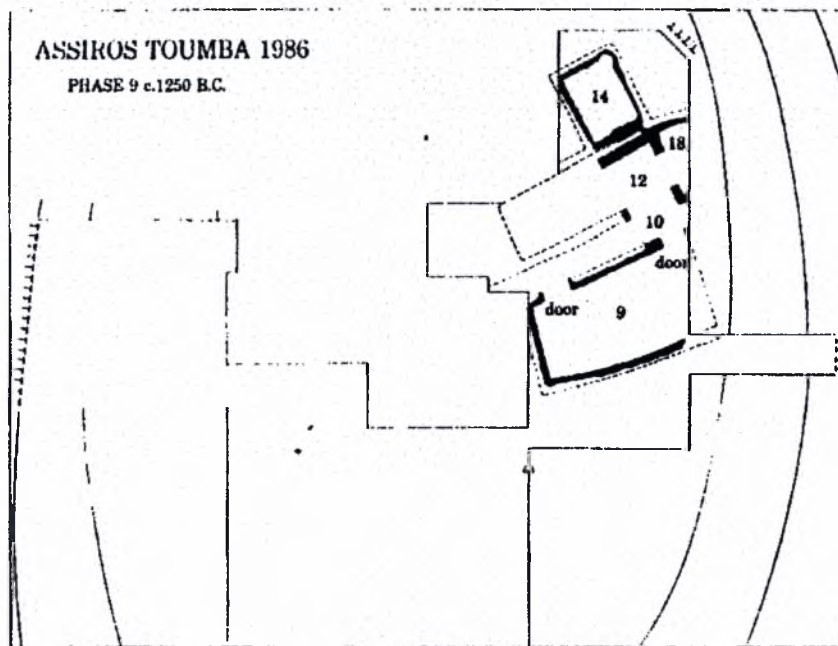
Ηλεκτρονικές Διευθύνσεις:

- <http://rotonda.hist.auth.gr>

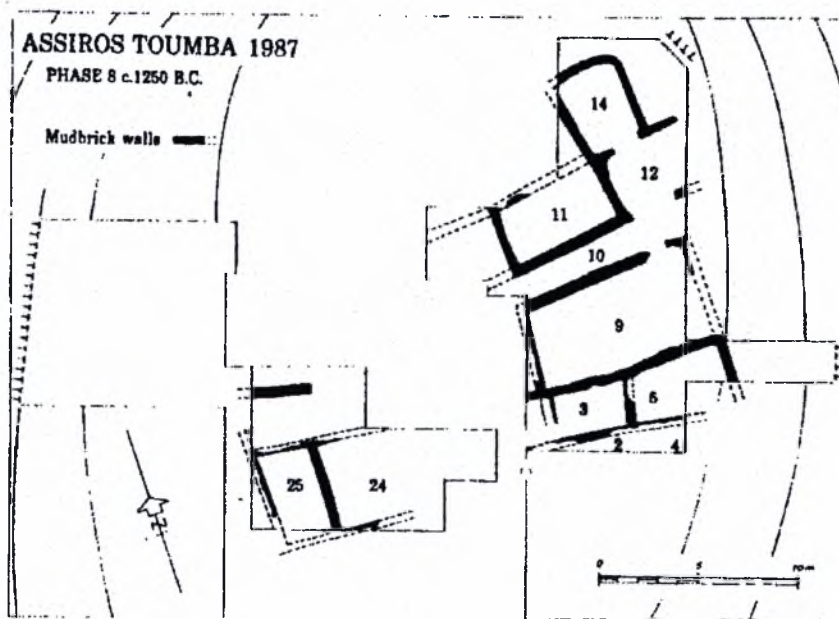
EIKONEΣ

Εικ. 1
 Τοπογραφικός χάρτης της Ασσήρου
 (Wardle 1980:εικ. 2)

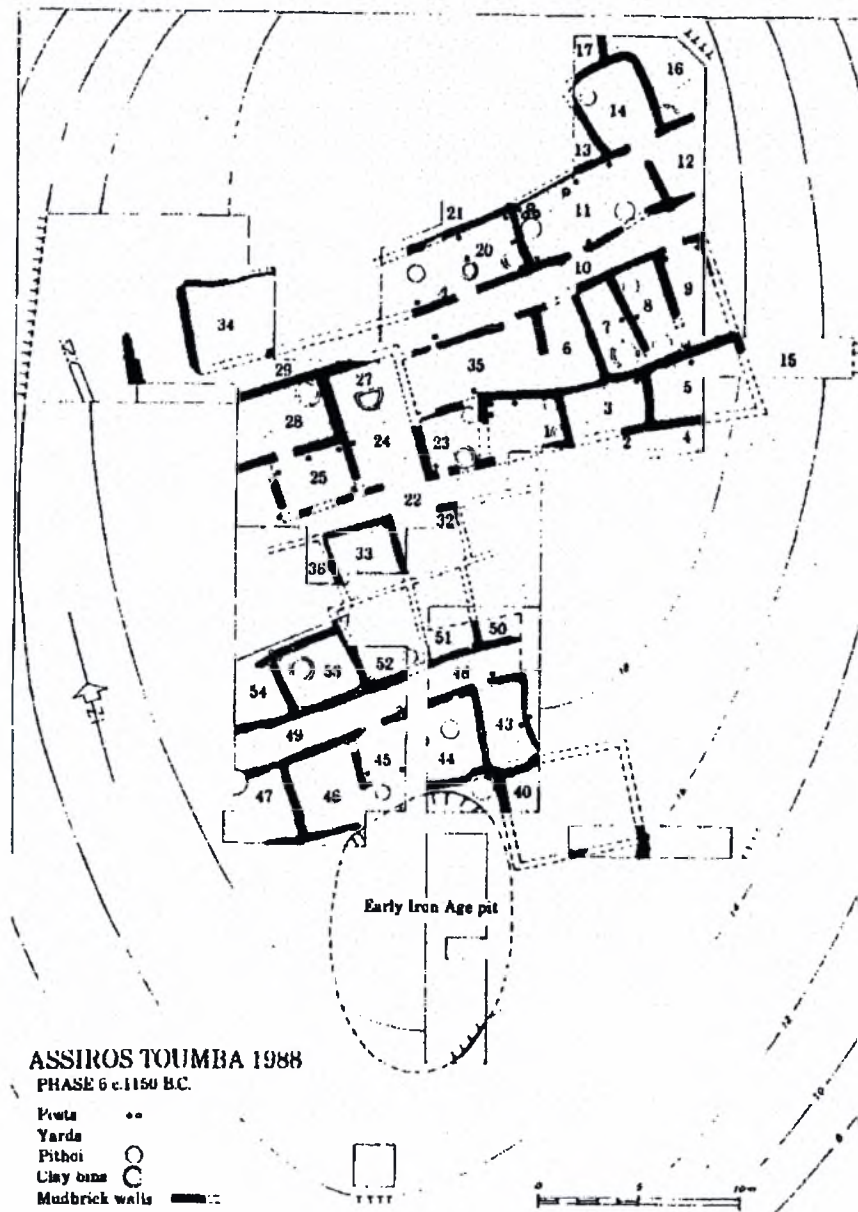

Εικ. 2
Άσσηρος, κάτωη Φάσης 9 (1300- 1250 π.Χ.)
(Wardle1987:εικ. 7)

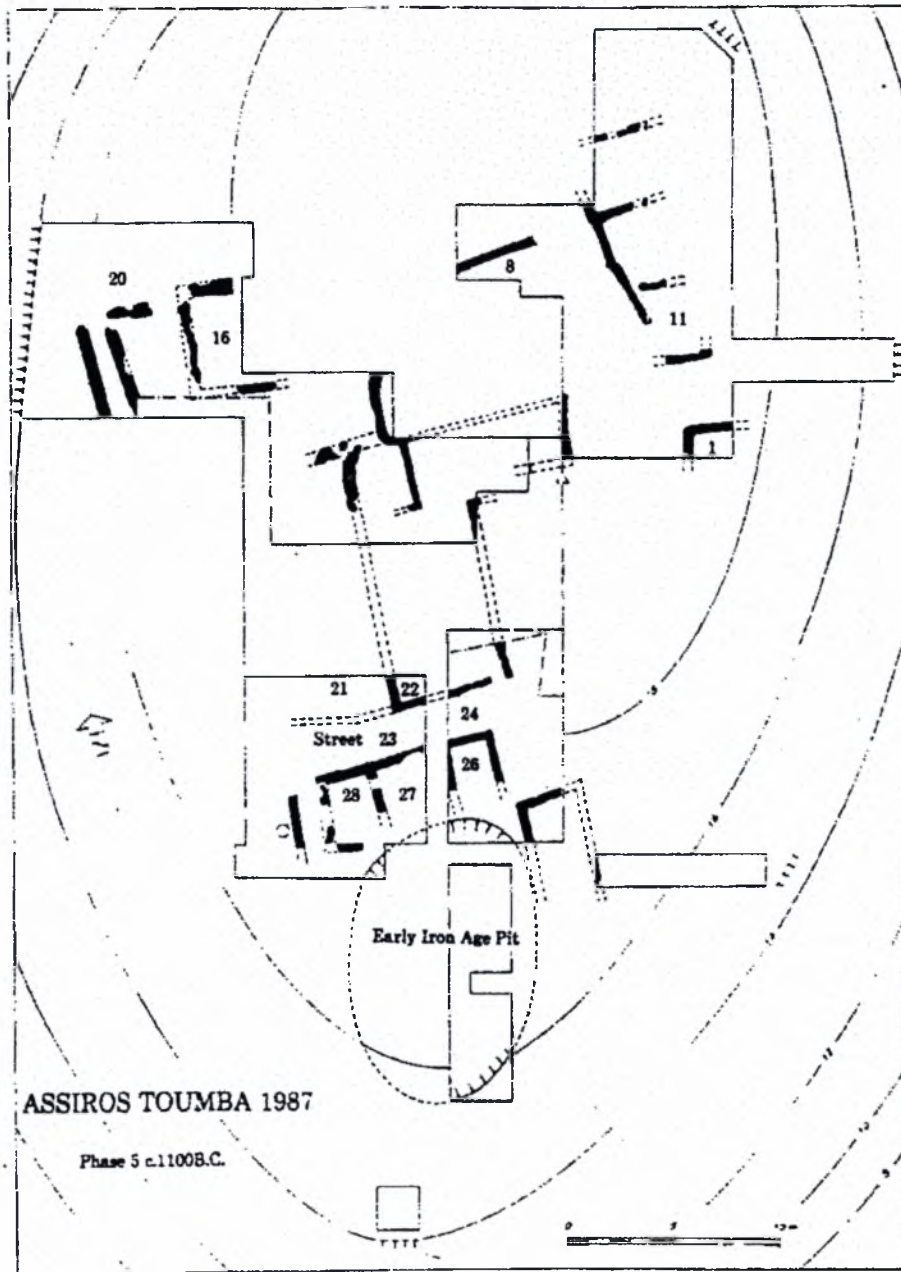

Εικ. 3
Άσσηρος, κάτωη Φάσης 8 (1250- 1200 π.Χ.)
(Wardle 1988: εικ.5)

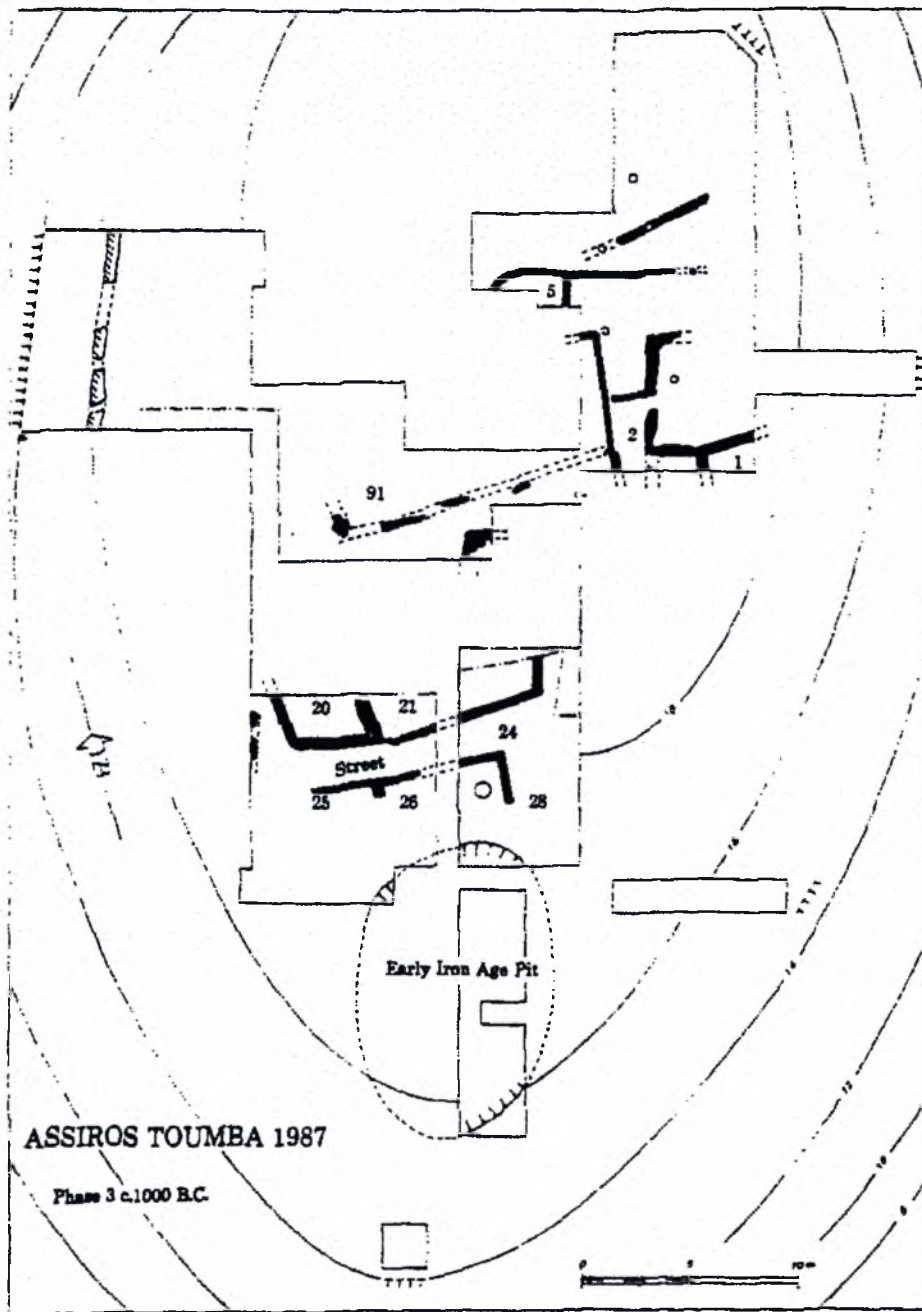

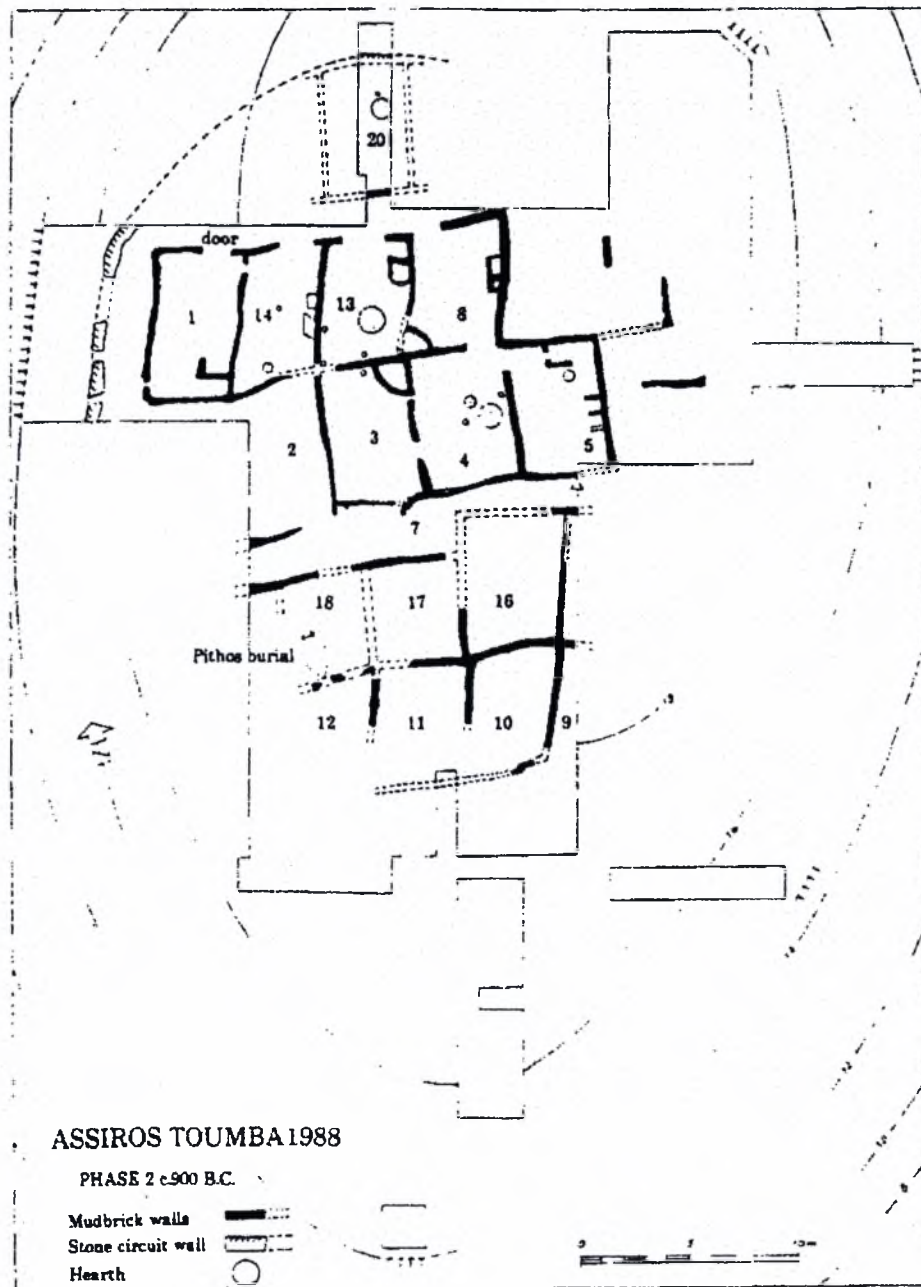
Εικ. 4
Άσσηρος, κάτοψη της Φάσης 6 (1150- 1100 π.Χ)
(Wardle 1989: εικ. 2)

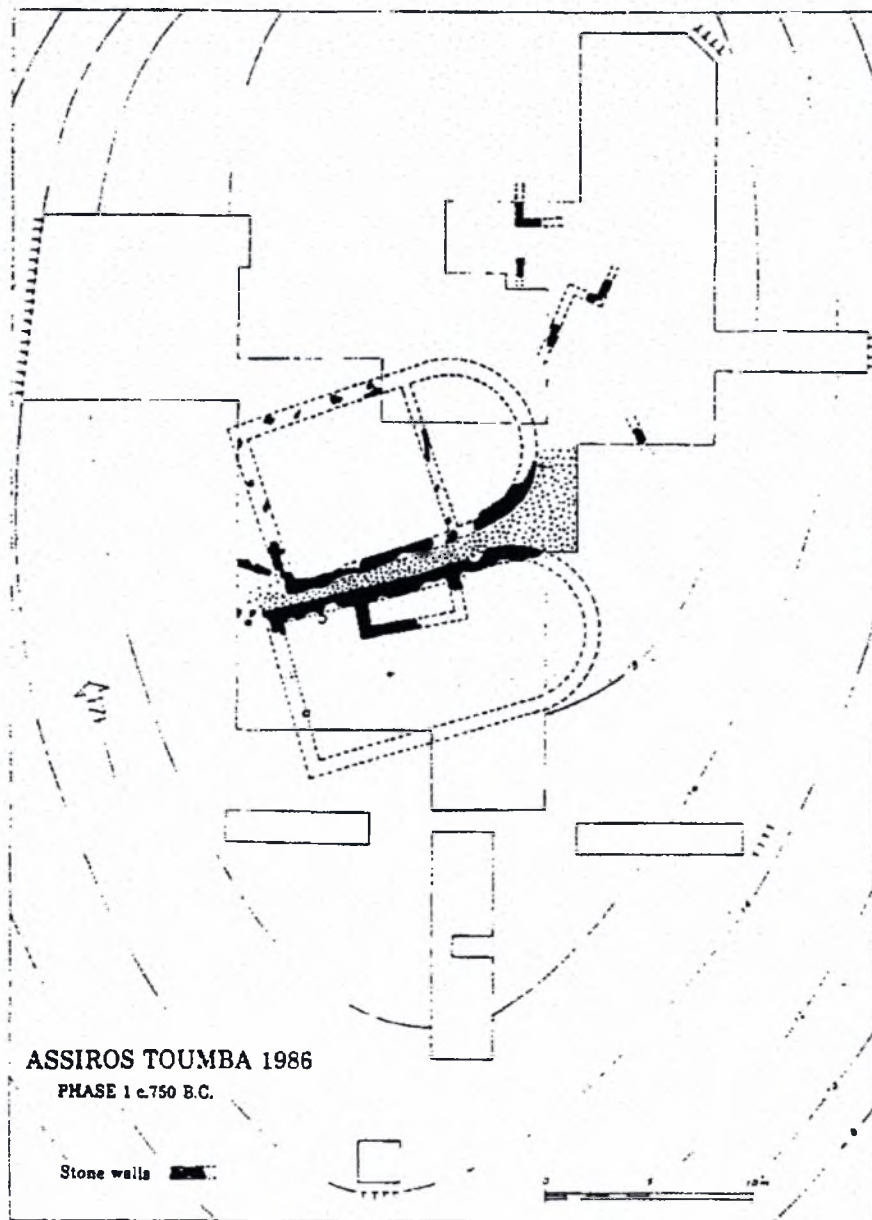
Εικ. 5
Άσσηρος, κάτοψη της Φάσης 5 (1100 1050 π.Χ.)
(Wardle 1988: εικ.3)

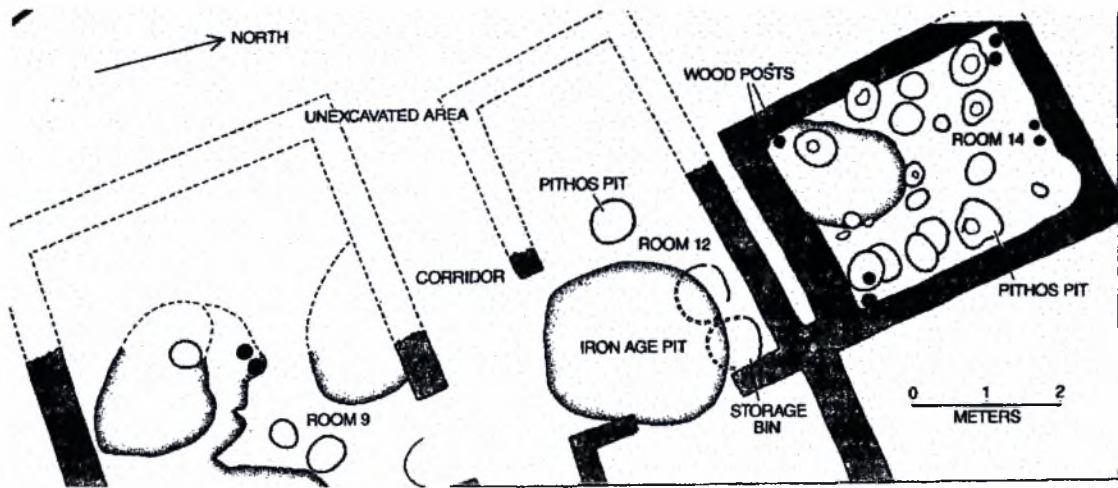
Εικ. 6
Άσσηρος, κάτοψη της Φάσης 3 (1000- 950 π.Χ.)
(Wardle 1988:εικ.2)

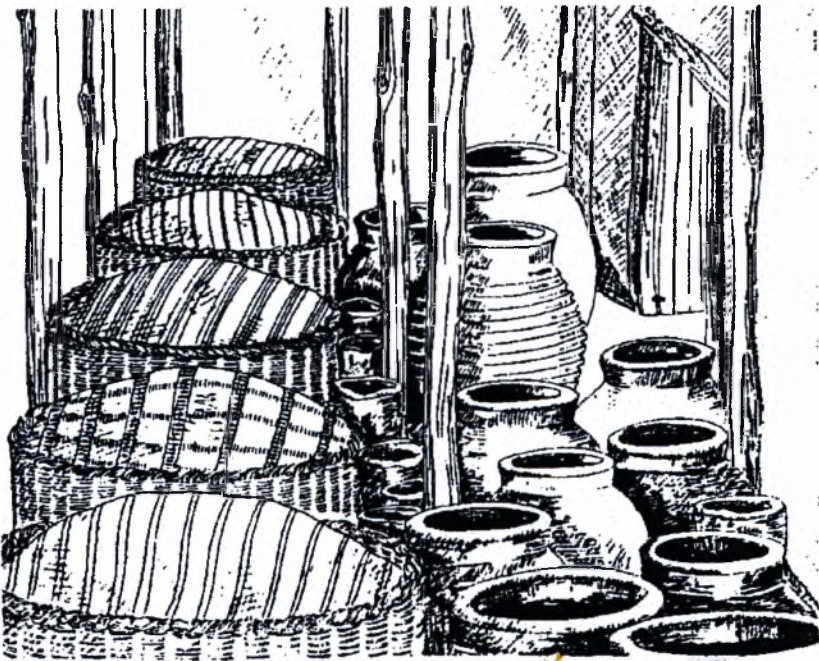
Εικ. 7
Άσσηρος, κάτοψη Φάσης 2 (950- 900 π. Χ.)
(Wardle 1989: εικ.1)

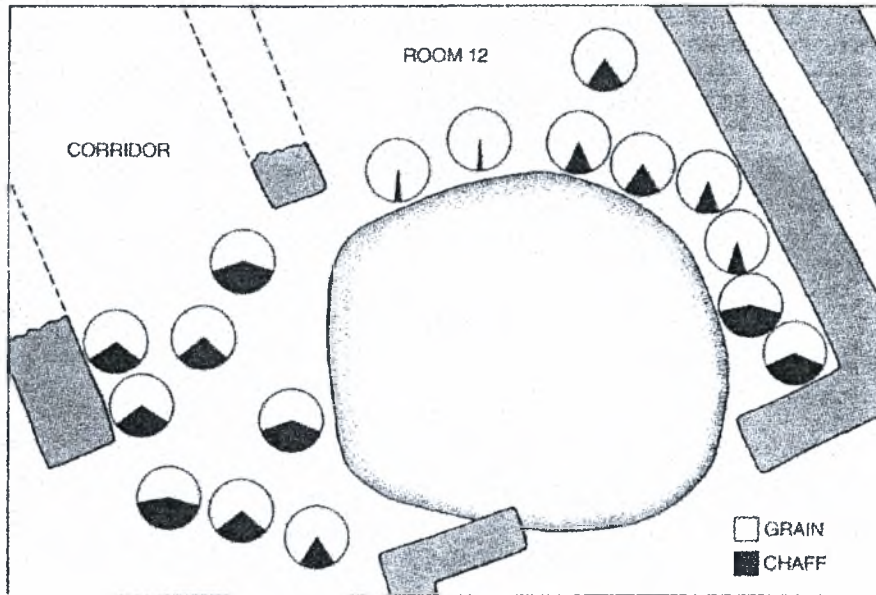
Εικ. 8
Άσσηρος Φάση 1 (800- 750 π.Χ.)
(Wardle 1987: εικ.1)

Εικ. 9
Άσσηρος, κάτοψη των σιταποθηκών (Δωμάτια 9, 12 και 14) της Φάσης 9
(Jones et al. 1986: 87)

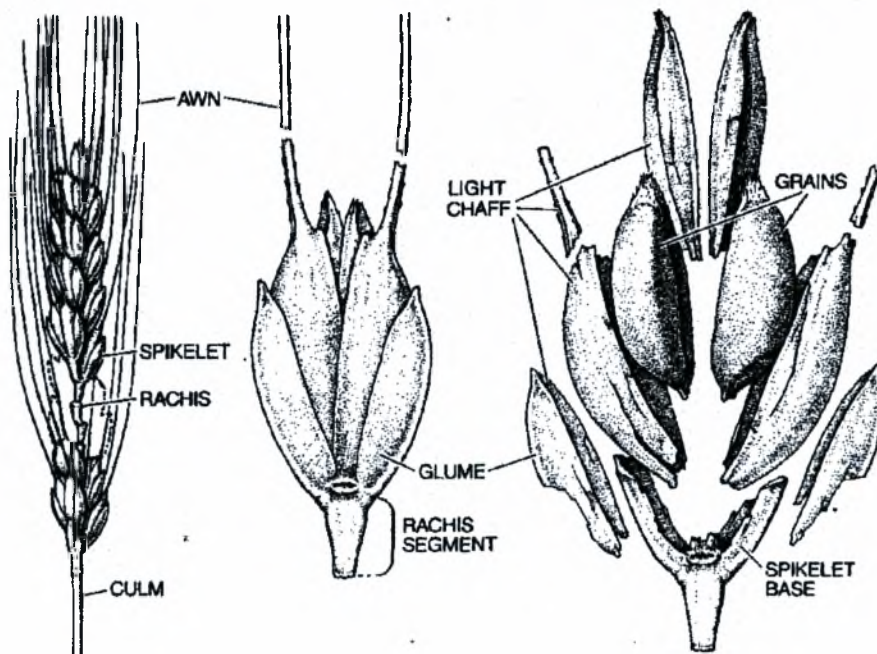

Εικ.10
Άσσηρος. Αναπαράσταση των σιταποθηκών της Φάσης 9
(Wardle 1987: εικ.8b)

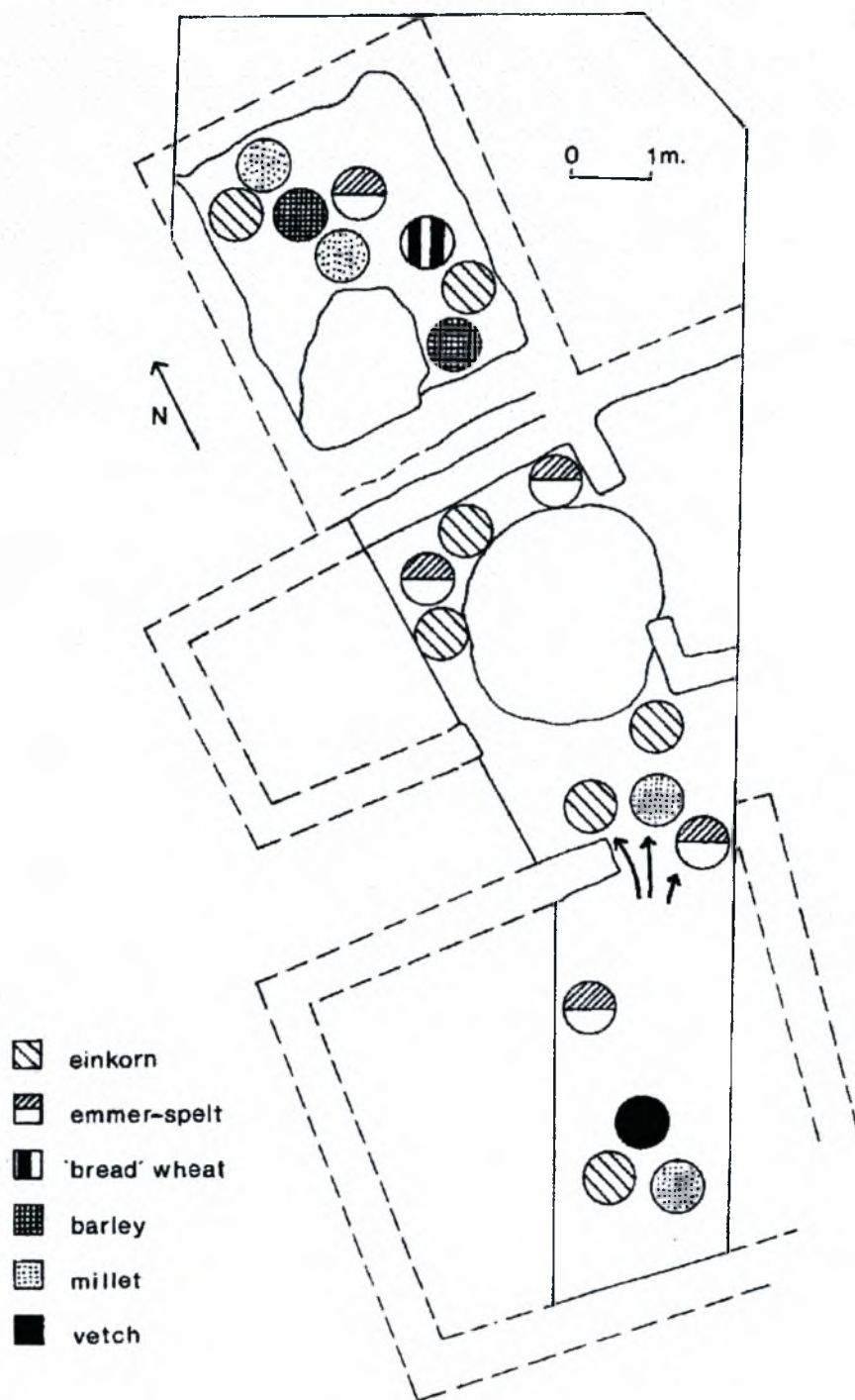
Εκ. 11

Άσπυρος. Το ποσοστό παρουσίας φλοιού στις συγκεντρώσεις των σιτηρών στις
σιταποθήκες της Φάσης 9.
(Jones et al. 1986: 90)

Εκ. 12

Ο μίσχος των σιτηρών
(Jones et al. 1986: 90)

Εικ. 13

Άσσηρος. Η κατανομή των αποθηκευμένων ειδών στις σιταποθήκες της Φάσης 9.
(Jones 1987: εικ. 2)

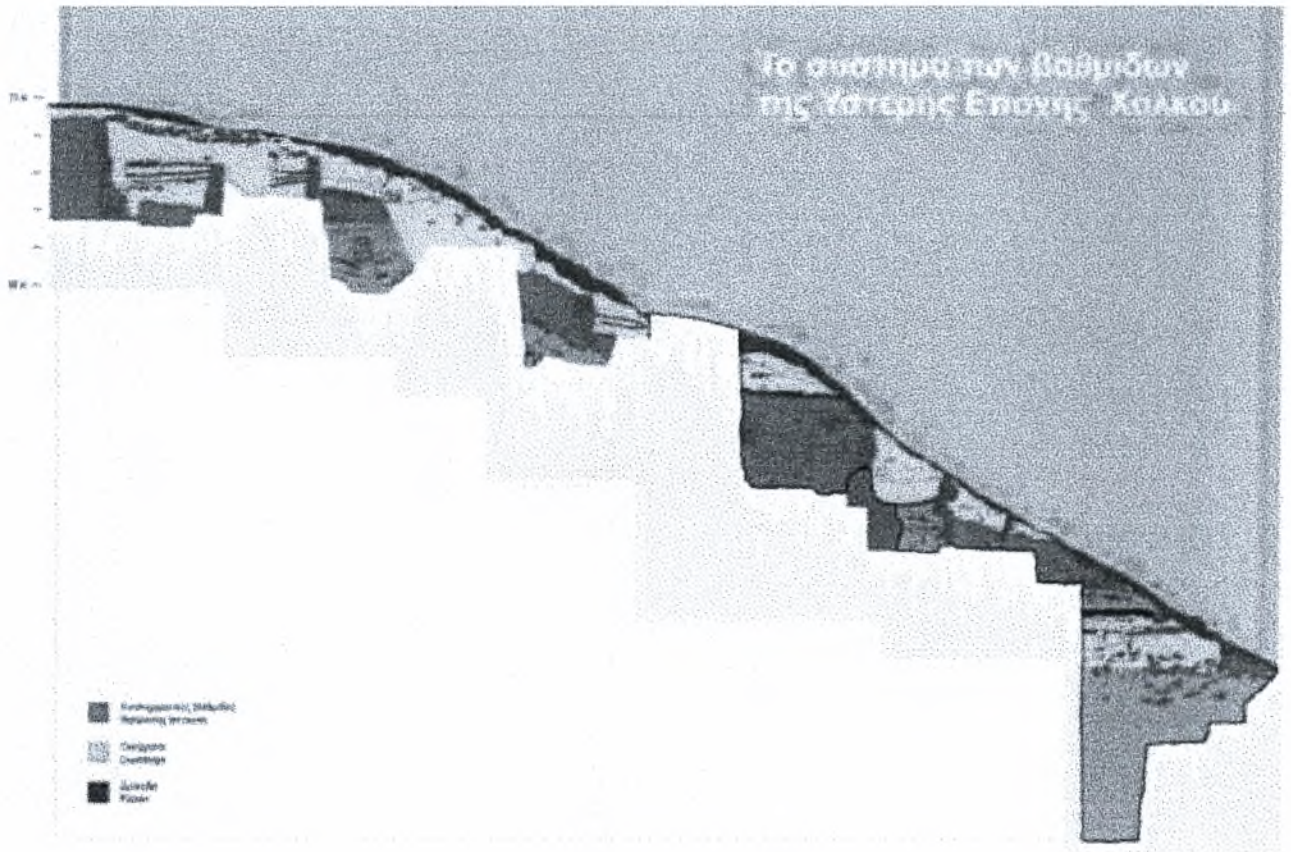

Εικ. 14

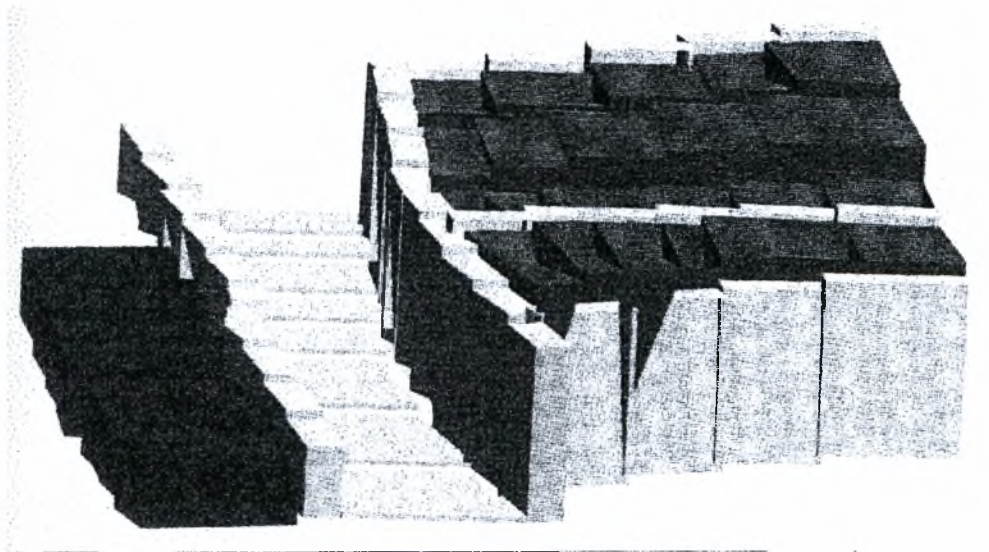
Χάρτης της Κεντρικής Μακεδονίας με τις θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού
(Κωτσάκης- Ανδρέου 1988: σχ. 2)

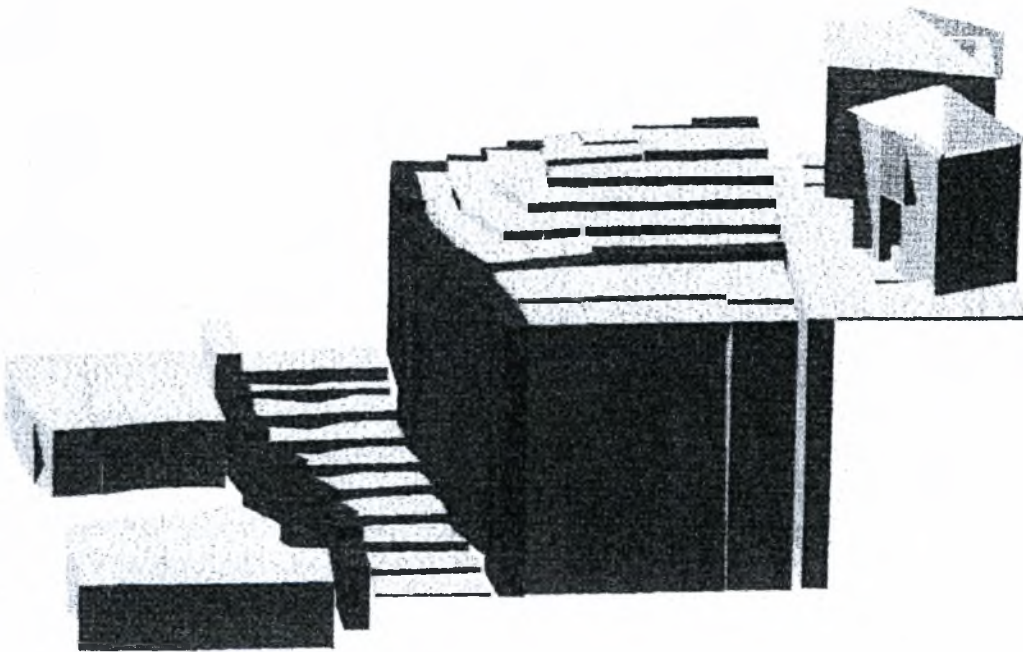
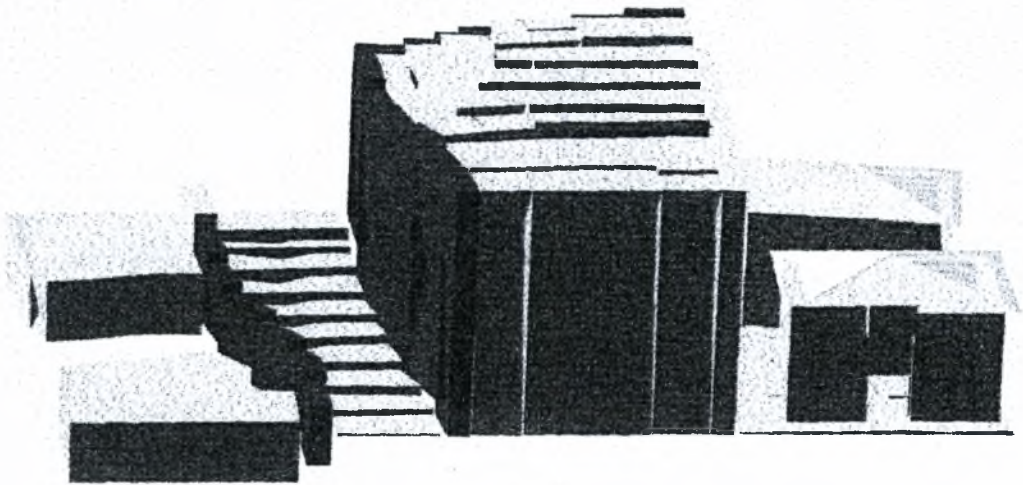
Εικ. 15
Αεροφωτογραφία της Τούμπας Θεσσαλονίκης
(Κωτσάκης - Ανδρέου 1988: εικ. 1)

Εικ. 16α
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Το σύστημα των βαθμίδων της YEX
(<http://rotonda.hist.auth.gr>)

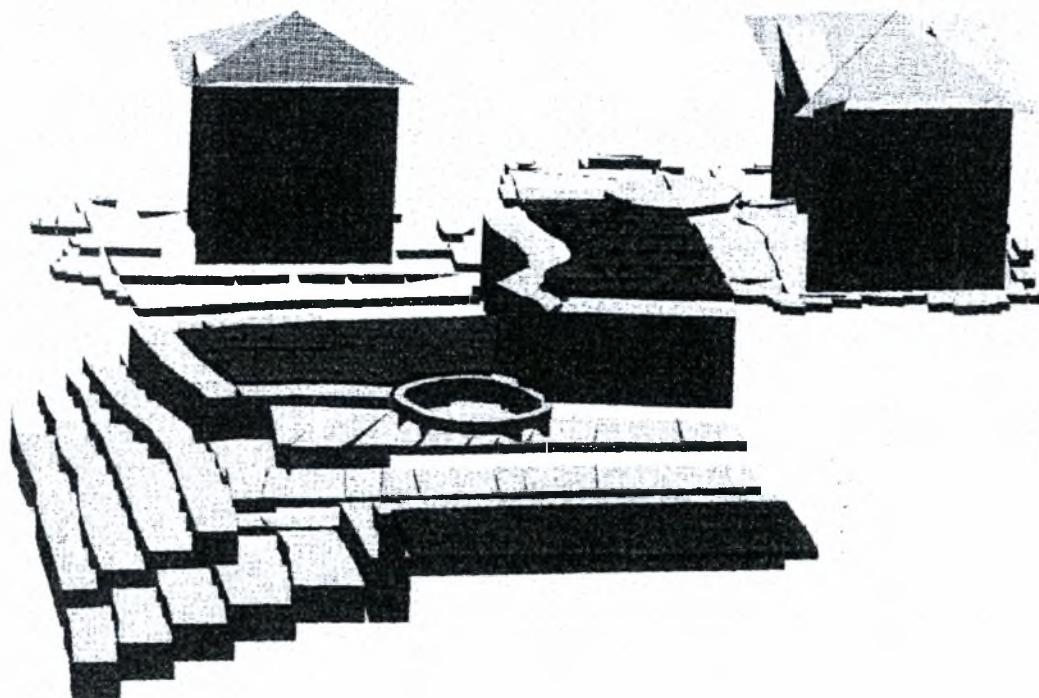

Εικ. 16β
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Αναπαράσταση των αρχιτεκτονικών κατασκευών στην πλαγιά της τούμπας (Φάση III)
(Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: σχ. 6)

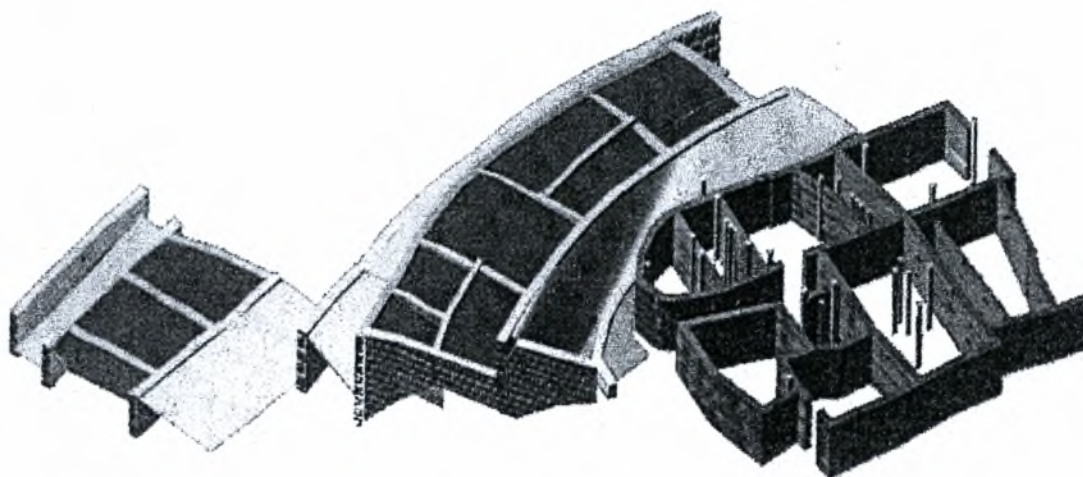

Εικ. 17

Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η πιθανή σχέση των αρχιτεκτονικών κατασκευών της πλαγιάς με τα οικήματα του οικισμού κατά τη Φάση IV (Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: σχ. 8,9)

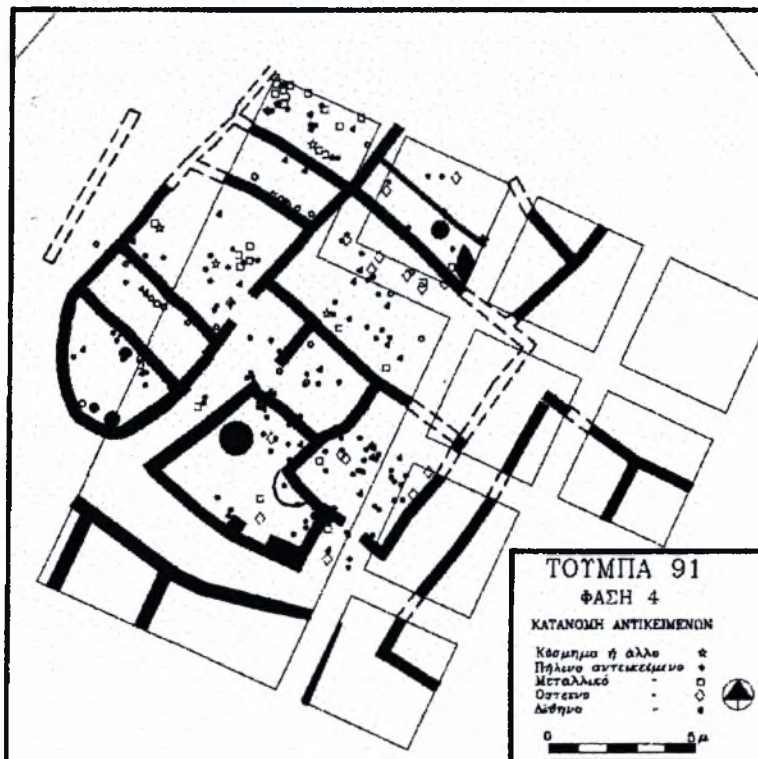

Εικ. 18
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Αναπαράσταση των κατασκευών της Φάσης V στην πλαγιά
της τούμπας
(Κωτσάκης – Ανδρέου 1992: σχ. 11)

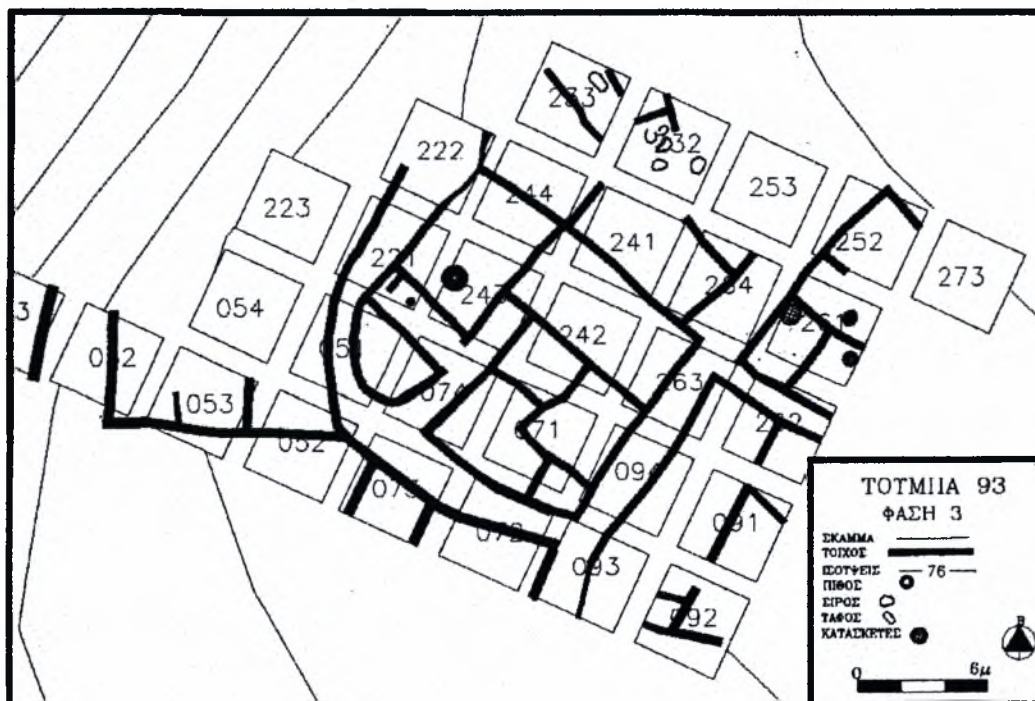

Εικ. 19
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Αναπαράσταση της βαθμιδωτής διάταξης των ανδρών στην
πλαγιά της τούμπας.
(Ανδρέου- Κωτσάκης 1999: εικ. 10)

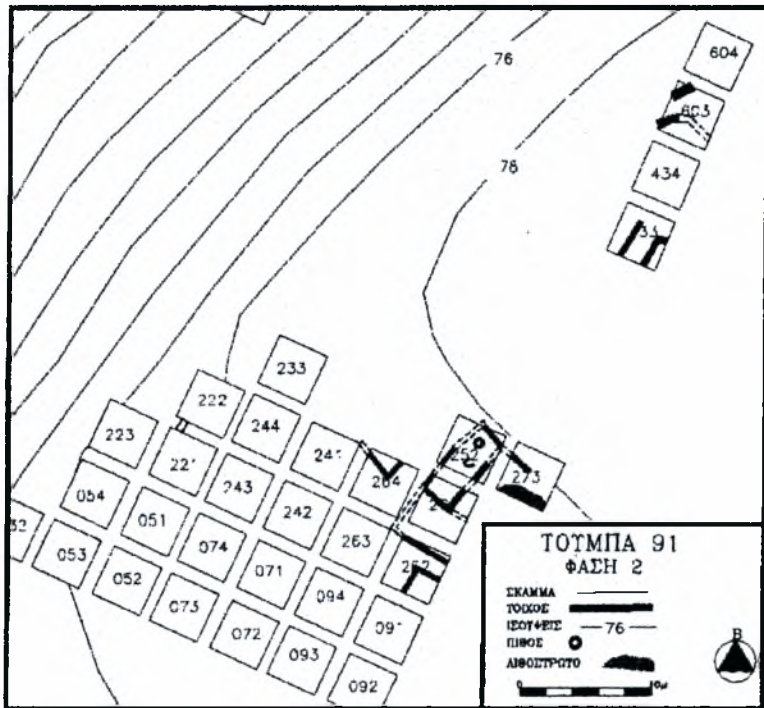

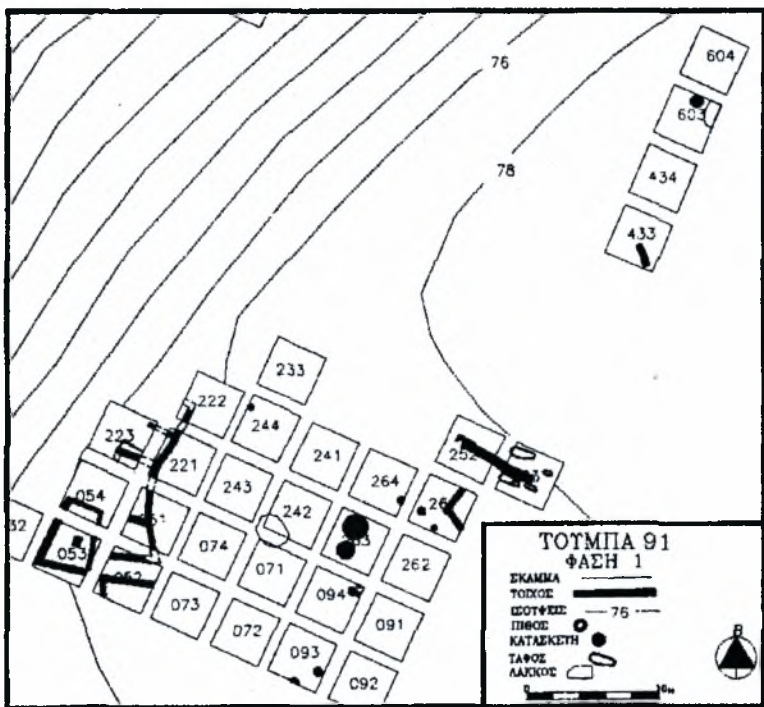
Εικ. 22
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κάτοψη της Φάσης 4.
(Ανδρέου- Κωτσάκης 1994: σχ. 5)

Εικ. 23
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κάτοψη της Φάσης 3
(Ανδρέου- Κωτσάκης 1994: σχ. 2)

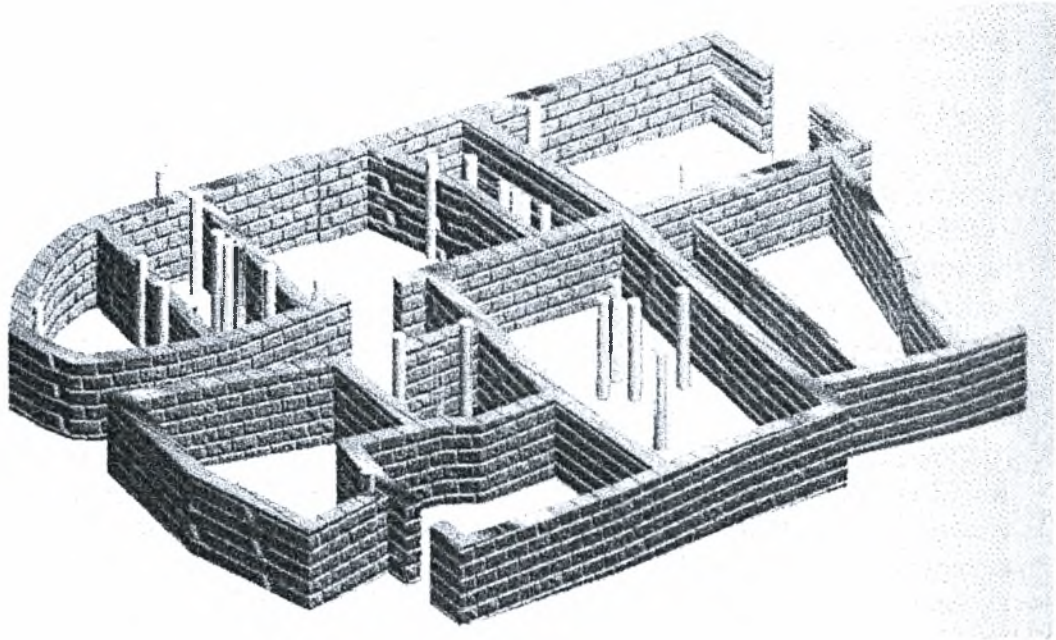

Εικ. 24
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κάτοψη της Φάσης 2
(Ανδρέου- Κοτσάκης 1994: σχ. 3)

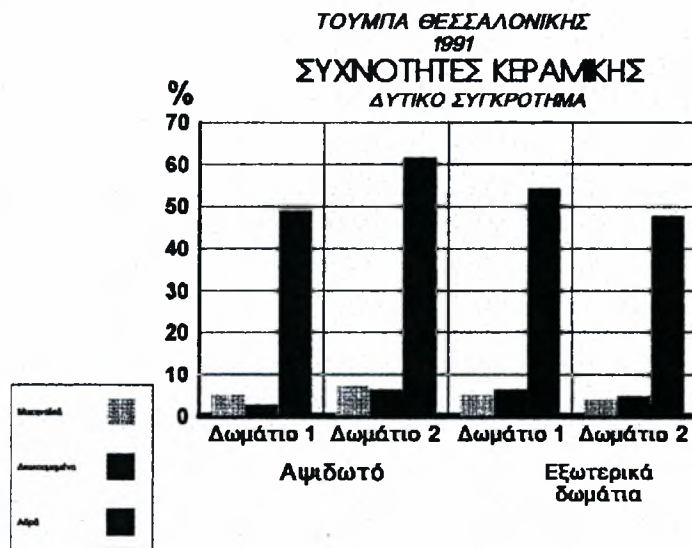
Εικ. 25
Τούμπα Θεσσαλονίκης. Η κάτοψη της Φάσης 1.
(Ανδρέου- Κοτσάκης 1994: σχ. 2)

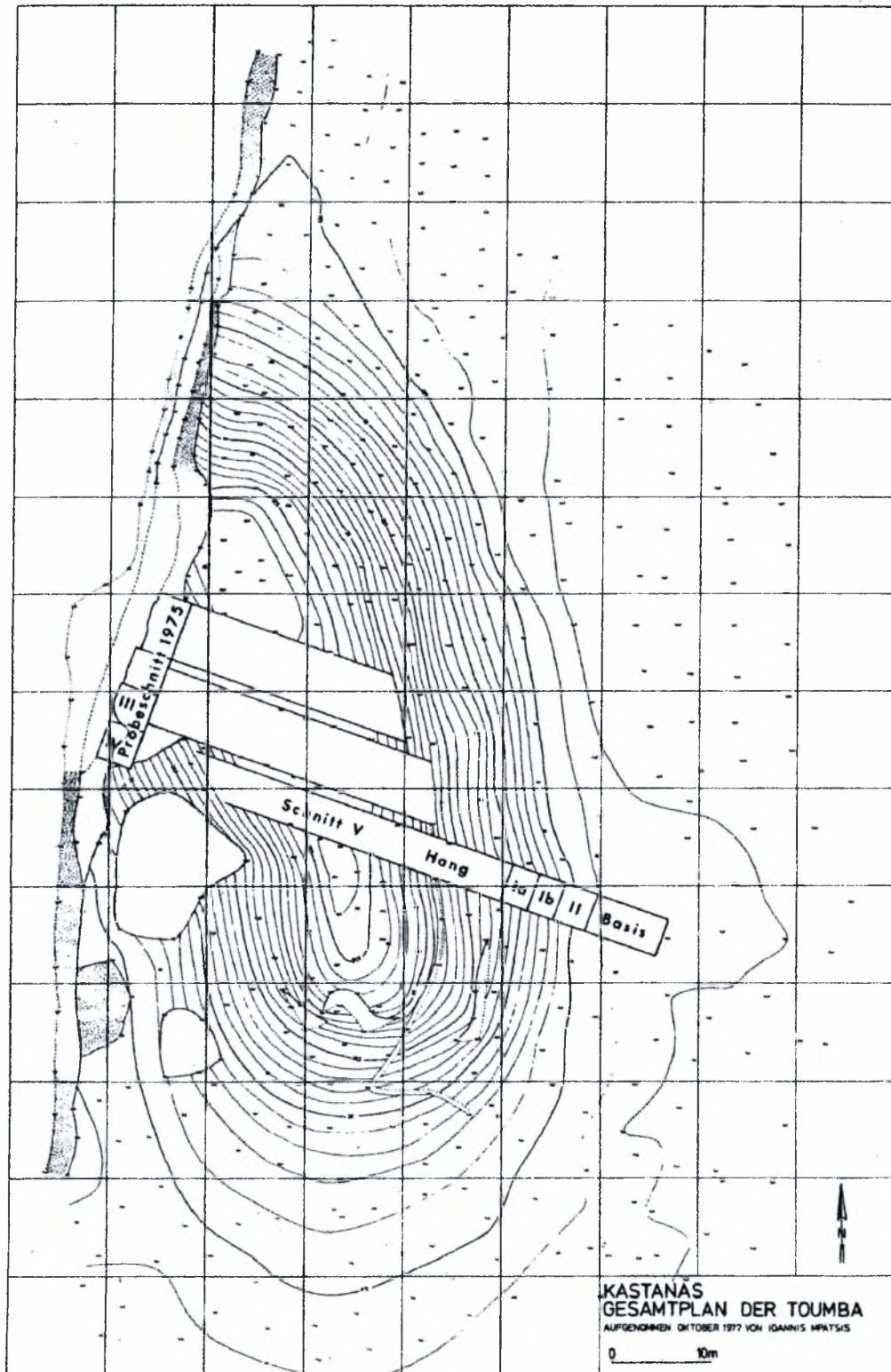
Εικ. 26

Τούμπα Θεσσαλονίκης. Αναπαράσταση του Κτιρίου Α στην κορυφή της τούμπας
(Ανδρέου- Κωτσάκης 1999: εικ. 6)

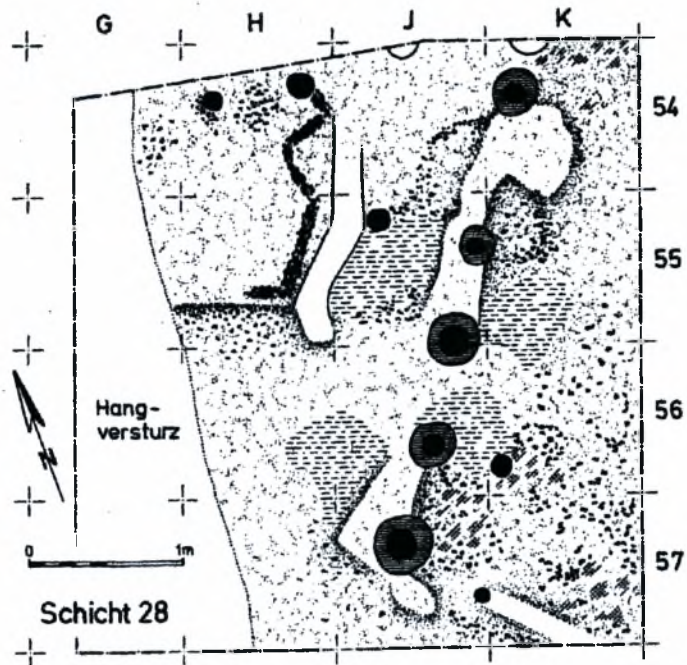

Εικ. 27

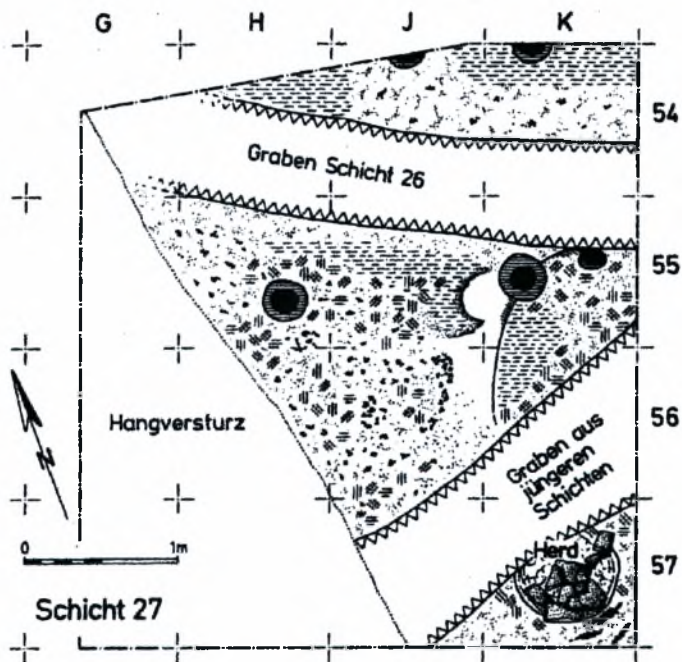
Τούμπα Θεσσαλονίκης, η συχνότητα μυκηναϊκής, διακοσμημένης και αδρής
κεραμικής στους χώρους του κτιρίου Α
(Ανδρέου- Κωτσάκης 1994: Σχ.7)

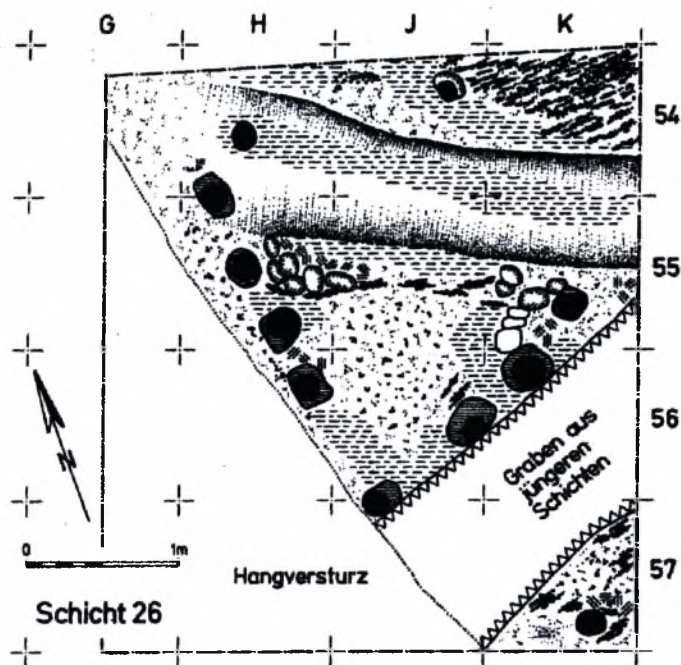
Εικ. 28
Τοπογραφικός χάρτης της τούμπας του Καστανά
(Hochstetter 1987: 20)

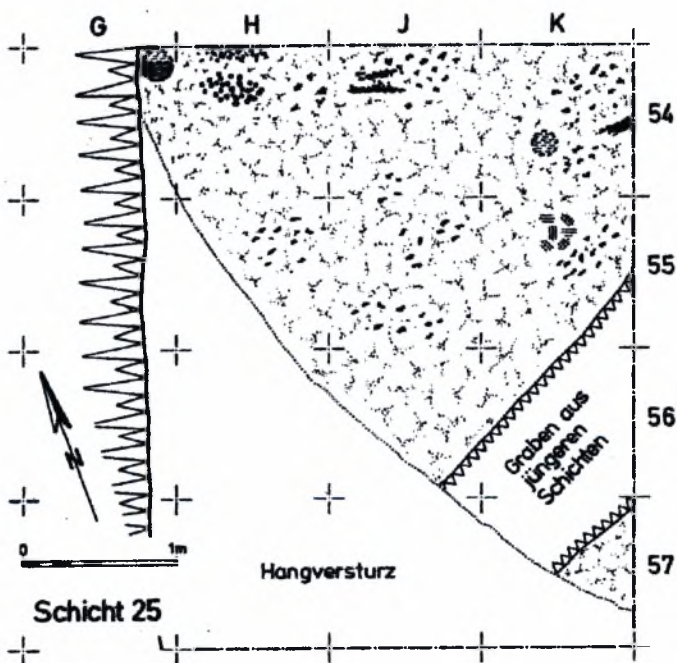
Εικ. 29
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 28
(Hochstetter 1987: Εικ.6)

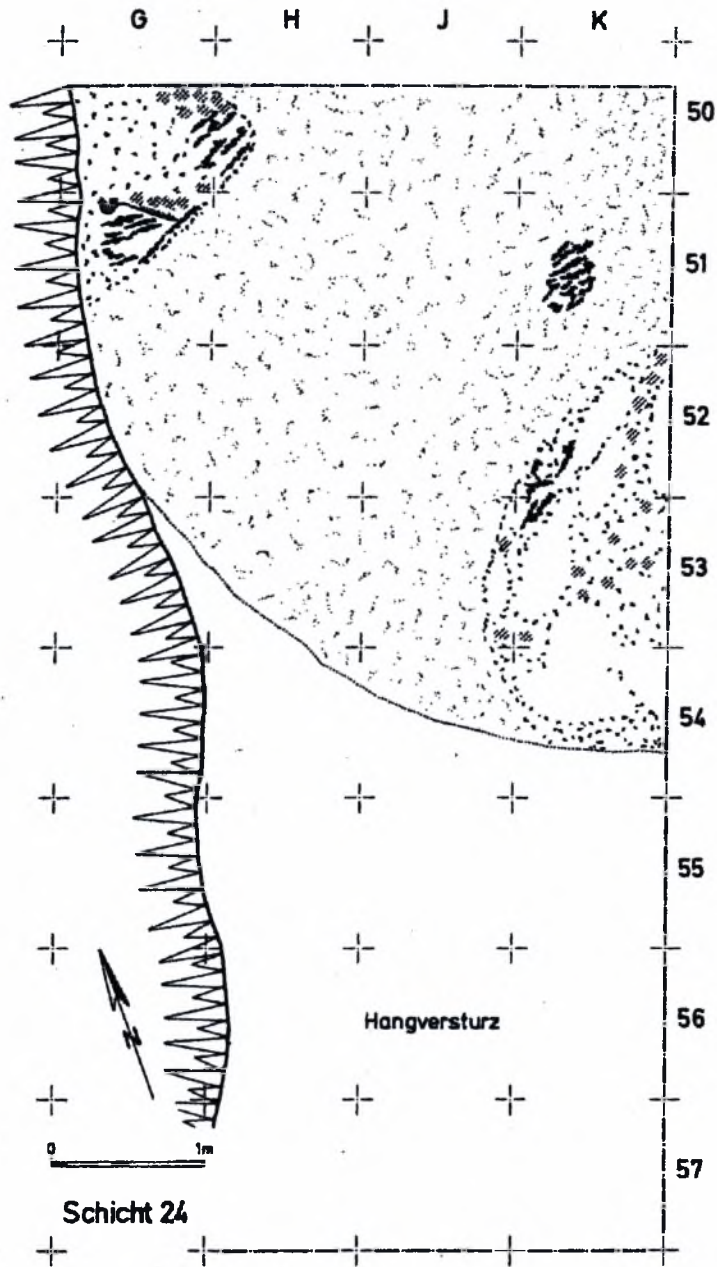
Εικ. 30
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 27
(Hochstetter 1987: Εικ.8)

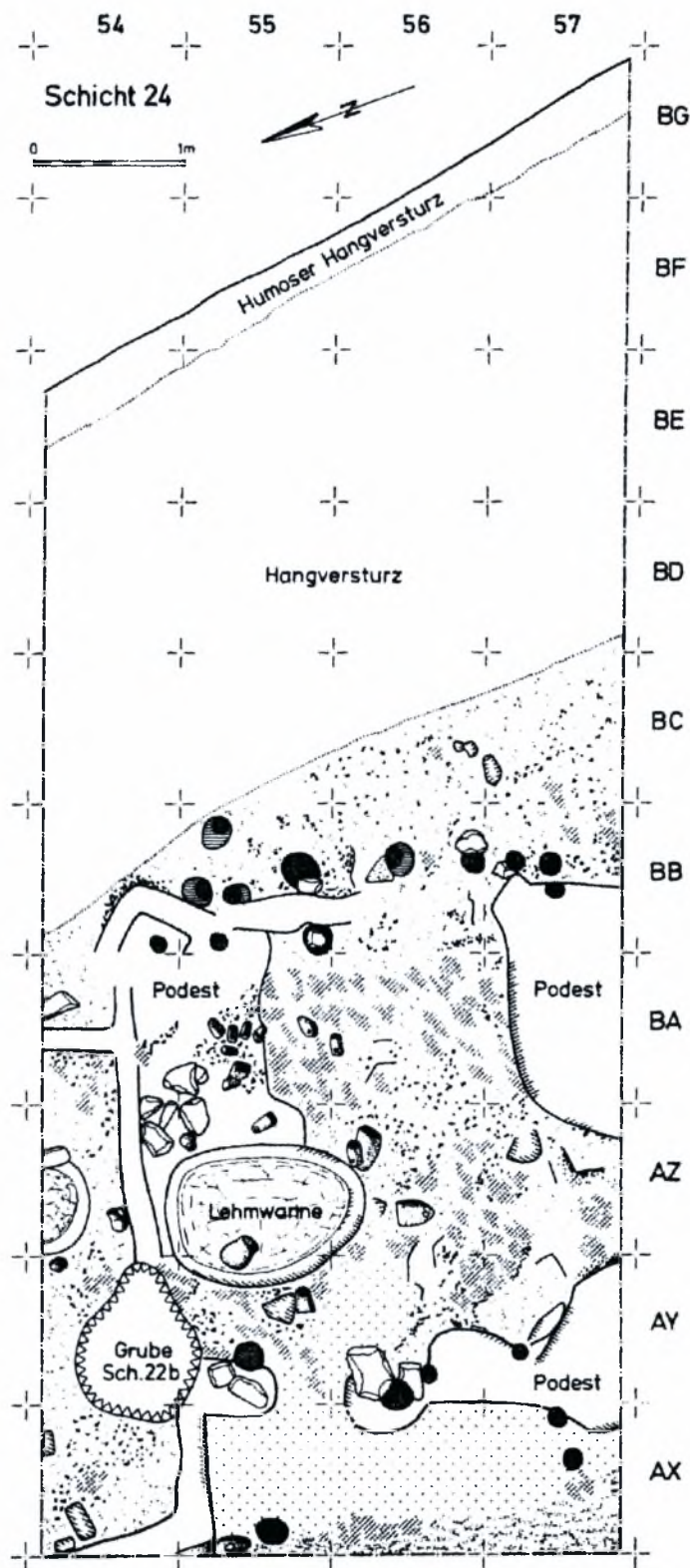
Εικ. 31
Καστανάς Φάση KI- KII, στρώμα 26
(Hochstetter 1987: Εικ.10)

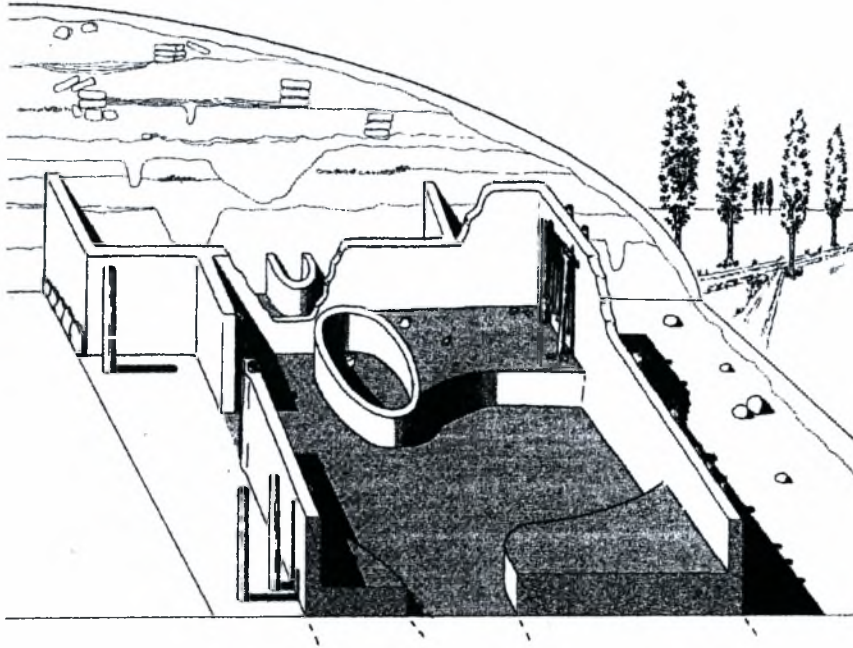
Εικ. 32
Καστανάς Φάση KI- KII, στρώμα 25
(Hochstetter 1987: Εικ.11)

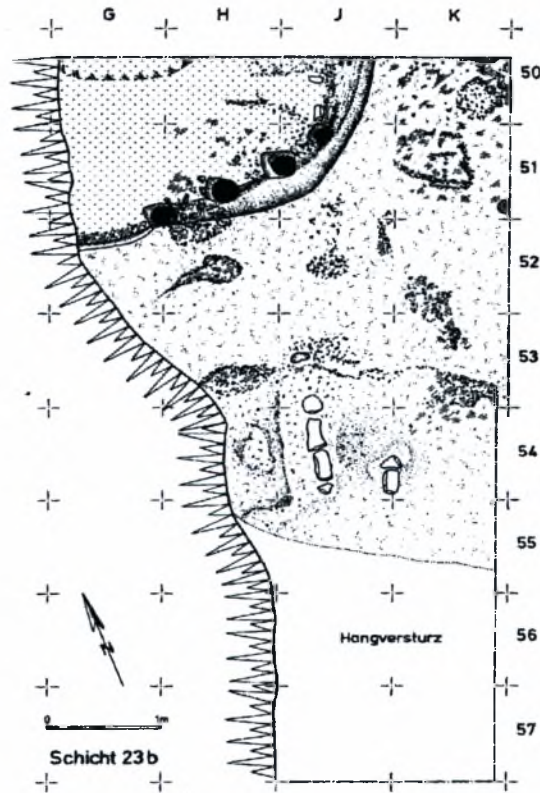
Εικ. 33
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 24
(Hochstetter 1987: Εικ.12)

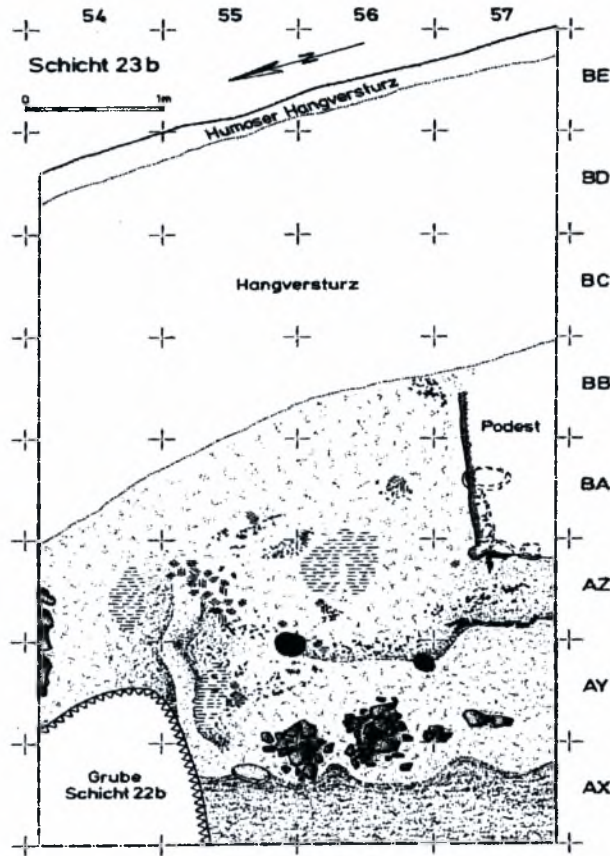
Εικ. 34
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 24
(Hochstetter 1987: Εικ.23)

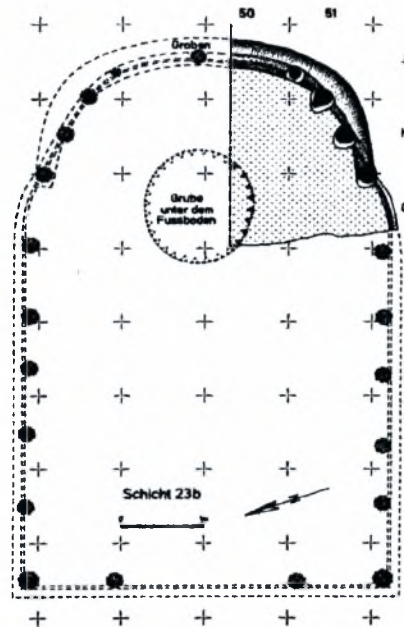
Εικ. 35
Καστανάς. Ισομετρική αποκατάσταση του στρώματος 24, Φάση ΚΙ-ΚΙΙ.
(Hochstetter 1987: Εικ.24)

Εικ. 36
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 23b
(Hochstetter 1987: Εικ.25)

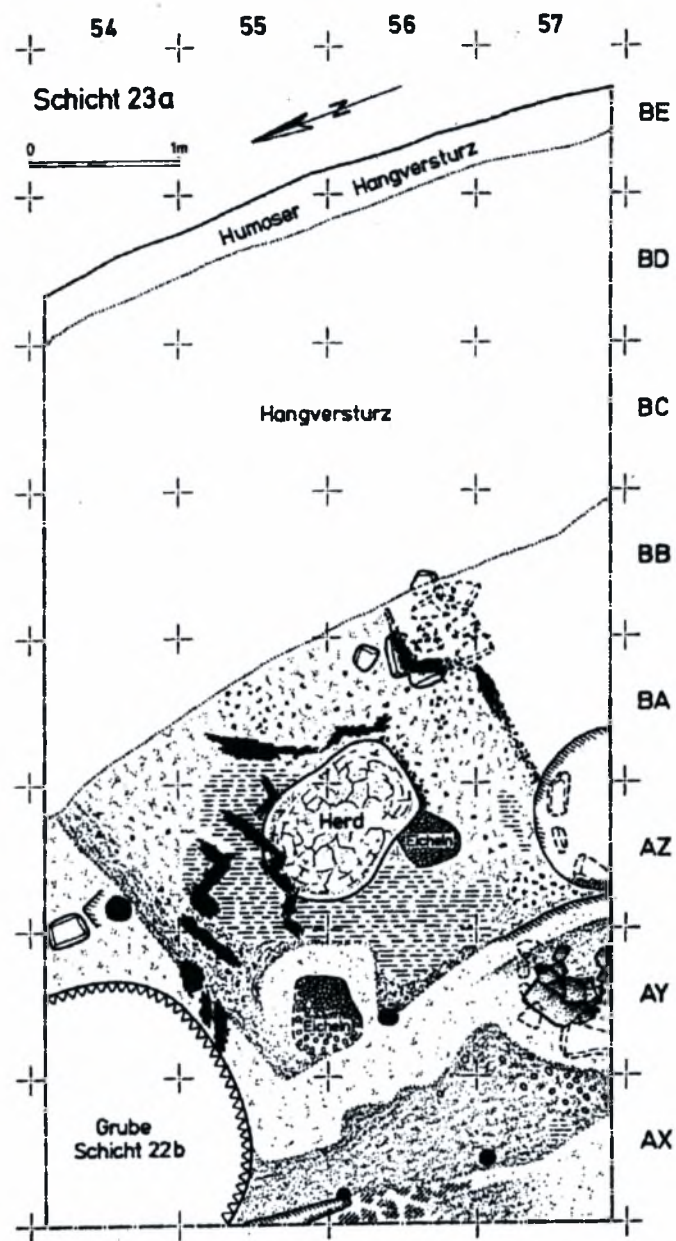

Εικ. 37
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 23b
(Hochhstetter 1987: Εικ.13)

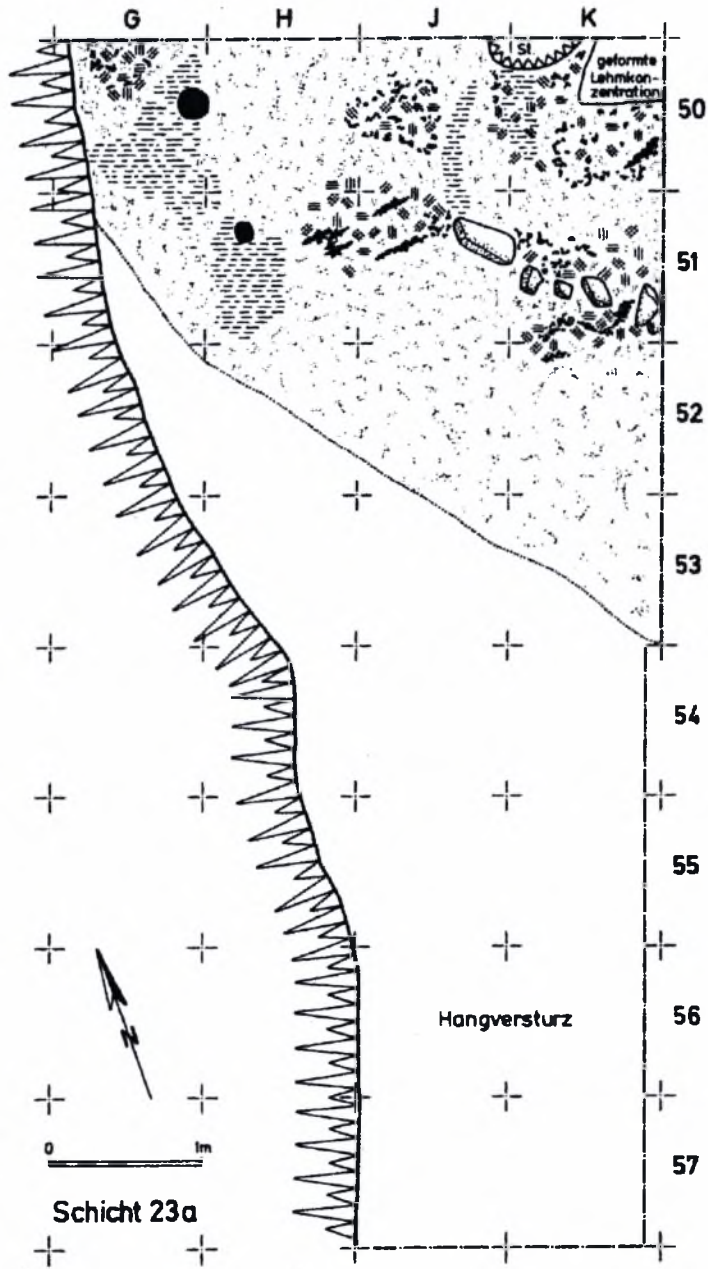

Εικ. 38
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ. Αναπαράσταση αψιδωτού κτιρίου του στρώματος 23b
(Hochhstetter 1987: Εικ.14)

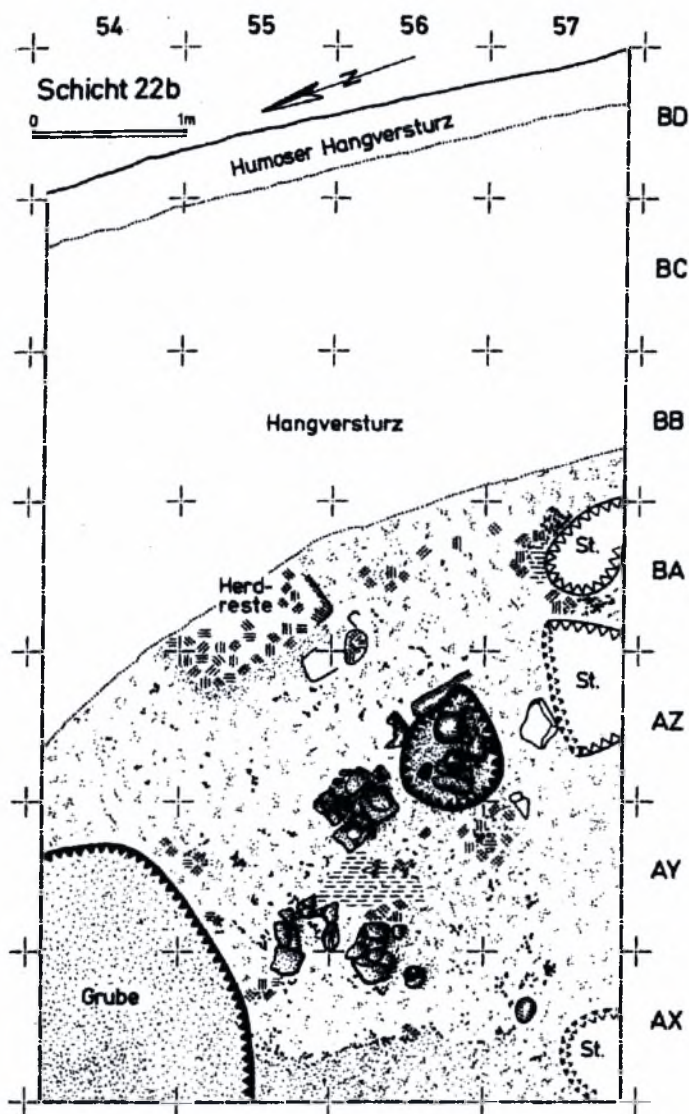

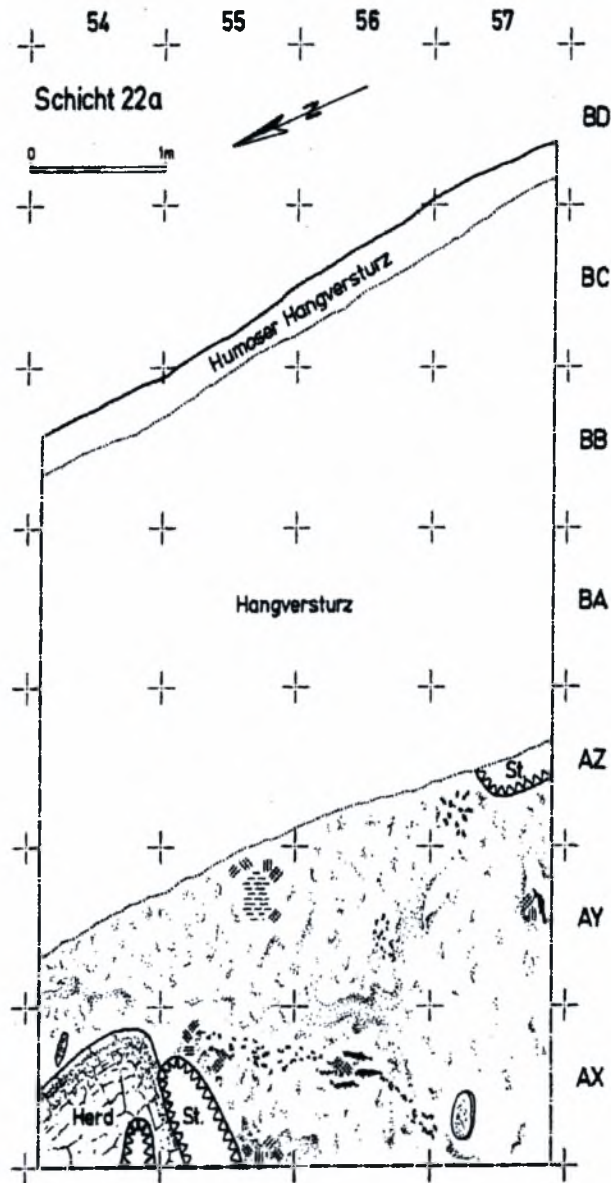
Εικ. 39
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 23α
(Hochstetter 1987: Εικ.26)

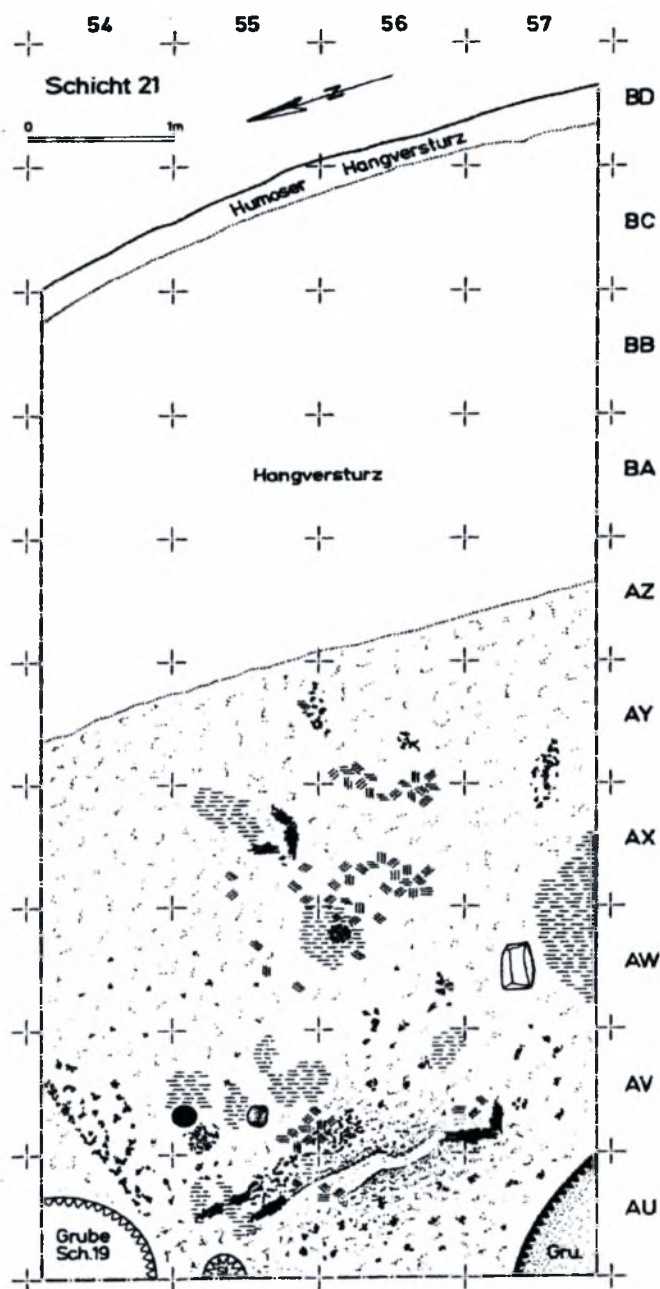
Εικ. 40
Καστανάς Φάση KI- KII, στρώμα 23a
(Hochstetter 1987: Εικ.15)

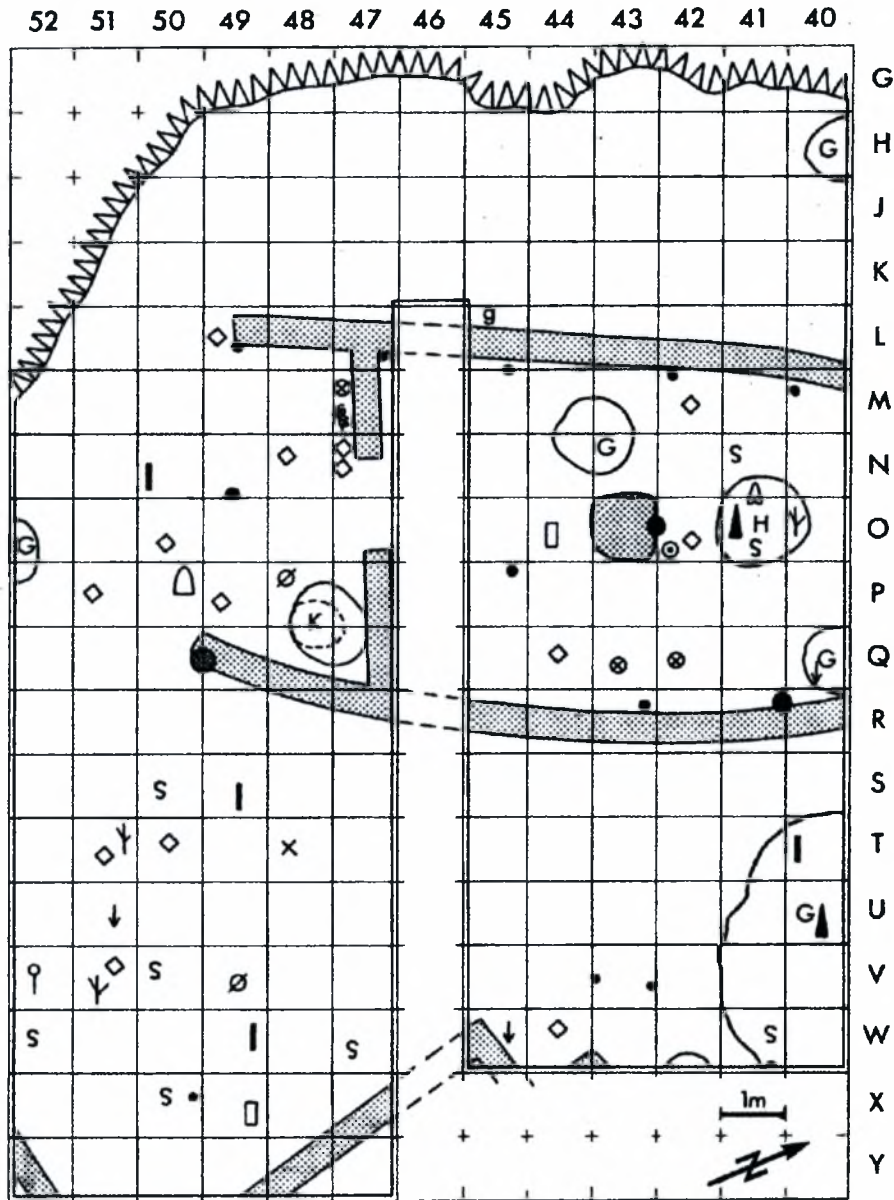
Εικ. 41
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 22b
(Hochstetter 1987: Εικ.25)

Εικ. 42
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 22α
(Hochstetter 1987: Εικ.28)

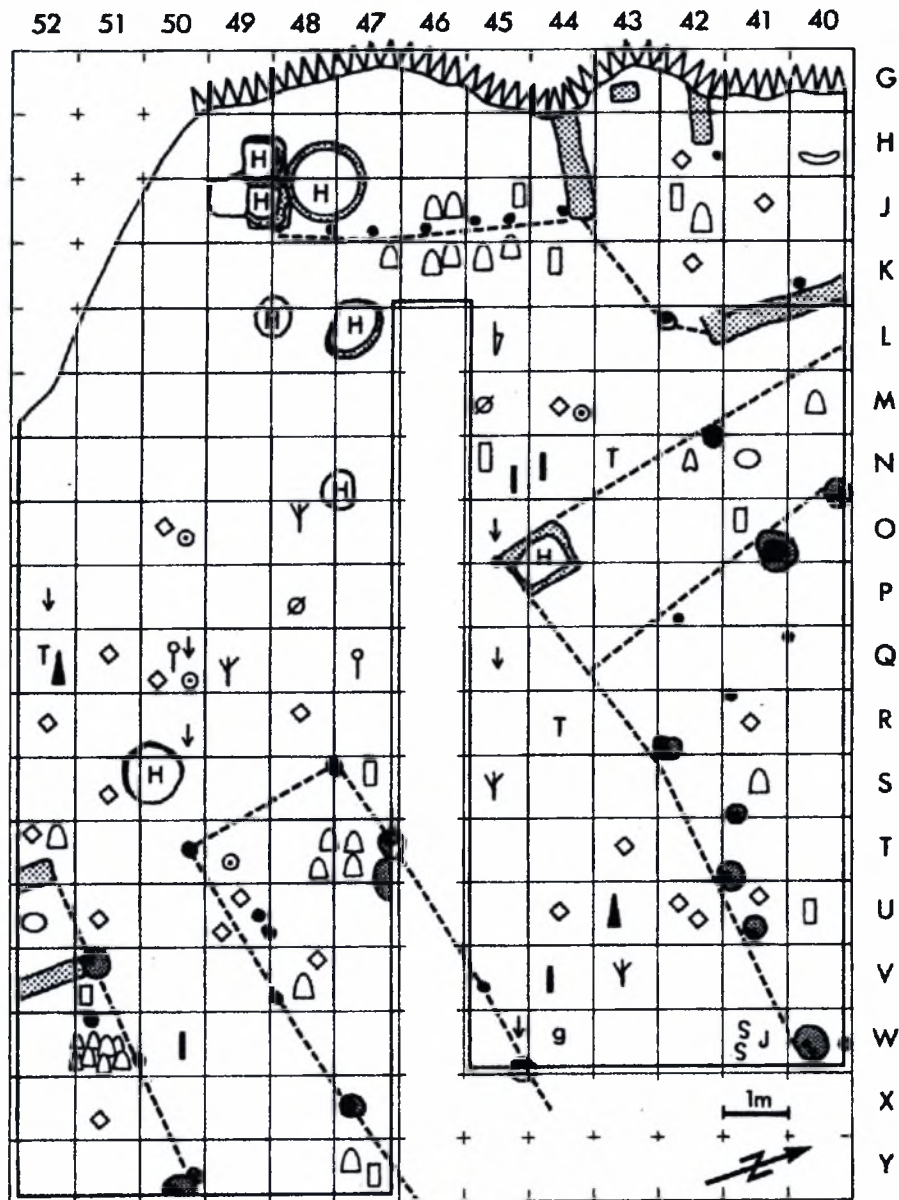
Εικ. 43
Καστανάς Φάση ΚΙ- ΚΙΙ, στρώμα 21
(Hochstetter 1987: Εικ.29)

Schicht 14b

g Gold	⌚ Silexgerät	⊗ gelochte Tonscheibe
▲ Bronzefeilspitze	▲ Steinbeil	⊘ Spielstein
⌚ Bronzehülse	□ Schleifstein	△ Webgewicht
● Bronzeperle	↓ Knochenggerät	x Faienceperle
♀ Bronzenadel	Ψ Geweihartefakt	
S Bronzefragm.	◇ Spinnwirtel	

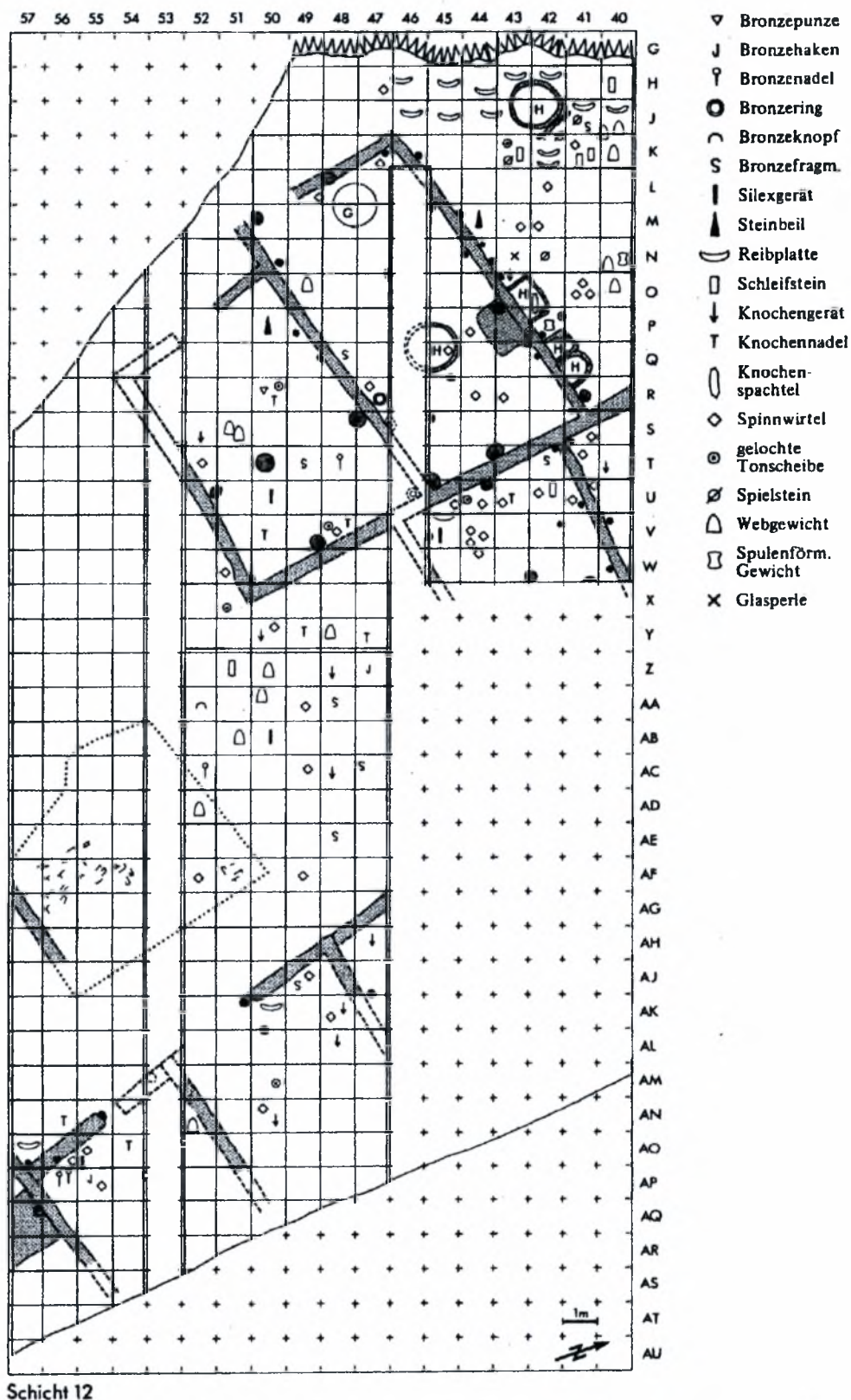
Εκ. 44
Καστανάς Φάση KIV, κάτοψη στρώματος 14b
(Hochhstetter 1987: Εκ.18)

Schicht 13

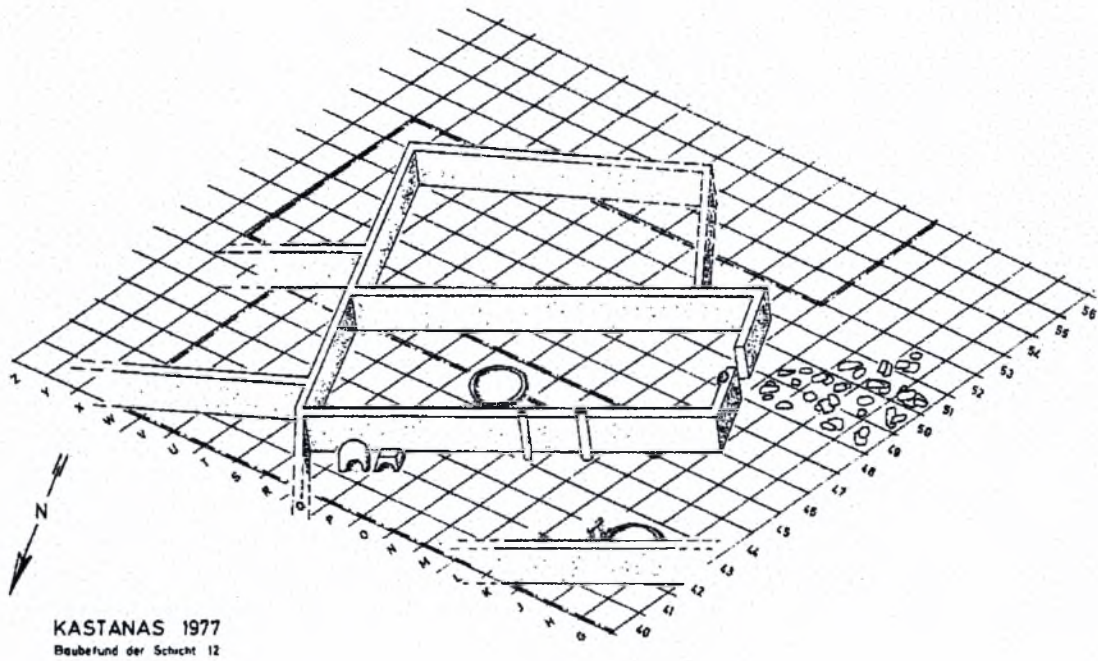
g Gold	┆ Silxgerät	⋈ Knochennadel
Δ Bronzefeilspitze	▲ Steinbeil	Ψ Geweihartefakt
♣ Bronzemesser	☪ Reibplatte	◇ Spinnwirtel
J Bronzehaken	○ Mahlstein	⊗ gelochte Tonscheibe
⋈ Bronzenadel	▭ Schleifstein	⊘ Spielstein
S Bronzefragm.	↓ Knochenggerät	△ Webgewicht

Εικ. 45
Καστανάς Φάση KV, κάτωη στρώματος 13
(Hochstetter 1987: Εικ.19)

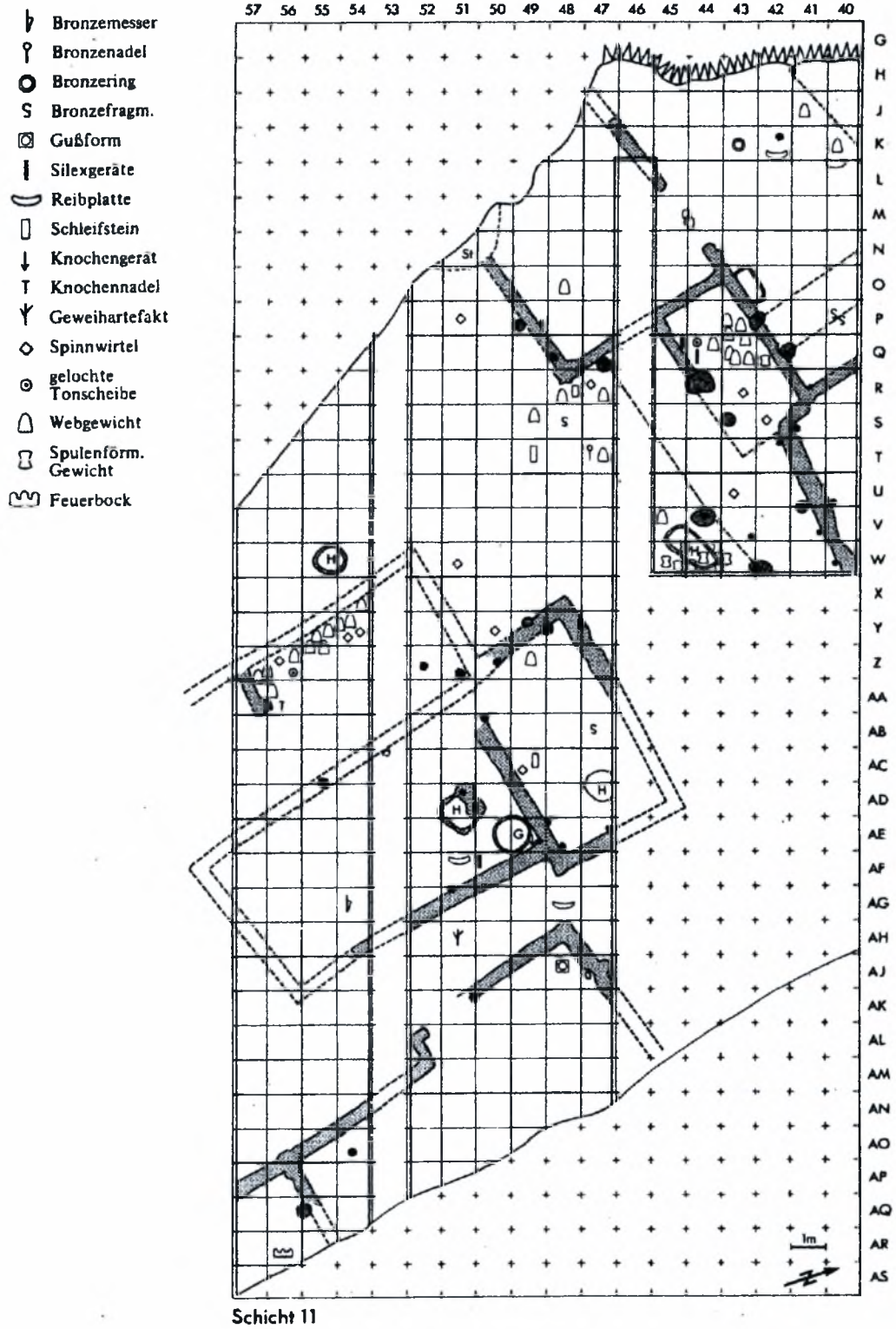

Εικ. 46
Καστανάς Φάση KV, κάτοψη στρώματος 12
(Hochstetter 1987: Εικ.20)

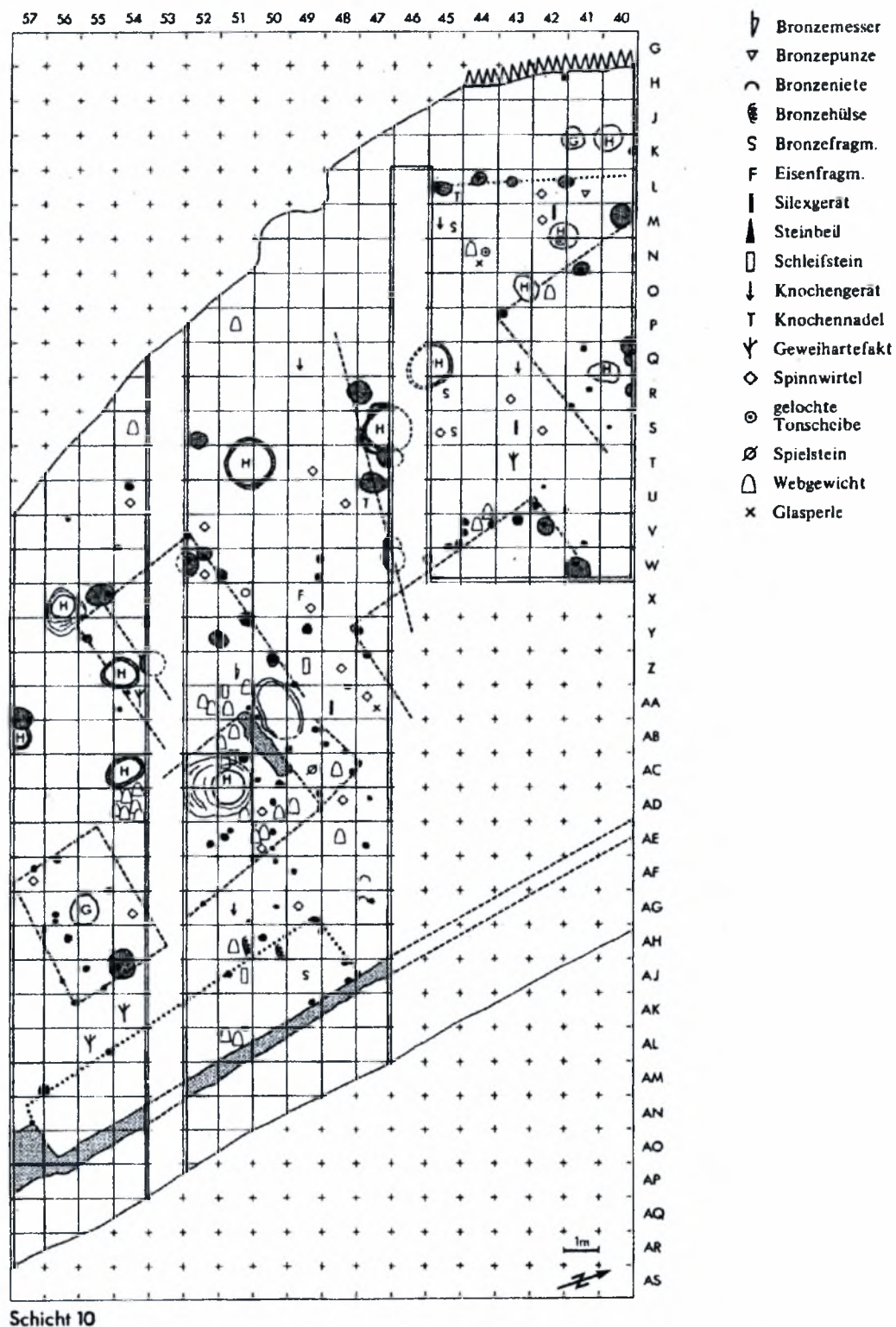

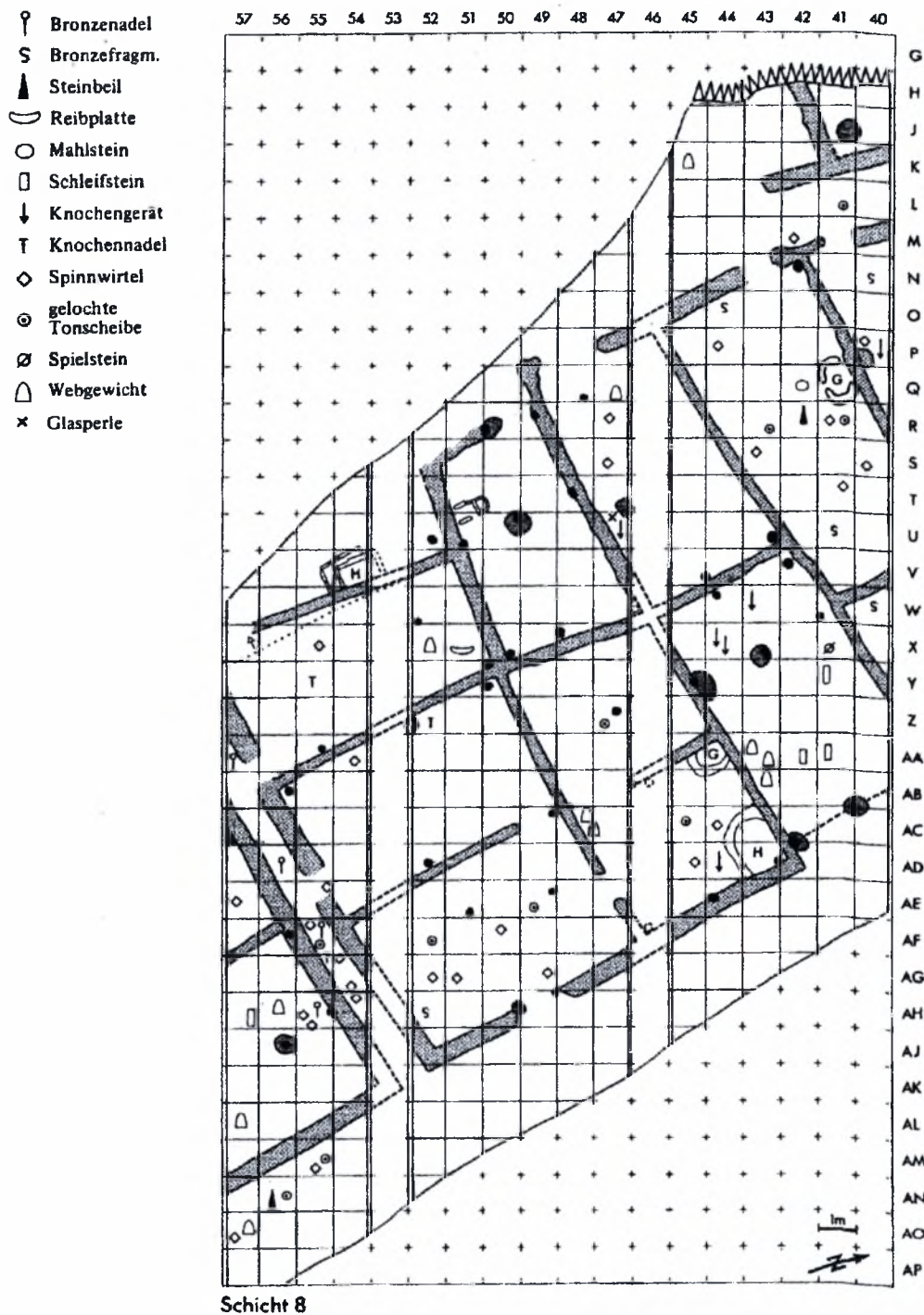
Εικ. 47
Καστανάς. Αναπαράσταση του κεντρικού κτιρίου του στρώματος 12.
(Touchais 1978: Εικ.158)

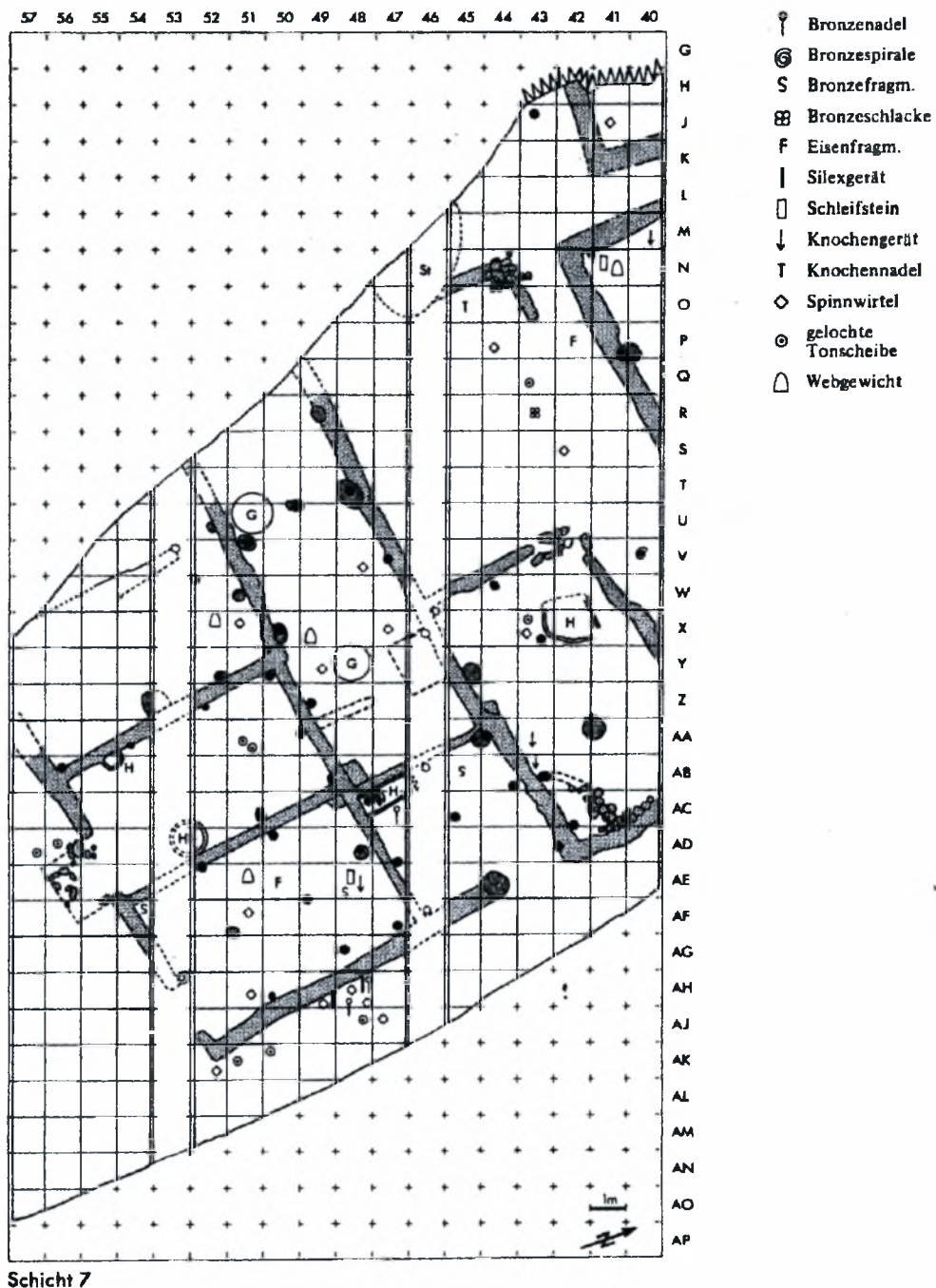
Εικ. 48
Καστανάς Φάση KV, κάτοψη στρώματος 11
(Hochstetter 1987: Εικ.21)

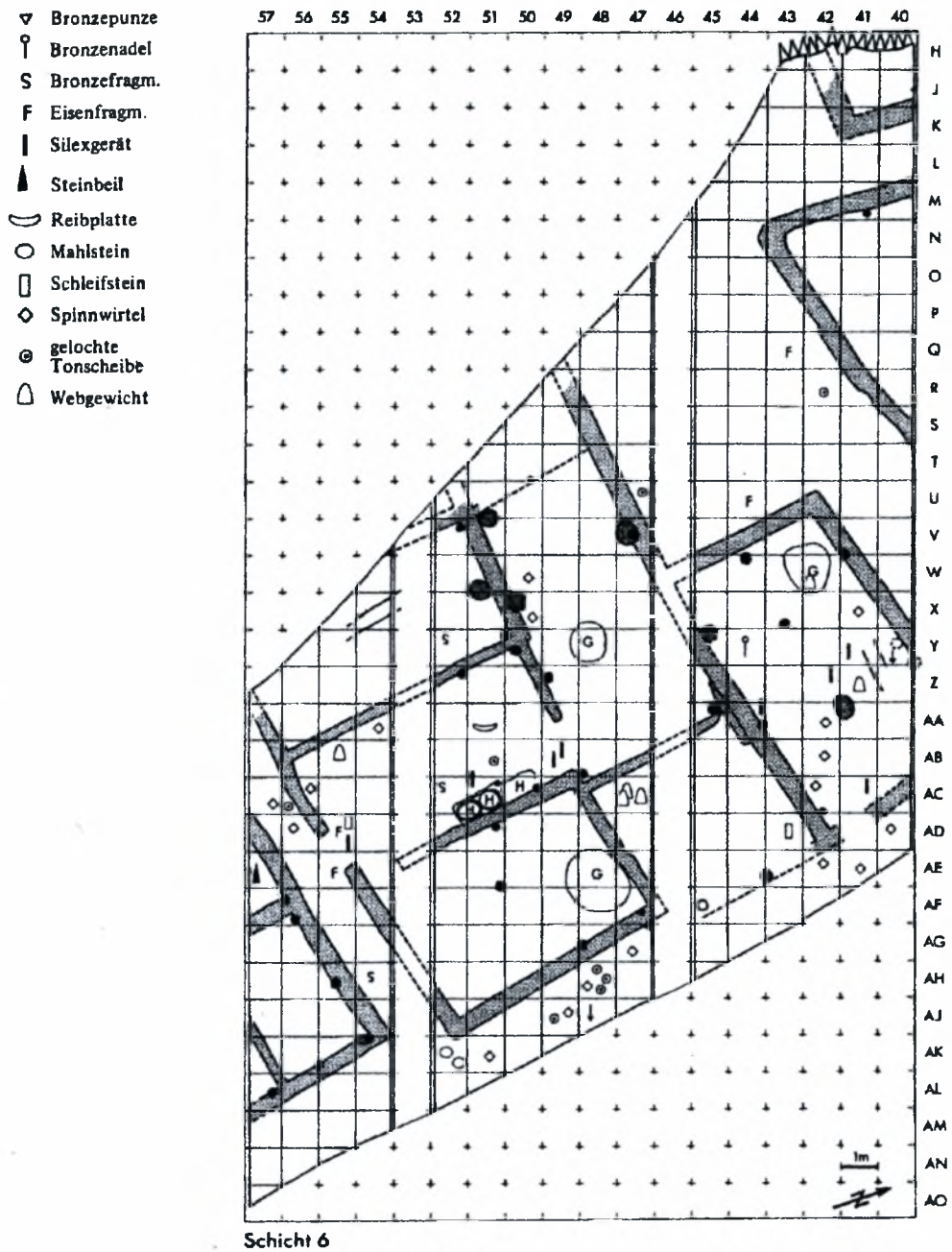
Εικ. 49
Καστανάς Φάση KVI, κάτωη στρώματος 10
(Hochstetter 1987: Εικ.22)

Εικ. 50
Καστανάς Φάση KVII, κάτοψη στρώματος 8
(Hochstetter 1987: Εικ.23)

Εικ. 51
Καστανάς Φάση KVII, κάτοψη στρώματος 7
(Hochstetter 1987: Εικ.24)

Εικ. 52
Καστανάς Φάση KVII, κάτοψη στρώματος 6
(Hochstetter 1987: Εικ. 25)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000072328

